

Godina 42/2023

Broj 1

**Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja**

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Urednice

Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Milena Milićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Zamenica urednica

Ljeposava Ilijić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Redakcija

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Goran Nedović, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, Srbija

Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Janko Međedović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Jelena Želeskov Đorić, American University of Cyprus, Kipar

Ljubiša Bojić, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Srbija

Maja Savić, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law, Ghent University, Belgium

Marina Kovačević Lepojević, Institut za pedagoška istraživanja, Srbija

Milana Ljubičić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Nebojša Macanović, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci, Bosna i Hercegovina

Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Sanja Čopić, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, Srbija

Siniša Kušić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hrvatska

Sofija Vrcelj, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hrvatska

Zorica Milošević, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Sekretarka redakcije

Aleksandra Marković, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Tehnički urednik

Milka Raković

Tehnički sekretar

Nikola Drndarević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti u skladu sa politikom izdavača: kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija, specijalna edukacija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vode uredništvo i redakcija. Časopis primenjuje dvostrano anonimno recenziranje.

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editors

Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research
and Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Milena Milićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Deputy Editor

Ljeptosava Ilijić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Redaction

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Goran Nedović, Faculty of Special Education and Rehabilitation University of Belgrade, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Janko Međedović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Jelena Želeskov Đorić, American University of Cyprus, Cyprus

Ljubiša Bojić, Institute for Philosophy and Social Theory, Serbia

Maja Savić, Faculty of Philology University of Belgrade, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law, Ghent University, Belgium

Marina Kovačević Lepojević, Institute for Educational Research, Serbia

Milana Ljubičić, Faculty of Philosophy University of Belgrade, Serbia

Nebojša Macanović, Faculty of Political Sciences University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Olivera Pavićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Sanja Čopić, Faculty of Special education and Rehabilitation University of Belgrade, Serbia

Siniša Kušić, Faculty of Humanities and Social Sciences University of Rijeka, Croatia

Sofija Vrcelj, Faculty of Humanities and Social Sciences University of Rijeka, Croatia

Zorica Milošević, Faculty of Philosophy University of Belgrade, Serbia

Secretary of the Redaction

Aleksandra Marković, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Technical Editor

Milka Raković

Technical Secretary

Nikola Drndarević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Computer Typesetting

Slavica Miličić

The Journal is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research, published twice a year since 1972 with minor interruptions and three times a year since 2016. The Journal welcomes submissions from various scientific fields, including criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology, and special education, following the publisher's policy. The Editorial Policy of the Journal is managed by the Editorial Board and Redaction. The Journal uses double-blind peer review.

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

Godina 42 / Broj 1 / 2023

S A D R Ž A J

<i>Marija Vujović & Janko Međedović</i>	1
Da li je povezanost između crta mračne tetrade ličnosti i ljubomore posredovana stilovima afektivne vezanosti?	
<i>Aleksandra Marković</i>	21
Prediktori prekarnog položaja radno aktivnog stanovništva Srbije, Hrvatske i Nemačke: uporedna analiza	
<i>Maja Denčić</i>	41
Štetne posledice problematičnog kockanja	
<i>Aleksandar Stevanović</i>	63
Analiza pojma govor mržnje u okviru političkog diskursa	
<i>Sanja Petkowska</i>	81
Značaj pojma intersekcionalnosti za socijalnu patologiju: epistemološki i metodološki aspekti	
<i>Aleksandra Marković</i>	101
Prikaz knjige „Democracy at Work: Contract, Status and Post-Industrial Justice“ autora Ruth Dukes & Wolfgang Streeck	
<i>Sanja Petkowska</i>	105
Prikaz zbornika radova „Sociološko nasleđe Vojina Milića – 100 godina od rođenja“ urednica Željke Manić i Anđelke Mirkov	
<i>Nataša Mrvić Petrović & Branislava Knežić</i>	109
Prof. dr Biljana Simeunović Patić: Sećanje	

Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research (IKSI)

Volume 42 / Number 1 / 2023

TABLE OF CONTENTS

<i>Marija Vujović & Janko Međedović</i>	1
Is there a Mediating Effect of Affective Attachment Styles on the Association between the Dark Tetrad Personality Traits and Jealousy?	
<i>Aleksandra Marković</i>	21
Predictors of the Precarious Position of the Working Population in Serbia, Germany and Croatia: A Comparative Analysis	
<i>Maja Denčić</i>	41
Harmful Consequences of Problem Gambling	
<i>Aleksandar Stevanović</i>	63
Analysing the Hate Speech Within the Framework of Political Discourse	
<i>Sanja Petkovska</i>	81
The Significance of the Concept of Intersectionality for Social Pathology: Epistemological and Methodological Aspects	
<i>Aleksandra Marković</i>	101
Book review “Democracy at Work: Contract, Status and Post-Industrial Justice” by Ruth Dukes & Wolfgang Streeck	
<i>Sanja Petkovska</i>	105
Book review “Sociological Heritage of Vojin Milić – 100 Years Since Birth” by Željka Manić & Anđelka Mirkov (Eds.)	
<i>Nataša Mrvić Petrović & Branislava Knežić</i>	109
Memories on dr. Biljana Simeunović Patić	

Da li je povezanost između crta mračne tetrade ličnosti i ljubomore posredovana stilovima afektivne vezanosti?

Marija Vujović¹ & Janko Međedović^{2*}

¹ MA psihologije, Fakultet za medije i komunikacije, Beograd, Srbija

² Viši naučni saradnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija

Istraživanja ljubomore su relativno retka u literaturi, iako predstavlja značajan psihološki fenomen, između ostalog u domenu partnerskog nasilja. Prethodna literatura pokazala je da je ljubomora na različite načine povezana sa brojnim drugim psihološkim karakteristikama, uključujući stilove afektivne vezanosti i mračne crte ličnosti. Ipak, prethodne studije nisu se bavile hipotezom da stilovi vezanosti posreduju u odnosima između mračnih crta i ljubomore. Stoga, u ovoj studiji ispitivan je efekat mračnih crta ličnosti, operacionalizovanih kroz model mračne tetrade (makijavelizam, narcizam, psihopatija, sadizam) na različite oblike ljubomore (generalna, seksualna i emotivna), testirajući i medijacionu ulogu dve dimenzije afektivne vezanosti (anksioznost i izbegavanje). Sprovedena je upitnička online studija sa uzorkom od 352 ispitanika uzorkovanih metodom snežne grudve ($M_{\text{starost}} = 30.27$, $SD = 7.75$; 59.5% ženskih ispitanika). Rezultati su pokazali da je anksioznost povezana sa ljubomorom pozitivno, a izbegavanje pretežno negativno. Kada su u pitanju crte mračne tetrade, narcizam je izdvojen kao najrelevantniji pozitivni prediktor svih oblika ljubomore. U medijacionoj analizi pokazano je da se ova veza ostvaruje posredstvom anksioznosti. Makijavelizam i psihopatija pokazani su kao pozitivni prediktori samo specifičnih oblika ljubomore, a ove veze nisu bile posredovane dimenzijama afektivne vezanosti. Dobijeni odnosi između sadizma i ljubomore bili su kompleksni, odnosno različiti u zavisnosti od vršenih analiza, tako da su ponuđene interpretacije uslovne i zahtevaju dodatna istraživanja. U ovoj studiji ukazano je na centralnu ulogu narcizma u osećanjima ljubomore u romantičnim vezama, kao i potencijalnim mehanizmima afektivne vezanosti koji posreduju u odnosima između mračne strane ličnosti i ljubomore.

KLJUČNE REČI: mračna trijada / makijavelizam / psihopatija / narcizam / sadizam / izbegavanje / anksioznost

* Korespondencija janko.medjedovic@fmk.edu.rs, <https://orcid.org/0000-0001-6022-7934>

Uvod

Mračna strana ljudske ličnosti obično se opisuje crtama poput psihopatije, makijavelizma i narcizma, poznatijih pod jedinstvenim nazivom *mračna trijada ličnosti* (Paulhus, 2014). Međutim, psiholozi sa ciljem detaljnijeg i podrobnijeg istraživanja u konstelaciju mračnih crta ličnosti, uključuju subklinički ili svakodnevi sadizam (Buckels et al., 2013). Ova proširena taksonomija naziva se *mračna tetra* (Međedović & Petrović, 2015). Crte ličnosti mračne tetrade podrazumevaju niz karakteristika i osobina, povezane sa negativnim ličnim i društvenim ishodima, koje se smatraju nepoželjnim (Jonason et al., 2010). Interesovanje za mračne crte ličnosti je naglašeno i činjenicom da su ove crte ličnosti postale globalni fenomen u popularnoj kulturi, a i da se sve više ljudi na radnom mestu, u odnosima sa partnerom ili pri kontaktu sa ljudima u različitim prilikama, suočava sa ponašanjima koja su usmerena na zadovoljavanje isključivo sebičnih potreba, impulsa, stremjenja ka ličnoj koristi i napredovanju, i umanjenom empatijom (Sedikides et al., 2004), što dalje ukazuje da dublja istraživanja mračne tetrade mogu u nekim aspektima biti potencijalno povoljna za pojedinca, posebno sa aspekta romantičnih odnosa. Očekivanja od medijatorske uloge afektivne vezanosti u ovom istraživanju su potkrepljena prethodnim istraživanjima koja su pokazala povezanost između mračnih crta i dimenzija afektivne vezanosti (Nickisch et al., 2020), kao i drugih u kojima je nađena povezanost između ljubomore i afektivne vezanosti (Knobloch et al., 2001; Marshall et al., 2013; Karakurt, 2001).

Mračni aspekti ličnosti, ljubomora i afektivna vezanost

Mračna trijada

U poslednjih dvadesetak godina aspekti ljudske ličnosti koji su povezani sa amoralnim i antisocijalnim ponašajnim ishodima se opisuju preko mračnih crta ličnosti od kojih je prvo konceptualizovana mračna trijada. U mračnu trijadu spadaju makijavelizam, narcizam i psihopatija (Paulhus & Williams, 2002). *Makijavelizam* je crta koju karakterišu nedostatak empatije, dvoličnost, nizak afekat, posedovanje nekonvencionalnih moralnih načela, želja za manipulacijom i eksploatacijom drugih ljudi, želja za laganjem i stavljanje svojih potreba ispred tuđih. Makijavelisti su cinične i nepoverljive individue koje su jako osetljive na kritičizam i sumnjaju u to da ljudi oko njih imaju iskrene i poštene namere (Christie & Geis, 1970). *Narcizam* predstavlja izrazito visoko mišljenje o sebi i obuhvata karakteristike kao što su grandioznost, superiornost, dominacija i uverenost da je osoba uvek u pravu. Narcisi teško podnose kritiku i znaju postati jako ranjivi kada se povratna informacija od strane drugih ne uklapa u njihovu "uzvišenu" sliku o sebi (Raskin & Hall, 1979). *Psihopatija* je mračna crta koju oslikava manipulativno i koristoljubivo ponašanje praćeno nedostatkom empatije, straha i krivice, kao i lošom kontrolom ponašanja.

Psihopatija se smatra najmračnijom crtom u mračnoj trijadi. Povišenu psihopatiju karakteriše antisocijalno ponašanje, traženje uzbuđenja, hladan afekat i interpersonalne manipulacije. Osobe sa povišenom psihopatijom vole da rizikuju, vole da testiraju granice drugih i teško im je da se povinuju društvenim normama; karakteriše ih i tendencija ka zadovoljenju svojih potreba u vrlo kratkom roku (Babiak & Hare, 2007). Postoje dva tipa psihopatije – sekundarnu psihopatiju karakterišu impulsivnost i rizično antisocijalno ponašanje, dok primarnu psihopatiju karakterišu emocionalna hladnoća i manipulativnost (Massar et al., 2017).

Sve tri mračne crte ličnosti zajedno karakterišu sebičnost, emocionalna hladnoća, dvoličnost i manipulacija. Načelno, od te tri crte, narcizam se smatra najprihvatljivijom crtom u socijalnom kontekstu, dok je psihopatija najmanje prihvatljiva, iako su u subkliničkom nivou u modelu mračne trijade (Pailing et al., 2014). I psihopatiju i narcizam oslikava impulsivnost, s tim da je kod psihopatije ta impulsivnost disfunkcionalna, dok kod narcizma ne mora biti.

Mračna tetrad – dodavanje sadizma kao crte

Kako je pomenuto u gorenavedenim redovima, u mračne crte ličnosti su se dugo ubrajale upravo ove tri crte, dok je tek pre nekih deset godina uvedena još jedna crta – sadizam (Buckels et al., 2013). Glavna odlika sadizma jeste nanošenje bola drugoj osobi što se postiže kroz različite nasilne aktivnosti koje mogu biti seksualnog, perverznog, fizičkog ili psihičkog tipa. Naziv je dobio po francuskom piscu, filozofu i političaru zvanom Marquis de Sade koji je bio poznat po svojim seksualnim i fatalnim aktima nad decom i ženama. Sadizam se do skoro smatrao isključivo patološkom osobinom, ali je nedavno prepoznat i uveden koncept subkliničkog sadizma koji je prepoznat kao karakteristika koja postoji u opštoj populaciji (Chabrol et al., 2009). Iako sadizam visoko korelira sa ostalim crtama mračne trijade, osnova razlika je u tome što sadisti osećaju zadovoljstvo kada drugoj osobi nanese bol, dok osobe sa crtama mračne trijade koriste povređivanje kao instrument za dolaženje do samopotrvrde, moći i/ili dominacije (Buckels et al., 2013).

Ljubomora

Ljubomora se može identifikovati kao emocionalno stanje uzrokovano percipiranom pretnjom određenom odnosu u kome se pojedinac nalazi (Daly et al., 1982). Gregori Vajt definiše ljubomoru kao skup misli, osećanja i reakcija koje prate pretnje samopoštovanju i/ili pretnje opstanku ili kvalitetu odnosa, bilo da su te pretnje izazvane percepcijom stvarne ili potencijalne romantične privlačnosti između partnera i (možda imaginarnog) suparnika (White, 1981a). Tokom vremena, razvili su se različiti teorijski pristupi konceptu ljubomore, koji su se trudili da objasne nastanak ljubomore i njenu ulogu u ljudskom društvu. Iz evolucionističkog ugla gledanja, ljubomora je razvijena kao psihološki adaptivna karakteristika. Skreće se

pažnja na njene adaptivne koristi, jer motiviše individue da zaštite svoju vezu sa partnerom (npr. odbijanjem rivala, povećanom naklonošću, komunikacijom i posvećenošću) nasuprot pasivnom prepuštanju, i tako pospešuje dalju uspešnu reprodukciju (Buss, 2019; Barelds et al., 2017). Evoluciona teorija je naglasila značaj pitanja polne uloge u ljubomori. Naime, evolucijski posmatrano, muškarci i žene su tokom vremena razvili različite afinitete ka značaju pretnje u romantičnim odnosima. Dok je kod muškog pola izraženija sumnja fizičkog neverstva (jer stvara adaptivni problem zbog opasnosti da uloži sve svoje resurse u odgajanje dece drugog muškarca), kod ženskog pola razvijeniji je češći i intenzivniji doživljaj romantične, emocionalne ljubomore (jer stvara adaptivni problem zbog gubitka partnerovih resursa i ulaganja) (Ponti et al., 2019). Sa druge strane, evoluciona teorija je izazvala brojne kritike (Blomquist, 2014). Kao odgovor na teze evolucione teorije razvijena je socijalno-kognitivna teorija ljubomore. Iako ovaj teorijski pristup obuhvata više teoretskih sagledavanja pojma ljubomore, kao njihova zajednička karakteristika izdvaja se naglašavanje važnosti tumačenja i procene različitih vrsta pretnji u izazivanju ljubomore. Za razliku od evolucione teorije, socijalno-kognitivni pristup smatra da muškarci i žene nemaju različite mehanizme ljubomore, već da nezavisno od pola, svaka individua ponaosob procenjuje pretnje u skladu sa individualnim kognitivnim procesima, odnosno načinom na koji pojedinac percipira i doživljava određene situacije, kao i kulturološkim okvirom kome pripada (Harris, 2003).

Druga podela, koja je i korišćena u ovom istraživanju, jeste podela na generalnu, emotivnu i seksualnu ljubomoru. Emotivna ljubomora podrazumeva osećaj pretnje po emotivnu vezu sa partnerom i potencijalni gubitak partnera od strane druge osobe, dok se seksualna ljubomora odnosi isključivo na gubitak seksualne ekskluzivnosti sa partnerom. Generalna ljubomora obuhvata obe, tačnije, ne fokusira se posebno na emotivni ili seksualni aspekt, već ispituje koliko osoba često oseća ljubomoru u globalu (Ritchie & van Anders, 2015).

Mračna tetrađa i ljubomora

Jedan od ciljeva ovog rada je da utvrdi povezanost između crta ličnosti mračne tetrađe i ljubomore, koja predstavlja osnovni preduslov nasilja i glavni faktor nezadovoljstva u vezi koje prerasta u nasilje (Guteša & Gojković, 2018). U istraživanjima o korelacijama između mračne trijade i ljubomore utvrđeno je da se ljubomora često koristi kao taktika zadržavanja, i predstavlja jedan od izvora osvetoljubivosti kao reakcije na neveru partnera (Brewer et al., 2015). Do sada je utvrđena pozitivna veza između ljubomore i narcizma (Ponti et al., 2019; Tortoriello et al., 2019), odnosno da su osobe sa izraženim narcizmom sklone da izazivaju ljubomoru kod partnera (Campbell et al., 2002; Tortoriello et al., 2017), kao i da iskuse ljubomoru (Chin et al., 2017; Hart et al., 2018). Čin i saradnici su uspostavili vezu između ljubomore i mračne trijade (ali samo u interakciji sa samo-

poštovanjem), utvrdivši da je makijavelizam povezan sa kognitivnom i emocionalnom ljubomorom, dok je narcizam značajno korelirao sa bihevioralnom ljubomorom, a psihopatija sa kognitivnom ljubomorom (Chin et al., 2017). Takođe, postojeći podaci pokazuju da su osobine mračne trijade povezane sa anksioznom i reaktivnom ljubomorom (Barelds et al., 2017). Masar i saradnici proučavali su odnos između ljubomore i psihopatije, otkrivši da je sekundarna psihopatija povezana sa iskustvom ljubomore (Masar et al., 2017). Podrobnije istraživanje odnosa između ljubomore i druge dve osobine mračne tetrade – makijavelizma i sadizma, još uvek nedostaje. U jednom od retkih istraživanja na ovu temu u Srbiji proučavana je veza između ljubomore, agresije i mračne trijade: dobijen je relativno slab prediktorski efekat mračne trijade u odnosu na ljubomoru (narcizam je značajno povezan sa kognitivnom i ponašajnom ljubomorom, a psihopatija samo sa kognitivnom, dok makijavelizam nije pokazao uticaj na doživljaj ljubomore) što ukazuje na potrebu za daljim istraživanjima (Guteša & Gojković, 2018).

Afektivna vezanost, ljubomora i mračne crte ličnosti

Mnoge studije koje se bave istraživanjima partnerskih odnosa baziraju se na teoriji afektivne vezanosti (Fraley & Shaver, 2000), koja afektivnu vezanost posmatra kao individualnu karakteristiku definisanu preko dve dimenzije. Prva dimenzija afektivne vezanosti odnosi se na anksioznost, određenu kao intenzivnu potrebu za odobravanjem od strane drugih, uz prisutan strah od odbijanja ili napuštanja. Druga dimenzija podrazumeva izbegavanje, odnosno manifestaciju straha od bliskosti i interpersonalne zavisnosti, kao i supresiji potreba za emocionalnim vezivanjem (Gillath, 2015). Mnoga istraživanja potvrđuju da nesigurni obrasci afektivne vezanosti podstiču razvoj negativne slike o partnerima (i ljudima uopšte), nepoverenje prema partneru, neodobravanje, potcenjivanje i nepoštovanje partnera (Mikulincer & Shaver, 2016), što vodi ka manifestaciji ljubomore u partnerskim odnosima.

Visoki skorovi na crtama makijavelizma i psihopatije (i primarne i sekundarne) su dobri prediktori skora na crti izbegavanja u sklopu afektivne vezanosti. Ispitanici sa povišenim skorom na crti sekundarne psihopatije pokazali su visok stepen ispoljavanja kontrole prema partneru (nadgledanje i proveravanje partnera, kontrola svakodnevnih aktivnosti i donošenja odluka, pretnje partneru itd.). Takođe, ispoljavanje kontrole pokazali su i ispitanici sa povišenim skorovima na crtama makijavelizma i primarne psihopatije (Brewer et al., 2018). Obzirom da ispoljavanje ljubomore često podrazumeva vršenje kontrole nad partnerom i njegovim postupcima, možemo uzeti ovaj izvor kao relevantan za postavljanje hipoteza u ovom istraživanju. Sa druge strane, crte sadizma, makijavelizma i psihopatije su sve pozitivno korelirane sa anksioznošću i izbegavanjem, dok je grandiozni narcizam negativno koreliran sa anksioznošću (Nickisch et al., 2020).

Različita istraživanja su ustanovila postojanje pozitivnih korelacija ljubomore sa anksioznošću (Knobloch et al., 2001; Marshall et al., 2013) i izbegavanjem (Karakurt, 2001).

Ciljevi istraživanja

Brojni istraživači radili su istraživanja na temu povezanosti mračne trijade i ljubomore, dok istraživanja odnosa između mračne tetrade i ljubomore nisu sprovedena, te verujemo da je veliki doprinos ovog istraživanja upravo uključivanje i crte sadizma, s obzirom na to da sadizam predstavlja jedan oblik proaktivne i destruktivne agresivnosti, a kako je ljubomora povezana sa agresivnošću, smatramo da će sadizam biti značajan prediktor ljubomore. Ključni cilj ovog istraživanja bio je da ispita povezanost između mračne tetrade i ljubomore, posredovanu afektivnom vezanošću, odnosno da analizira prediktivnu sposobnost mračne tetrade u objašnjavanju varijanse tipova ljubomore, kao i da odredi koji udeo u objašnjavanju varijanse ima afektivna vezanost. S obzirom na to da nisu rađena istraživanja povezanosti između mračne tetrade i ljubomore, i da kao nadgradnja istih nije uključivana nijedna medijatorska varijabla, uključivanje afektivne vezanosti kao medijatora predstavlja drugi doprinos ovog istraživanja jer potencijalno možemo dati odgovor na pitanje zašto osobe sa mračnim crtama imaju povišenu ljubomoru i da li su za to odgovorni nesigurni stilovi afektivnog vezivanja.

Postoji nekoliko hipoteza koje su postavljene na osnovu prethodnih istraživanja:

1. Postojeće pozitivne povezanosti između mračnih crta i ljubomore (Chin et al., 2017).
2. Sadizam će biti nezavistan prediktor ljubomore u regresionim modelima (Ritchie & van Anders, 2015).
3. Anksioznost i izbegavanje će biti pozitivno povezani sa mračnim crtama i ljubomorom (Brewer et al., 2018).
4. Anksioznost i izbegavanje će posredovati u povezanostima između mračnih crta i ljubomore (Brewer et al., 2018).

Metod

Opis uzorka

Uzorak je činilo 352 ispitanika sa teritorije Srbije. Njihova starost varirala je između 18 i 72 godine ($M = 30.27$, $SD = 7.75$), a 59.5% uzorka sačinjavale su žene, dok je 8.4% ispitanika završilo osnovnu školu, 26.5% srednju školu, a ostatak (63.5%) ima završen fakultet i/ili master studije. Upitnici su rađeni putem online platforme (Google forms). Za uzorkovanje je korišćena snowball tehnika.

Operacionalizacija varijabli i instrumenti

Ljubomora je merena preko 4 ajtema – 2 ispituju generalnu ljubomoru, dok 2 ispituju emocionalnu i seksualnu ljubomoru. Generalna ljubomora je merena preko sledećih ajtema: “Koliko se generalno osećate ljubomorno u partnerskim odnosima?” i “Koliko generalno ispoljavate ljubomoru prema partneru sa kojim ste u vezi?” Odgovori na ova dva ajtema su spojena u jedinstvenu varijablu generalne ljubomore; za odgovaranje je korišćena skala Likertovog tipa od 1 do 7 (1 – nikada ne osećam ljubomoru, 7 – veoma često osećam ljubomoru) (Ritchie & van Anders, 2015). Seksualna i emocionalna ljubomora su merene pomoću sledećih pitanja: "Molimo Vas da zamislite sledeću situaciju: Partner s kojim ste u ozbiljnoj vezi imao/la je seksualne odnose s drugom osobom, no sigurni ste da oni nisu ostvarili duboku emotivnu vezu. Koliki stepen ljubomore bi u Vama izazvala ta situacija?" (seksualna ljubomora); "Molimo Vas da zamislite sledeću situaciju: Partner s kojim ste u ozbiljnoj vezi emotivno se vezao za drugu osobu, no sigurni ste da nisu imali seksualne odnose. Koliki stepen ljubomore bi u Vama izazvala ta situacija?" (emotivna ljubomora). Za odgovaranje je takođe korišćena sedmostepena skala (1 – uopšte ne bih bio/la ljubomoran/na, 7 – bio bih/la izuzetno ljubomoran/na).

Afektivna vezanost merena je upitnikom ECR – Experiences in Close Relationships koji sadrži 36 stavki, predstavlja sintezu svih prethodnih istraživanja, i zasniva se na faktorskim analizama 323 stavke (Lafontaine et al., 2015). Za ovo istraživanje korišćena je skraćena verzija od 12 ajtema od kojih 6 ajtema meri dimenziju anksioznosti, a preostalih 6 meri dimenziju izbegavanja (Wei et al., 2007).

Mračna tetrad merena je pomoću više upitnika od kojih svi imaju skalu Likertovog tipa od 1 do 5 (1 – potpuno netačno, 5 – potpuno tačno). Crte makijavelizam i narcizam ispitivani su pomoću upitnika Dirty Dozen; obe skale sadrže po 4 ajtema (Jonason et al., 2010; za verziju instrumenta na srpskom jeziku videti Dinić et al., 2018). Psihopatija je ispitivana je pomoću upitnika PPTS koji sadrži 20 stavki (Boduszek et al., 2016; za srpsku verziju videti Međedović et al., 2018). Crta sadizma je ispitivana pomoću upitnika Direktni Sadizam koji sadrži 7 stavki (Paulhus & Jones, 2015; za srpsku adaptaciju videti Međedović & Petrović, 2015).

Analitička strategija

Obrada podataka vršena je tako što su prvo izračunati deskriptivni pokazatelji varijabli – aritmetička sredina i standardna devijacija. Zatim je proverena pouzdanost skala putem Kronbahove alfe. Nakon toga su izračunavane korelacije između varijabli kako bi se utvrdila povezanost između istih (računat je Pirsonov koeficijent linearne korelacije). Kreirana su i tri modela multiple regresije, kako bi se utvrdila prediktivna vrednost varijabli mračne tetrade i afektivne vezanosti. Na

kraju, upotrebljena je analiza staza (modeliranje preko strukturalnih jednačina) kako bi se analizirala medijaciona uloga dimenzija afektivne vezanosti u odnosu između crta mračne tetrade i različitih oblika ljubomore.

Rezultati

Bivarijantne povezanosti između analiziranih varijabli

U Tabeli 1 mogu se videti osnovne mere centralnosti i disperzije za sve varijable uključene u istraživanje. Kao što se u tabeli može videti, sve korišćene skale, izuzev psihopatije, imale su zadovoljavajuću internu pouzdanost, izraženu kroz Cronbach α vrednost iznad .7. U Tabeli 1 takođe se može videti matrica korelacija svih analiziranih varijabli. Generalna ljubomora je pozitivno i značajno povezana sa makijavelizmom, narcizmom i sadizmom. Seksualna i emotivna ljubomora su povezane sa narcizmom, ali ne i ostalim varijablama mračne tetrade. Anksioznost je povezana pozitivno i značajno sa sva tri vida ljubomore (umereno sa generalnom, slabo sa seksualnom i emotivnom). Izbegavanje je značajno, pozitivno i slabo povezano sa generalnom ljubomorom, a značajno, negativno i slabo sa seksualnom i emotivnom ljubomorom.

Tabela 1.

Deskriptivna statistika i matrica varijabli analiziranih varijabli.

	<i>M</i>	<i>SD</i>	α	1	2	3	4	5	6	7	8
Generalna ljubomora	2.94	1.28	/	.37**	.33**	.01	.20**	.16**	.16**	.15**	.37**
Seksualna ljubomora (1)	5.27	1.75	/		.63**	-.05	-.01	.20**	.24	-.13*	.16**
Emotivna ljubomora (2)	5.90	1.55	/			.06	.09	.25**	-.04	-.13*	.19**
Psihopatija (3)	2.79	0.38	.61				.53**	.40**	.20**	-.02	.12*
Makijavelizam (4)	1.69	0.73	.82					.38**	.38**	.12*	.17**
Narcizam (5)	2.63	0.95	.79						.13*	-.04	.28**
Sadizam (6)	1.71	0.53	.67							.34**	.09
Izbegavanje (7)	1.86	0.73	.75								.21**
Anksioznost (8)	2.58	0.84	.79								

* $p < .05$. ** $p < .01$.

Predikcija aspekata ljubomore pomoću mračnih crta i stilova vezanosti

Dalji korak analiza podrazumevao je formiranje tri regresiona modela sa aspektima ljubomore kao kriterijumima, i crtama Mračne tetrade i stilovima vezivanja kao prediktorskim varijablama; pol (muškarci su kodirani sa 0 a žene sa 1), starost i obrazovanje (varijabla obrazovanje je prethodno normalizovana i kao takva uneta u modele) su takođe uneti u modele kao kontrolne varijable. Modeli su prikazani u Tabeli 2. Sva tri analizirana modela bila su statistički značajna. Kao značajni pozitivni prediktori izdvojeni su anksioznost i makijavelizam, dok je psihopatija imala negativan doprinos predikciji ljubomore. Pozitivni značajni prediktori seksualne ljubomore bili su anksioznost, narcizam i sadizam, a negativni izbegavanje i psihopatija. Na kraju, kao značajni pozitivni prediktori emocionalne ljubomore izdvojili su se anksioznost i narcizam, dok je izbegavanje takođe bilo značajno, ali sa negativnim predznakom koeficijenta nagiba. Procenti objašnjene varijanse su bili slični za sva tri kriterijuma: najuspešniji je bio model za predviđanje generalne ljubomore, zatim emotivne i na kraju seksualne ljubomore.

Tabela 2.

Regresioni modeli za predikciju ljubomore.

	Generalna ljubomora	Seksualna ljubomora	Emotivna ljubomora
	β (S.E.)	β (S.E.)	β (S.E.)
Izbegavanje	.02(.10)	-.20(.14)**	-.15(.12)**
Anksioznost	.31(.08)**	.15(.12)**	.15(.10)**
Psihopatija	-.17(.20)**	-.18(.29)**	-.11(.26)
Makijavelizam	.19(.12)**	.00(.16)	.08(.14)
Narcizam	.05(.08)	.21(.11)**	.22(.10)**
Sadizam	.10(.14)	.13(.19)*	.00(.17)
Pol	-.06(.14)	-.12(.19)*	-.24(.17)**
Starost	.02(.00)	.07(.00)	.06(.00)
Obrazovanje	-.02(.10)	.02(.14)	-.04(.12)
<i>F</i>	7.90	5.20	7.15
<i>R</i> ²	.15	.11	.14

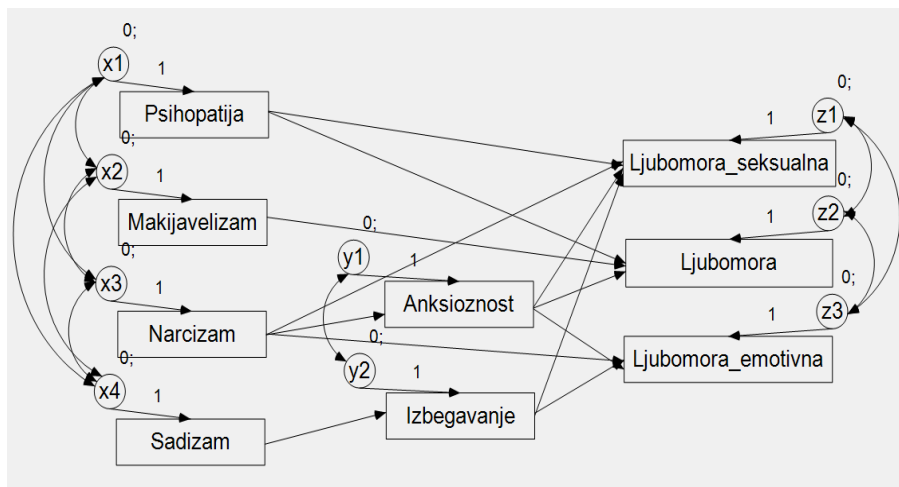
Napomena: β = standardizovani regresioni koeficijent, S.E. = standardna greška, *F* = *F* koeficijent, *R*² = koeficijent determinacije, * $p < .05$. ** $p < .01$.

Testiranje medijacionog efekta vezivanja u asocijacijama između tetrade i ljubomora

Kako bi se testirala poslednja hipoteza, izvršena je analiza puta, u okviru koje su računati indirektni efekti. Upotrebom softvera IBM AMOS 22, kreiran je model medijacije statističkog efekta varijabli mračne tetrade na ljubomoru. Kao prediktori, u modelu su korišćene sve četiri crte mračne tetrade (psihopatija, makijavelizam, narcizam i sadizam), kao medijatori obe dimenzije afektivnog vezivanja (izbegavanje i anksioznost), a kao kriterijumi tri oblika ljubomora (generalna, seksualna i emotivna). Kako bi se utvrdila statistička značajnost direktnih i indirektnih uticaja, korišćena je bootstrap metoda sa 200 novih uzoraka, sa 95% intervalima poverenja korigovanih kako bi se otklonila pristrasnost (bias corrected confidence intervals). U inicijalnom modelu su testirani svi mogući putevi uticaja, 23, uključujući direktne i indirektno efekte. Kako je ovaj model vrlo neparsimoničan, nije grafički predstavljen. Na osnovu izračunatih regresionih koeficijenata, veze između varijabli koje nisu bile značajne su izbačene iz modela, čime je dobijen finalni model. Finalni model poseduje visoke indekse fita što je očekivano za model bez latentnih varijabli koji sadrži samo značajne staze ($\chi^2_{(14)} = 20.17, p = .13$; NFI = 0.971; CFI = 0.991; RMSEA = 0.035) i može se videti na Slici 1. Koeficijenti staza, indirektni efekti i koeficijenti determinacije su prikazani u Tabeli 3.

Slika 1.

Model efekta mračne tetrade na ljubomoru, uz medijaciju varijabli afektivne vezanosti.

Napomena: Na linijama su prikazani standardizovani regresioni koeficijenti; svi koeficijenti su značajni najmanje na $p < .05$ nivou.

Rezultati analize staza su pokazali da sadizam indirektno ostvaruje negativan efekat na seksualnu i emotivnu ljubomoru preko izbegavanja, dok narcizam

ostvaruje indirektan pozitivan efekat na sva tri tipa ljubomore. Efekat narcizma na seksualnu i emotivnu ljubomoru postoji i direktno, i indirektno (preko anksioznosti), što ukazuje na medijaciju, dok je efekat na generalnu ljubomoru ostvaren isključivo posredno, tako da i u ovom slučaju govorimo o indirektnoj povezanosti, koji zavisi od anksioznosti. Psihopatija je u modelu pokazala samo direktne efekte na seksualnu i generalnu ljubomoru (pozitivna asocijacija seksualnom, a negativna sa generalnom ljubomorom) dok je makijavelizam bio pozitivno povezan sa generalnom ljubomorom.

Tabela 3.

Koeficijenti staza, indirektni efekti i koeficijenti determinacije procenjenog modela.

<i>Standardizovani koeficijenti staza:</i>			
Narcizam	→	Anksioznost	0.30**
Sadizam	→	Izbegavanje	0.33**
Psihopatija	→	Ljubomora seksualna	-0.13**
Psihopatija	→	Ljubomora (generalna)	-0.14*
Makijavelizam	→	Ljubomora (generalna)	0.22**
Narcizam	→	Ljubomora seksualna	0.19**
Narcizam	→	Ljubomora emotivna	0.19**
Anksioznost	→	Ljubomora seksualna	0.16**
Izbegavanje	→	Ljubomora emotivna	-0.18**
Izbegavanje	→	Ljubomora seksualna	-0.18**
Anksioznost	→	Ljubomora emotivna	0.17**
Anksioznost	→	Ljubomora (generalna)	0.36**
<i>Indirektni efekti (nestandardizovani):</i>			
Sadizam	→	Ljubomora emotivna	-0.17[-.26; -.08]*
Sadizam	→	Ljubomora seksualna	-0.19[-.28; -.09]*
Narcizam	→	Ljubomora emotivna	0.08[.04; .14]*
Narcizam	→	Ljubomora (generalna)	0.15[.10; .21]*
Narcizam	→	Ljubomora seksualna	0.09[.04; .15]*
<i>Koeficijenti determinacije:</i>			
Anksioznost			0.09
Izbegavanje			0.11
Ljubomora emotivna			0.10
Ljubomora (generalna)			0.17
Ljubomora seksualna			0.09

*Napomena: * p < .05. ** p < .01. Za indirektno efekte u zagradama su date procene efekata za 95% interval poverenja.*

Diskusija

U ovom istraživanju ispitivani su odnosi osobina mračne tetrade sa ljubomorom, kao i potencijalna posrednička uloga afektivne vezanosti u ovim odnosima. Na osnovu prethodne literature, postavljene su četiri hipoteze. U daljem delu teksta biće diskutovane implikacije ove studije za navedene hipoteze, kao i za širi konceptualni okvir odnosa mračnih aspekata ličnosti i ljubomore.

Testiranje hipoteze o pozitivnim asocijacijama između mračnih crta i ljubomore

Prikazani rezultati delimično potvrđuju ovu hipotezu. Naime, generalna ljubomora je korelirala pozitivno i slabo sa sadizmom, narcizmom i makijavelizmom, ali ne i sa psihopatijom. Osim toga, seksualna i emotivna ljubomora su korelirale pozitivno i slabo sa narcizmom. Ostale kombinacije korelacija između tipova ljubomora i crta mračne tetrade nisu bile značajne. Ključna uloga narcizma u okviru ljubomore u skladu je sa prethodnim nalazima (Chin et al., 2017; Ponti et al., 2019; Tortoriello et al., 2019) koji su takođe ukazali na ovu vezu. Ovakav odnos između narcizma i ljubomore se najlakše može objasniti ako se narcizam posmatra kroz svoju vulnerabilnu dimenziju. Naime, s obzirom na to da ljudi s izraženim (vulnerabilnim) narcističkim crtama često doživljavaju nesigurnost i anksioznost u romantičnim vezama, te da strahuju od odbacivanja, može se pretpostaviti da obraćaju veću pažnju na razne signale neverstva, koji im pospešuju osećanja ljubomore (Ponti et al., 2019). Ovo objašnjenje je dodatno potkrepljeno i nalazima medijacione analize, koji ukazuju na to da je upravo anksioznost domen afektivne vezanosti koji predstavlja vezu između narcizma i ljubomore. U ovom istraživanju, narcizam nije deljen na svoje često izdvajane dve dimenzije – grandiozni i vulnerabilni (Miller et al., 2011). Ipak, činjenica da je anksioznost bila medijator efekta ove crte mračne tetrade na ljubomoru ukazuje na to da upravo vulnerabilni aspekti narcizma jesu oni koji „igraju glavnu ulogu“ u doživljavanju ljubomore u romantičnim vezama. No, ne treba zanemariti i nalaz da je narcizam i pored indirektnog imao direkne asocijacije sa ljubomorom u medijacionom modelu. Ukoliko je indirektni efekat posredovan anksioznošću možemo pretpostaviti da je direktni efekat zasnovan na grandioznim aspektima narcizma.

Korelacija makijavelizma sa više ljubomorom je u skladu sa prethodnim studijama i to pre svega sa studijama koje naglašavaju vezu makijavelizma i kognitivnih aspekata ljubomore (Chin et al., 2017). Makijavelisti su na prvom mestu koristoljubivi, manipulativni, hladni, te žele da ostvare svoje ciljeve bez obzira na posledice (Rauthmann & Will, 2011). Stoga, ne možemo očekivati da kod njih budu veoma izraženi emocionalni aspekti ljubomore – već isključivo promišljena, intencionalna ljubomora, koja se bazira na sprečavanju osujećenja cilja imanjan monogamne veze. Slična je slika i sa psihopatijom, kod koje je ustanovljeno

odsustvo korelacije sa bilo kojim vidom ljubomore, što se kosi sa prethodnim nalazima (Chin et al., 2017; Massar et al., 2017). Iako ranije studije jesu nalazile vezu između psihopatije i ljubomore, odsustvo ovakve veze može biti u skladu sa konceptom psihopatije, a s druge strane, izostanak efekta psihopatije može biti i rezultat smanjenog varijabiliteta u datom uzorku. Naime, osobe sa izraženom crtom psihopatije su hladne, afektivno neosetljive osobe, koje imaju poteškoće sa prepoznavanjem (prvenstveno) emocija straha i tuge, kao i obradom afektivno zasićenog materijala (Mededović, 2015). Stoga, nema razloga da ove osobe intenzivnije doživljavaju ljubomoru, pogotovo u slučaju kada su pitani da zamisle situacije u kojoj bi mogli doživeti ljubomoru. Naime, upravo način merenja ljubomore može biti izvor razlike u rezultatima između ove i prethodnih studija.

Postojanje korelacije sadizma sa generalnom ljubomorom predstavlja nov nalaz u literaturi. Kako osnovu sadizma čini agresivnost (Buckels et al., 2013), a sadizam predstavlja naj snažniji prediktor nasilja prema partneru (Plouffe et al., 2020), ljubomora bi mogla biti posrednik u ovoj vezi. Kao što je prethodno spomenuto, odnos vulnerabilnog narcizma i zlostavljanja u romantičnim vezama je posredovan ljubomorom (Ponti et al., 2019). Stoga, može se očekivati sličan obrazac odnosa u slučaju sadizma, što zahteva dodatna istraživanja. Naime, ukoliko je ljubomora ključni „okidač“, odnosno posredujući faktor između mračnih osobina ličnosti (prvenstveno sadizma) i nasilja prema partneru, razumevanje ovog odnosa bi moglo biti korisno u svrhu sprečavanja budućih instanci nasilja.

Sadizam kao nezavisni prediktor ljubomore

Prikazani rezultati su delimično saglasni sa ovom hipotezom. Naime, u samo jednom od tri regresiona modela je sadizam nezavistan prediktor ljubomore. Prediktivna moć sadizma u modelu koji predviđa seksualnu ljubomoru, uz odsustvo proste korelacije između sadizma i ovog tipa ljubomore ukazuje na to da, kada se parcijalizuje deo varijanse koji se može objasniti ostalim crtama mračne trijade, ostaje deo varijanse koji jeste povezan (pozitivno) sa sadizmom. S obzirom na postojanje korelacije sadizma sa potrebom da se partner povređuje tokom seksa (Paulhus & Dutton, 2016), moguće je da sadisti imaju izvesnu potrebu za seksualnom dominacijom, što može biti deo varijanse koji ove dve varijable dele. Ipak, razumevanje ove veze zahteva dodatna istraživanja, koja bi uzela u obzir i seksualni sadizam i detaljnije ispitanu seksualnu ljubomoru. U preostala dva regresiona modela, sadizam nije bio značajan prediktor.

Pozitivne asocijacije između nesigurne vezanosti, mračnih crta i ljubomore

Rezultati ove studije snažno podržavaju ovu hipotezu. Anksioznost je slabo do umereno (pozitivno) korelirala sa svim ostalim varijablama u istraživanju, osim

sadizma. Ovaj obrazac korelacija pokazuje da je osobina anksioznosti u domenu afektivne vezanosti veoma relevantna u polju ispitivanja ljubomore. Iako prethodni nalazi (Brewer et al., 2018; Nickisch et al., 2020) ukazuju na negativnu vezu između narcizma i anksioznosti, dok u ovoj studiji postoji pozitivna, ova razlika se može objasniti razlikom u merenju narcizma obzirom da se po strukturi pitanja Dirty Dozen-a može pretpostaviti da meri pretežno vulnerabilne aspekte narcizma. Upravo ova razlika u fokusu između dva upitnika prirodno vodi i razlici u odnosu sa anksioznošću u dva istraživanja.

Odnos anksioznosti i makijavelizma može se razumeti u kontekstu toga kako makijavelistički nastrojene osobe vide bliske odnose. Kao što su Brewer et al. (2018) predložili, u profil makijaveliste se uklapa da veze vidi kao pretnju i opasnost, tako da, kada se nađu u njima, osećaju anksioznost i izbegavanje. S obzirom na to da psihopatija merena kroz PPTS ima izvestan stepen sličnosti sa makijavelizmom, što se i vidi kroz visoku korelaciju dve varijable, moguće je da ovo viđenje veze kao pretnje doprinosi povišenoj anksioznosti i kod osoba sa izraženom psihopatijom. Anksioznost je takođe pozitivno korelirala sa sva tri vida ljubomore, što je svakako i očekivan nalaz. Ljubomora za svoju osnovu ima nesigurnost u odnosu i procenu toga da bi mogla da mu postoji pretnja sa strane (White, 1981b). Stoga, u skladu sa prethodnim nalazima (Karakurt, 2001; Knobloch et al., 2001; Marshall et al., 2013), prirodno je da osobe koje osećaju više anksioznosti u vezi takođe osećaju i viši stepen ljubomore.

Izbegavanje se takođe pokazalo kao relevantna varijabla, koja je ostvarila slabe do umerene pozitivne korelacije sa generalnom ljubomorom, makijavelizmom i sadizmom, ali i slabe negativne korelacije sa seksualnom i emotivnom ljubomorom. Odnos izbegavanja sa različitim oblicima ljubomore je delimično u skladu s prethodnim istraživanjima (Karakurt, 2001). Naime, osobe sa izraženim izbegavanjem kognitivno doživljavaju nešto povišen stepen ljubomore, ali na autentičnijem, emotivnom nivou, reakcije na zamišljanje ljubomore su niskog intenziteta. Dodatno u prilog toj ideji govori činjenica da je izbegavanje značajan prediktor u modelu seksualne i emotivne, ali ne i generalne ljubomore. Stoga, pozitivna prosta korelacija sa generalnom ljubomorom verovatno predstavlja efekat neke od drugih varijabli uključenih u model (možda anksioznosti?), dok više emotivno zasićeni tipovi ljubomore imaju deo varijanse koji se jedinstveno može objasniti stepenom izbegavanja kod osobe.

Vezivanje posreduje u relacijama između tetrade i ljubomore

Rezultati ove studije delimično podržavaju ovu hipotezu. U medijacionom modelu, utvrđena su dva efekta medijacije. Oba se odnose na posredovanje anksioznosti u vezi između narcizma, s jedne strane, i emocionalne i seksualne ljubomore, s druge. Osim toga, anksioznost je omogućavala indirektan odnos između narcizma i generalne ljubomore. Osobe sa izraženim vulnerabilnim

narcizmom osećaju stalnu nesigurnost u sebe i potrebu da ih drugi primete i poštuju. Stoga, i najmanji signali mogućnosti da ove potrebe ne budu zadovoljene aktiviraju anksioznost. Odsustvo direktne veze između narcizma i generalne ljubomore u ovom modelu se može objasniti time da odnos između te dve varijable može da se svede na anksioznost. Sa druge strane, kod emotivne i seksualne ljubomore postoji i neki dodatni deo varijanse, koji ne može da se svede na anksioznost.

Indirektan odnos je postojao i između sadizma, s jedne strane, i seksualne i emotivne ljubomore, s druge, uz posredstvo izbegavanja. Razumevanje ove posredne veze proističe iz prethodno navedenih objašnjenja za pozitivnu vezu između sadizma i izbegavanja, i između izbegavanja i ova dva vida ljubomore. Sadistički nastrojene osobe su sklone izbegavanju, jer preferiraju individualni način života (Nickish et al., 2020), a osobe sa izbegavajućim stilom osećaju manje ljubomore jer su manje uloženi u odnos o kojem se radi, te ne strahuju da će ga izgubiti. Stoga, ovaj obrazac je jasan. Stvari postaju nešto nejasnije kada se uzme u obzir prethodno diskutovana prosta pozitivna korelacija sadizma sa generalnom ljubomorom, kao i značajnost sadizma kao nezavisnog pozitivnog prediktora u modelu koji je predviđao seksualnu ljubomoru. Veza sadizma sa izbegavanjem je verovatno ovde ključna i u multivarijacionoj analizi ona postaje dominantna u odnosu na direktne asocijacije između sadizma i ljubomore. Ali svakako asocijacije suprotnog predznaka kada su u pitanju psihopatija, sadizam i ljubomora koje se dobijaju u različitim analizama snažno upućuju na kompleksnost ovih odnosa i zahtevaju dodatna istraživanja.

Ograničenja istraživanja i zaključak

Ova studija se bavila odnosom između crta mračne tetrade, osobina afektivnog vezivanja, i različitih aspekata ljubomore. Utvrđeno je da je narcizam ključna crta mračne tetrade kada je u pitanju ljubomora, kao i da je glavni medijator ovog odnosa anksioznost iz paradigme afektivne vezanosti. Osim toga, pokazano je da makijavelizam ima odnos sa ljubomorom baziran prvenstveno na koristoljublju i usmerenosti na sebe, a manje na nesigurnosti i emocijama vezanim za strah od napuštanja. Psihopatija je imala vezu sa nižom ljubomorom, što je pokazano i u regresionim modelima i u medijacionom modelu, ali ovaj odnos nije bio posredovan varijablama afektivne vezanosti. Odnos sadizma i različitih oblika ljubomore pokazao se kao kompleksan i posredovan izbegavanjem iz paradigme afektivne vezanosti. S obzirom na značajnu ulogu sadizma u veoma nepoželjnim ponašanjima kao što je nasilje u porodici, buduće studije bi trebalo da se detaljnije pozabave ovim fenomenom.

Ova studija je imala nekoliko značajnih ograničenja. Prvo se odnosi na strukturu uzorka: ispitanici u ovom istraživanju su uglavnom bili mladi odrasli ljudi, visoko obrazovani, a većinu uzorka činile su žene. Buduća istraživanja na ovu temu bi trebalo da pokušaju da repliciraju nalaze ove studije, koristeći veće uzorke koji bi

obuhvatali širi spektar populacije, prvenstveno one kod kojih su izražene osobine mračne tetrade (recimo kriminogena populacija). Drugo, ljubomora je merena na prilično rudimentaran način u ovoj studiji, sa svega nekoliko stavki. S obzirom na postojanje psihometrijski validiranih instrumenata koji se koriste u literaturi za merenje različitih oblika ljubomore, autori budućih studija bi trebalo da prevedu ove instrumente i validiraju ih na srpskom jeziku, kako bi mogli pouzdano da se koriste u istraživanjima na našim prostorima. Treće, ovo istraživanje se oslanjalo isključivo na self-report, odnosno upitničke mere. Iako je to uobičajena praksa, istraživanja pokazuju da se izraženost osobina na različitim merama (npr. procena od strane drugih) nekad značajno razlikuju od izraženosti dobijene na self-report merama (Međedović, 2015). Stoga, buduća istraživanja ovih fenomena bi imala koristi od napredne upotrebe više različitih modaliteta prikupljanja podataka, kako bi se utvrdile što pouzdanije i preciznije mere ovih osobina, pa samim time i njihovih odnosa.

I pored ovih važnih ograničenja rezultati ovog istraživanja pokazuju da su mračne osobine ličnosti veoma relevantne u istraživanju ljubomore, kao i da afektivna vezanost predstavlja bitnog posrednika u ovim odnosima. Stoga, može se reći da predstavlja osnovu za dalja istraživanja koja bi se detaljnije bavila odnosima svake od ovih crta pojedinačno sa ljubomorom. Razumevanje ovih odnosa, pogotovo u kontekstu antisocijalnog (prvenstveno nasilnog) ponašanja moglo bi imati veoma značajne praktične implikacije, s obzirom na to da bi moglo da pomogne u sprečavanju nasilnih činova unutar partnerskih odnosa.

Napomena

Ovaj rad predstavlja rezultat angažovanja autora u skladu sa Planom i programom rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2023. godinu (na osnovu ugovora br. 451-03-47/2023-01) sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Literatura

- Babiak, P., & Hare, R. D. (2007). *Snakes in Suits: When Psychopaths Go to Work*. Harper Business.
- Barelds, D. P., Dijkstra, P., Groothof, H. A., & Pastoor, C. D. (2017). The Dark Triad and three types of jealousy: Its relations among heterosexuals and homosexuals involved in a romantic relationship. *Personality and Individual Differences, 116*, 6–10. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2017.04.017>
- Blomquist, K. P. (2014). *Jealousy in close relationships among emerging adults*. Doctoral dissertation, Department of Psychology and Neuroscience Duke University.
- Boduszek, D., Debowska, A., Dhingra, K., & DeLisi, M. (2016). Introduction and validation of Psychopathic Personality Traits Scale (PPTS) in a large prison sample. *Journal of Criminal Justice, 46*, 9–17. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2016.02.004>

- Brewer, G., Bennett, Ch., Davidson, L., Ireen, A., Phipps, A., Stewart-Wilkes, D., & Wilson, B. (2018). Dark triad traits and romantic relationship attachment, accommodation, and control. *Personality and Individual Differences, 120*, 202–208. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2017.09.008>
- Brewer, G., Hunt, D., James, G., & Abell, L. (2015). Dark triad traits, infidelity and romantic revenge. *Personality and Individual Differences, 83*, 122–127. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2015.04.007>
- Buckels, E. E., Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2013). Behavioral confirmation of everyday sadism. *Psychological Science, 24*(11), 2201–2209. <http://dx.doi.org/10.1177/0956797613490749>
- Buss, D. (2019). *Evolutionary psychology: The new science of the mind, 6th edition*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Campbell, W. K., Foster, C. A., & Finkel, E. J. (2002). Does self-love lead to love for others? A story of narcissistic game playing. *Journal of Personality and Social Psychology, 83*, 340–354.
- Chabrol, H., van Leeuwen, N., Rodgers, R., & Séjourné, N. (2009). Contributions of psychopathic, narcissistic, Machiavellian, and sadistic personality traits to juvenile delinquency. *Personality and Individual Differences, 47*, 734–739. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2009.06.020>
- Chin, K., Atkinson, B. E., Raheb, H., Harris, E., & Vernon, P. A. (2017). The dark side of romantic jealousy. *Personality and Individual Differences, 115*, 23–29. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2016.10.003>
- Christie, R., & Geis, F. L. (1970). *Studies in Machiavellianism*. Academic Press.
- Daly, M., Wilson, M., & Weghorst, S. J. (1982). Male sexual jealousy. *Ethology and sociobiology, 3*(1), 11–27. [http://dx.doi.org/10.1016/0162-3095\(82\)90027-9](http://dx.doi.org/10.1016/0162-3095(82)90027-9)
- Dinić, B. M., Petrović, B., & Jonason, P. K. (2018). Serbian adaptations of the Dark Triad Dirty Dozen (DTDD) and Short Dark Triad (SD3). *Personality and Individual Differences, 134*, 321–328. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2018.06.018>
- Fraley, R. C., & Shaver, P. R. (2000). Adult romantic attachment: Theoretical developments, emerging controversies, and unanswered questions. *Review of General Psychology, 4*, 132–154. <http://dx.doi.org/10.1037/1089-2680.4.2.132>
- Gillath, O. (2015). The neuroscience of attachment: Using new methods to answer old (and new) questions. In J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and research: New directions and emerging themes* (pp. 39–67). The Guilford Press.
- Guteša, A., & Gojković, V. (2018). Mračna trijada, agresivnost i ljubomora, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, 37*, 7–25. http://www.iksi.ac.rs/zbornik_arhiva/zbornik_iksi_3_2018.pdf
- Harris, C. R. (2003). A review of sex differences in sexual jealousy, including self-report data, psychophysiological responses, interpersonal violence, and morbid jealousy. *Personality and Social Psychology Review, 7*(2), 102–128. http://dx.doi.org/10.1207/S15327957PSPR0702_102-128
- Hart, W., Tortoriello, G. K., Richardson, K., & Adams, J. (2018). “S/he’s taken”: Effects of grandiose and vulnerable narcissism on responses to relationship threats from rivals. *Journal of Individual Differences, 39*, 212–221. <http://dx.doi.org/10.1027/1614-0001/a000266>
- Jonason, P. K., Li, N. P., & Webster, G. D. (2010). The Dirty Dozen: A Concise Measure of the Dark Triad. *American Psychological Association, 22*, 420–432. <http://dx.doi.org/10.1037/a0019265>

- Karakurt, G. (2001). *The impact of adult attachment styles on romantic jealousy* [Master thesis]. Middle East Technical University.
- Knobloch, L. K., Solomon, D. H., & Cruz, M. G. (2001). The role of relationship development and attachment in the experience of romantic jealousy. *Personal Relationships*, 8, 205–224. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-6811.2001.tb00036.x>
- Lafontaine, M. F., Brassard, A., Lussier, Y., Valois, P., Shaver, P. R., & Johnson, S. M. (2015). Selecting the best items for a short-form of the Experiences in Close Relationships questionnaire. *European Journal of Psychological Assessment*, 32, 1–16. <http://dx.doi.org/10.1027/1015-5759/a000243>
- Marshall, T. C., Bejanyan, K., Di Castro, G., & Lee, R. A. (2013). Attachment styles as predictors of Facebook-related jealousy and surveillance in romantic relationships. *Personal relationships*, 20, 1–22. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-6811.2011.01393.x>
- Massar, K., Winters, C. L., Lenz, S., & Jonason, P. K. (2017). Green-eyed snakes: The associations between psychopathy, jealousy, and jealousy induction. *Personality and Individual Differences*, 115, 164–168. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2016.01.055>
- Mededović, J. (2015). *Nomološka mreža psihopatije* [Nomological network of psychopathy]. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Mededović, J., Bulut, T., Savić, D., & Đuričić, N. (2018). Delineating psychopathy from cognitive empathy: the case of Psychopathic Personality Traits Scale. *European journal of analytic philosophy*, 14, 53–62. <http://dx.doi.org/10.31820/ejap.14.1.3>
- Mededović, J., & Petrović, B. (2015). The dark tetrad: Structural properties and location in the personality space. *Journal of Individual Differences*, 36, 228–236. <http://dx.doi.org/10.1027/1614-0001/a000179>
- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2016). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change* (2nd edition). Guilford Press.
- Miller, J. D., Hoffman, B. J., Gaughan, E. T., Gentile, B., Maples, J., & Keith Campbell, W. (2011). Grandiose and vulnerable narcissism: A nomological network analysis. *Journal of personality*, 79, 1013–1042. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-6494.2010.00711.x>
- Nickisch, A., Palazova, M., & Ziegler, M. (2020). Dark personalities–dark relationships? An investigation of the relation between the Dark Tetrad and attachment styles. *Personality and Individual Differences*, 167, 110227. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2020.110227>
- Pailing, A., Boon, J., & Egan, V. (2014). Personality, the Dark Triad and violence. *Personality and Individual Differences*, 67, 81–86. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2013.11.018>
- Paulhus, D. L. (2014). Toward a taxonomy of dark personalities. *Current Directions in Psychological Science*, 23(6), 421–426. <http://dx.doi.org/10.1177/0963721414547737>
- Paulhus, D. L., & Dutton, D. G. (2016). Everyday sadism. In V. Zeigler-Hill & D. K. Marcus (Eds.), *The dark side of personality: Science and practice in social, personality, and clinical psychology* (pp. 109–120). American Psychological Association. <http://dx.doi.org/10.1037/14854-006>
- Paulhus, D. L., & Jones, D. N. (2015). Measures of dark personalities. In G. J. Boyle, D. H. Saklofske, & G. Matthews (Eds.), *Measures of personality and social psychological constructs* (pp. 562–594). Academic Press. <http://dx.doi.org/10.1016/B978-0-12-386915-9.00020-6>
- Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The dark triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and Psychopathy. *Journal of research in personality*, 36, 556–563. [http://dx.doi.org/10.1016/S0092-6566\(02\)00505-6](http://dx.doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00505-6)
- Plouffe, R. A., Wilson, C. A., & Saklofske, D. H. (2020). The role of dark personality traits in

- intimate partner violence: A multi-study investigation. *Current Psychology*, *41*, 3481–3500. <http://dx.doi.org/10.1007/s12144-020-00871-5>
- Ponti, L., Ghinassi, S., & Tani, F. (2019). The role of vulnerable and grandiose narcissism in psychological perpetrated abuse within couple relationships: The mediating role of romantic jealousy. *The Journal of Psychology*, *154*, 144–158. <http://dx.doi.org/10.1080/00223980.2019.1679069>
- Rauthmann, J. F., & Will, T. (2011). Proposing a multidimensional Machiavellianism conceptualization. *Social Behavior and Personality: an international journal*, *39*, 391–403. <http://dx.doi.org/10.2224/sbp.2011.39.3.391>
- Raskin, R., & Hall, C. S. (1979). A narcissistic personality inventory. *Psychological Report*, *45*, 590. <http://dx.doi.org/10.2466/pr0.1979.45.2.590>
- Ritchie, L. L., & van Anders, S. M. (2015). There's jealousy . . . and then there's jealousy: Differential effects of jealousy on testosterone. *Adaptive Human Behavior and Psychology*, *1*, 231–246. <http://dx.doi.org/10.1007/s40750-015-0023-7>
- Sedikides, C., Rudich, E. A., Gregg, A. P., Kumashiro, M., & Rusbult, C. (2004). Are normal narcissists psychologically healthy?: Self-esteem matters. *Journal of personality and social psychology*, *87*(3), 400–416. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.87.3.400>
- Tortoriello, G. K., Hart, W., Richardson, K., & Tullett, A. M. (2017). Do narcissists try to make romantic partners jealous on purpose? An examination of motives for deliberate jealousy-induction among subtypes of narcissism. *Personality and Individual Differences*, *114*, 10–15. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2017.03.052>
- Tortoriello, G. K., & Hart, W. (2019). Modeling the interplay between narcissism, relational motives, and jealousy-induced responses to infidelity threat. *Journal of Social and Personal Relationships*, *36*, 2156–2179. <http://dx.doi.org/10.1177/0265407518783096>
- Wei, M., Russell, D. W., Mallinckrodt, B., & Vogel, D. L. (2007). The experiences in Close Relationship Scale (ECR)-Short Form: Reliability, validity, and factor structure. *Journal of Personality Assessment*, *88*, 187–204. <http://dx.doi.org/10.1080/00223890701268041>
- White, G. L. (1981a). Jealousy and partner's perceived motives for attraction to a rival. *Social Psychology Quarterly*, *44*, 24–30. <http://dx.doi.org/10.2307/3033859>
- White, G. L. (1981b). A model of romantic jealousy. *Motivation and Emotion*, *5*, 295–310. <http://dx.doi.org/10.1007/BF00992549>

Is there a Mediating Effect of Affective Attachment Styles on the Association between the Dark Tetrad Personality Traits and Jealousy?*

Marija Vujović¹ & Janko Međedović²

¹ MA of Psychology, The Faculty of Media and Communications, Belgrade, Serbia

² Senior Research Associate, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade, Serbia

Traits such as psychopathy, Machiavellianism, and narcissism are commonly used to describe the dark side of human personality. These traits, collectively known as the dark personality triad (Paulhus, 2014), have been the focus of research by psychologists seeking a more nuanced understanding of negative personality traits. To further explore this subject, researchers have included subclinical sadism, also known as everyday sadism (Buckels et al., 2013), and developed a new classification called the dark tetrad (Međedović & Petrović, 2015). The dark tetrad encompasses various negative traits and characteristics that are associated with personal and social problems and are considered undesirable (Jonason et al., 2010). The pervasiveness of these personality traits in popular culture and their impact on interpersonal relationships and the workplace (Sedikides et al., 2004) make deeper research into the dark tetrad potentially beneficial for individuals, especially from the perspective of romantic relationships. Previous studies have shown a correlation between dark traits and affective attachment dimensions (Nickisch et al., 2020), as well as between jealousy and affective attachment (Knobloch et al., 2001; Marshall et al., 2013; Karakurt, 2001), supporting the expectation of affective attachment playing a mediating role in this research.

KEYWORDS: dark triad / machiavellianism / psychopathy / narcissism / sadism / avoidance / anxiety

RECEIVED: November 5, 2022

REVISION RECEIVED: March 21, 2023

ACCEPTED: March 22, 2023

* Predloženo citiranje: Vujović, M., & Međedović, J. (2023). Da li je povezanost između crta mračne tetrade ličnosti i ljubomore posredovana stilovima afektivne vezanosti?. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(1), 1–20. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023011>

©2023 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Prediktori prekarnog položaja radno aktivnog stanovništva u Srbiji, Nemačkoj i Hrvatskoj: uporedna analiza

Aleksandra Marković*

Naučna saradnica, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija;
post-doktorska istraživačica, Aalborg University, Denmark

Prekarni rad i prekarna zaposlenost predstavljaju narastajući savremeni društveni fenomen širom sveta, koji za posledicu ima značajne ekonomske, društvene i političke implikacije. Cilj rada je da markira osnovne prediktore prekarnog zaposlenja u Srbiji, Nemačkoj i Hrvatskoj, koristeći podatke nastale na osnovu IX istraživačkog ciklusa Evropskog društvenog istraživanja (European Social Survey). Upotrebom komparativnog pristupa, baziranog na svetsko-sistemske teoriji, nastoje se identifikovati osnovni faktori koji određuju prekarni položaj radno aktivnog stanovništva. Određeni prediktori, kao što je starost, predstavljaju važne determinante prekarnosti u sve tri zemlje, ali postoje i razlike među posmatranim državama, uslovljene istorijskim razvojem kapitalističkih društvenih odnosa na periferijskim pozicijama. Pored starosti, organizaciona dimenzija prekarnosti pokazala se kao važan prediktor prekarnog zaposlenja radno aktivnog stanovništva u sve tri zemlje. Sa druge strane, odsustvo sindikalnog članstva, veličina radne organizacije i državljanstvo se pokazuju kao statistički značajni prediktori prekarnosti, ali ne u svim posmatranim zemljama.

Ključne reči: prekarijat / prekarno zaposlenje / Srbija / Nemačka / Hrvatska / European Social Survey (ESS)

* Korespodencija: aleksandra.markovic1@hotmail.com, alma@socsci.aau.dk, <https://orcid.org/0000-0001-5219-4220>

Uvod

Prekarnost referiše na nepredvidivo, neizvesno i nesigurno stanje koje onemogućava materijalno i psihičko blagostanje pojedinca i grupe.¹ Na empirijskoj ravni, prekarnost na tržištu rada prepoznajemo kroz sve veću rasprostranjenost fleksibilnog, privremenog, povremenog i nestabilnog zapošljavanja ljudi. Prekarni položaj sa sobom nosi nestabilno zaposlenje, ali i najčešće niske nadnice, nedostatak bilo kakve sigurnosti i ograničen pristup beneficijama (kao što su napredovanje, socijalna osiguranja poput zdravstvenog, plaćena odsustva, naknada u slučaju nezaposlenosti i sl.). Neretko se govori o privremenom zaposlenju, povremenim radnim aranžmanima, sezonskom radu, radu sa skraćenim radnim vremenom. Radnici koji su u prekarnom položaju na tržištu rada često nisu u stanju da oslone na procenu o budućnosti, jer ne znaju da li će imati posao niti koliko će biti plaćeni. Prekarno zaposlenje može imati mnogo oblika, a samo neki od njih su: privremeno-povremeni ugovori o radu, agencijski rad, *freelance*, rad na platformama (*gig work*), a sektorski je posebno zastupljen u trgovini, ugostiteljstvu i građevinarstvu.

Prekarijat se kao novi oblik društvenog grupisanja javlja u različitim društvenim okvirima i kontekstima, ali je mehanizam koji uslovljava rađanje ovog fenomena određen globalnim okvirima neoliberalne kapitalističke regulacije društvenih odnosa (Marković, 2018, 2020, 2022). Sociološka literatura o prekarnom radu i prekarijatu postaje sve zastupljenija, a kao dosadašnja istraživanja su pokazala da postoji veza između prekarnog rada i pola, sektora u kojem su pojedinci zaposleni, starosti, migrantskog statusa, obrazovanja radnika, društvenog položaja sindikata, institucionalnih i tehnoloških promena na tržištu itd. (v. Duell, 2014; Broughton et al. 2016, Marković, 2018, 2019). Analiza koju je autorka ovih redaka sprovedla na podacima Instituta za sociološka istraživanja u Beogradu (Filozofski fakultet) 2018. godine pokazala je da u Srbiji zaposleni u manjim firmama (ispod 50 zaposlenih), ispitanici koji pored osnovnog rade i dodatni posao, zaposleni u sekundarnom sektoru (u odnosu na one iz tercijarnog sektora), neformalno (samo)zaposleni i muškarci i žene, te ispitanici s nižim materijalnim standardom pre beleže socijalno-ekonomsku dimenziju prekarnosti radnih uslova. Obavljanje dodatnog posla i niži materijalni položaj su se izdvojili kao nezavisne varijable koje određuju zavisnu (socijalno-ekonomska dimenzija), ali se pol, zaposlenje u privatnom sektoru i neformalna zaposlenost nisu na taj način jasno izdvojili kao prediktori prekarnog položaja ispitanika. Starost se nije izdvojila kao značajan prediktor ni u jednom modelu (v. Marković, 2019).

Međutim, literatura o determinantama i prediktorima prekarnosti na tržištu rada uglavnom se bazira na nacionalna istraživanja. U savremenoj naučnoj misli, značaj koji uporedni metod ima u društvenim istraživanjima nije upitan. Štaviše, uporedni

¹ Rad predstavlja izvode (deo jednog od poslednjih poglavlja) iz doktorske teze *Ideološko-politička orijentacija prekarijata u Srbiji*, odbranjene marta 2022. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu (Odeljenje za sociologiju).

metod se kao „najširi oblik indukcije u društvenim naukama uistinu javlja kao najprikladnije analitičko sredstvo u proučavanju društvenih i kulturnih pojava” (Ilić, 2006, str. 428). Stoga je cilj ovog rada da u uporednom okviru pokuša da osvetli neke od glavnih prediktora prekarnog položaja na tržištu rada radno aktivnog stanovništva Srbije, Nemačke i Hrvatske, kao predstavnicu nacionalnih država koje zauzimaju različita mesta u svetskom kapitalističkom sistemu.

U radu se primenjuje analiza tzv. sekundarnih podataka, na podacima nastalim u okviru Evropskog društvenog istraživanja (EDI, European Social Survey). Potrebno je napomenuti da je reč o devetom istraživačkom talasu Evropskog društvenog istraživanja, u kojem je Srbija prvi put učestvovala, a koje je sprovedeno krajem 2018. godine. Evropsko društveno istraživanje u ovom pogledu daje naučnoj zajednici društvenih teoretičara doprinos – ne samo da je moguće porediti različita društva koja su učestvovala u istraživanju, poštujući zadate okvire metodološke strogosti sprovođenja samog istraživanja, već dugoročno posmatrano, moguće je pratiti društvene trendove u zemljama u dužem vremenskom periodu (što je omogućeno ponavljajućim osnovnim modulima u upitniku). Komparativni okvir na osnovu kojeg ćemo govoriti o prediktorima prekarnog položaja radno aktivnog stanovništva u različitim zemljama određen je najpre izborom zemalja koje ćemo porediti.

Teorijsko-metodološki okvir

Odabir i položaj zemalja u okviru svetsko-sistemske teorije

Imajući u vidu svetsko-sistemska teoriju i njen značaj u objašnjenju različitih pojava istog društvenog fenomena, kriterijum odabira društava koje ćemo porediti sa srpskim zasnovan je prvenstveno na poziciji zemlje u svetskom kapitalističkom sistemu. Srbija zauzima poluperiferijsku poziciju u globalnom kapitalističkom sistemu (Lazić & Pešić, 2012; Mandić, 2015), ali ukoliko se ograničimo na prostor evropskog kontinenta, pozicija se donekle menja. Sužavajući prostornu dimenziju komparativnog analitičkog okvira na evropske zemlje, zemlje članice Evropske unije, u poređenju sa zemljama koje pretenduju da postanu članice, nalaze se bliže ili u samom centru svetsko-sistemske kapitalizma. Međutim, ni pozicije samih zemalja članica nisu istovetne – tako postoje one koje su u centru (poput visokorazvijene Nemačke i Francuske, koje su članice tzv. G7 grupe zemalja) i one koje su dalje pozicionirane u svetsko-kapitalističkom sistemu (poput Rumunije, Bugarske, Hrvatske). Za prve bismo rekli da pripadaju centralnim, a za manje razvijene zemlje EU periferijskim zemljama EU. Međutim, ako ovome dodamo evropske države koje nisu članice EU, a imaju status kandidata, onda ove poslednje dobijaju poziciju periferijskih zemalja, a države koje su u okviru granica EU periferijske dobijaju poziciju poluperiferijskih zemalja. U ovom prostornom okviru, Srbija bi zauzimala periferijsku poziciju. Iako je prvobitna namera autorke

bila da poredi Srbiju (kao periferijsku evropsku zemlju) sa Rumunijom (kao poluperiferijskom u okviru evropskog kontinenta) i Nemačkom (kao zemljom koja pripada centru kapitalističke proizvodnje), s obzirom na to da Rumunija nije bila uključena u deveti istraživački talas EDI, odabir je pao na Hrvatsku.

Najpre nekoliko reči o Nemačkoj. Sam tvorac teorije svetskog sistema Valerštajn (Wallerstein) govorio je da postoje četiri najjača centra (tzv. Globalni sever) koja imaju relativnu geopolitičku autonomiju i koja čine srž svetskog kapitalizma – Sjedinjene Američke Države, Rusija, Zapadna Evropa (u kojoj su najvažnije Francuska i Nemačka) i Severoistočna Azija (Kina, Japan) (v. Valerštajn, 2016). Španski ekonomista Kasasola (Alfredo del Río Casasola) sa Madridskog univerziteta Komplutense je 2018. godine na međunarodnoj konferenciji Razvoj ekonomske teorije i politike predstavio svoju analizu zemalja EU-20 (za period od 1995. do 2014. godine), sa ciljem da utvrdi koje bi članice EU zauzimale centralne, a koje periferne pozicije u okviru zajednice evropskih zemalja. Koristeći listu od četrnaest indikatora društveno-ekonomskog razvoja na osnovu kojih bi pojedinačne države bile klasifikovane kao centar ili periferija, primenio je faktorsku i klaster analizu, koje su zemlje članice grupisale na zemlje periferije i zemlje centra. Analiza je jasno identifikovala hijerarhijske i asimetrične pozicije pojedinačnih zemalja, pokazala je promene koje su se događale tokom godina (tačke preseka su 1995, 2000, 2005, 2010. i 2014. godina), a države koje su se grupisale kao periferijske karakterisale su manje razvijena proizvodna struktura, slabiji pokazatelji statistike spoljne trgovine (izvoza) i veću zavisnost od stranog kapitala. U poslednjoj godini analize (2014. godina) zemlje centra bile su redom Nemačka, Francuska, Švedska, Holandija, Velika Britanija, Belgija, Finska, Danska i Austrija, dok su zemlje periferije bile redom Italija, Luksemburg, Slovenija, Češka, Španija, Estonija, Slovačka, Poljska, Portugalija, Litvanija i Grčka. Ukratko, u proteklih dvadeset godina neke države su prešle iz centralne u perifernu poziciju (Luksemburg 2014. godine i Italija 2010. godine), neke su poboljšale svoju poziciju (Austrija je 1995. godine bila na periferijskim pozicijama), a većina država je svoje pozicije menjala i u okviru centra/periferije (primera radi, Grčka je 2014. godine bila poslednja na listi periferijskih zemalja, a 2005. godine je bila na četvrtom mestu od periferijskih zemalja od ukupno devet država). Međutim, Kasasola je pokazao da je Nemačka u posmatranom dvadesetogodišnjem periodu kontinuirano održavala svoj hegemonistički položaj. Ova država ne samo da je na prvom mestu među centralnim državama EU, već je razlika između nje i „drugoplasiranih” zemalja (1995. godine Francuska, 2000. Luksemburg, 2005. Velika Britanija, 2010. Švedska i 2014. Francuska) toliko velika da je njena dominacija neupitna (v. Del Río-Casasola, 2021).

Kada je reč o Hrvatskoj, ona je punopravna zemlja članica Evropske unije od 2013. godine, ali se svakako nalazi na periferijskim pozicijama ove ekonomsko-političke tvorevine. Iako postoje autori koji i Hrvatsku klasifikuju kao zemlju tzv. super-periferije (uz Albaniju, Makedoniju i Srbiju, a tu bi se verovatno našla i Crna

Gora),² polazimo od toga da je sam status države članice EU kvalifikuje za to da je označimo kao zemlju poluperiferije (u okviru Evrope), a dodatni razlog za odabir ove države krije se u sličnim, ali ne i istim istorijskim putanjama Srbije i Hrvatske. Naime, u periodu pre formiranja socijalističke regulacije društvenih odnosa u ovim društvima (a ne zaboravimo da je i Istočna Nemačka u drugoj polovini XX veka imala socijalističko uređenje), uspostavljanje kapitalističkog sistema je teklo sporo kako u Srbiji tako i u Hrvatskoj – oba društva nisu uspela uspešno da se razviju na kapitalističkim i tzv. liberalno-demokratskim osnovama, modernizacijski procesi su bili tromi, a razvojni putevi oba društva inkorporirali su u sebe tradicionalne institucije i stvorili „patrijarhalna, autoritarna, nacionalizmima zadojena društva kapitalističke periferije” (Pešić, 2017, str. 106).

Nakon zajedničke istorije jugoslovenskog socijalističkog sistema, koju je obeležila dominacija političkog podsistema i opstajanje tradicionalnih vrednosti, hrvatsko i srpsko društvo ulaze u procese postsocijalističke transformacije, svako na svojim osnovama. Zajednička obeležja postsocijalističke transformacije ova dva društva mogu se sažeti u sledećem: koegzistiranje elemenata starog i novog društvenog sistema i tromost sistemskih društvenih promena stvarali su „hibridne društvene sisteme”, uspostavljanje autoritarnih političkih režima koji su rezultirali građanskim ratom, prelazak na tržišnu privredu i procesi privatizacije uz snažnu redistributivnu ulogu države, povezanost vladajućeg režima i nove preduzetničke elite, zastupljenost sive ekonomije. Sa druge strane, postojale su i razlike u procesu transformacije: Hrvatska je beležila viši stepen ekonomskog razvoja i manji obim sive ekonomije, procesi privatizacije odvijali su se brže u Hrvatskoj, u Srbiji je konverzija političkih resursa u ekonomske bila izraženija, međunarodna zajednica je Srbiju sankcijama i izolacijom na određeno vreme blokirala u integraciji u svetski kapitalistički sistem dok je Hrvatska dobila međunarodnu političku podršku. Na ovakvim osnovama, konsolidacija kapitalističkih odnosa donela je uključivanje hrvatskog i srpskog društva u svetski kapitalistički sistem na zavisnim osnovama, ali uz bolje pokazatelje društvenog i ekonomskog razvoja u korist Hrvatske, što je, uostalom, rezultiralo i priključenjem ove države Evropskoj uniji (v. Pešić, 2017, str. 140–180).

² Vil Bartlett (Will Bartlett) i Ivana Prica su, analizirajući međuzavisnost centra i periferije evropskih zemalja, grupe zemalja podelili na unutrašnje jezgro centra (države članice EU koje pripadaju centru – Nemačka, Holandija, Francuska, Belgija, Finska i Austrija), spoljašnje jezgro centra (Velika Britanija, Češka, Estonija, Litvanija, Letonija, Danska, Poljska, Švedska, Slovačka), unutrašnje jezgro periferije (Kipar, Italija, Grčka, Irska, Portugalija, Španija), spoljašnje jezgro periferije (Bugarska, Mađarska, Rumunija) i super-periferiju (Srbija, Hrvatska, Albanija, Makedonija) (Bartlett & Prica, 2016).

Metodološke napomene

Analiza podataka počiva na podacima nastalim u okviru devete runde Evropskog društvenog istraživanja u kojem je Srbija 2018. godine učestvovala prvi put.³ Istraživački instrument nametnuo je ograničenje u pogledu operacionalizacije pojmova, te je u okviru doktorske disertacije autorka ovog rada sklona prihvatanju holističke perspektive i sociološkog realizma, oni koji su podatke stvorili i klasifikovali (Evropsko društveno istraživanje) uslovili su i primenu stratifikacijske sheme koja je zasnovana na veberijanskom određenju klasa kao različitih društvenih grupacija na tržištu rada, te najbliža Goldtorpovom pristupu društvene slojevitosti (ne koristi se relacioni pristup u formulisanju društvenih grupacija, već atribucijski). Dakle, *položaj na tržištu rada u okviru posebnih zanimanja odredio je klasne kategorije, a u okviru svake klase razlikovani su pojedinci koji se nalaze u prekarnom i neprekarnom položaju na tržištu rada.*⁴ Distinkcija je napravljena (a uslovljena, opet, istraživačkim instrumentom) na osnovu pristupa individualnog ugovora o radu i vremenske dimenzije, gde su oni koji su prijavili ugovor o radu na neodređeno vreme posmatrani kao ispitanici koji se nalaze u neprekarnom položaju, dok su oni koji rade sa ugovorom na određeno vreme ili uopšte nemaju ugovor o radu posmatrani kao ispitanici u prekarnom položaju.

Poduzorak na kojem je rađena analiza činili su oni respondenti koji su ili aktivni na tržištu rada ili su to bili u poslednjih godinu dana (kratkoročno nezaposleni i svi ostali trenutno neaktivni koji su u poslednjih godinu dana ostvarivali prihode na tržištu rada). Na ovaj način ostali ispitanici koji su učestvovali u istraživanju (neaktivno stanovništvo, poput domaćica, studenata, penzionera), a koji nisu ostvarivali prihode na tržištu rada u poslednjih godinu dana nisu činili deo analize, dok su u analizu uključeni oni čiji je osnovni status da su neaktivni ali su ostvarivali prihod (poput studenata ili penzionera koji su radili dodatne poslove). Pensionerima koji su bili aktivni na tržištu rada, kao i nezaposlenima koji su bili u poslednjih godinu dana aktivni na tržištu rada, dodeljena je određena klasna pozicija s obzirom na njihovo obrazovanje i radno mesto. Poljoprivrednici su u celini posmatrani kao prekarni sloj.⁵

³ Više informacija o upitniku, metodologiji i samom Evropskom društvenom istraživanju, osnovnim i rotirajućim modulima i propratnoj dokumentaciji, dostupno je na veb stranici EDI: <https://www.europeansocialsurvey.org>.

⁴ Za detaljno metodološko objašnjenje pogledati doktorsku disertaciju Marković, 2022. *Ideološko-politička orijentacija prekarizata u Srbiji: doktorska disertacija*. Beograd, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

⁵ Prijavljeni prihodi poljoprivrednika, državna politika prema ovoj društvenoj grupaciji, kao i podatak da je u Srbiji rizik od prekarnosti najveći u sektoru poljoprivrede gde je 88% samozaposlenih (Bradaš, 2018, str. 5), bio je dovoljan da ovu klasu posmatramo kao prekarnu.

Kontekstualni okvir

Pre nego što pogledamo nalaze za Nemačku, Srbiju i Hrvatsku u okviru baze EDI, neophodno je reći nekoliko reči o prekarnom radu u Srbiji, Nemačkoj i Hrvatskoj.

Psihološkinja Sarita Bradaš i Mario Reljanović su u publikaciji Indikatori dostojanstvenog rada u Srbiji sumarno predstavili detaljnu analizu normativnog okvira i praksi na tržištu rada, uz pružanje kvantitativne ocene dostojanstvenog rada u Srbiji. položaj radnika u Srbiji u pogledu dostojanstvenog rada ocenjen je prosečnom ocenom od 1,85, što autore navodi na sledeći zaključak: „Ukupna klima koja je stvorena može se svesti na dve floskule. Spolja gledano, država radnike u Srbiji reklamira kao kvalifikovane i vredne, a slabo zaštićene propisima (i samim tim sklone eksploataciji). Unutrašnja parola je, čini se, još vidljivija, jer se slabo plaćeni poslovi pod eksploatatorskim uslovima, koji ubedljivo preovlađuju kada je reč o novim radnim mestima, predstavljaju kao nešto što je realnost koja nema alternativu” (Bradaš & Reljanović, 2019, str. 33).

Grupa istraživačica i istraživača okupljenih oko *Platforme za teoriju i praksu društvenih dobara Zajedničko* analizirala je nestandardni rad u Srbiji u periodu između 2017. i 2019. godine. Udeo nestandardnog rada 2019. godine u ukupnoj zaposlenosti bio je 40,7%, a svaki treći zaposleni u Srbiji radio je u nekom od oblika nestandardnog rada (rad na određeno vreme, samozaposlenost i pomažući članovi domaćinstva). U drugoj polovini XXI veka u Srbiji se beleži konstantan rast udela zaposlenih na određeno vreme (2010: 8,7%; 2014: 14,4%, 2019: 19,4%) uz istovremeni pad udela zaposlenih na neodređeno vreme. Iako zvanična statistika beleži kontinuiran rast zaposlenosti, odnosno pad nezaposlenosti (što je svakako i posledica metodologije koju ARS primenjuje), ovaj obrazac se „gotovo u potpunosti može pripisati snažnom trendu prekarizacije tržišta rada, odnosno prelasku sa ugovora na neodređeno na one sa određenim trajanjem. Dok se 2010. godine 11,4% zaposlenih radnika nalazilo u prekarim formama (na određeno, sezonski i privremeno), njihov udeo se do 2019. popeo na 22,5%” (Savanović et al., 2021, str. 28).

U Nemačkoj se udeo zaposlenih u standardnim radnim aranžmanima kontinuirano smanjuje (Gilroy & Günthner, 2017), a dok je 1970-ih godina odnos zaposlenih koji imaju standardne i ne-standardne oblike radnih aranžmana iznosio 5:1, isti odnos je 1990-ih bio 4:1, a do 2013. godine je iznosio 2:1 (Kocka, 2016, str. 140). Nešto umereniji podaci nalaze se na sajtu nemačkog Zavoda za statistiku (*Statistisches Bundesamt*), gde 2018. godine od preko 37 miliona zaposlenih, oko 7,5 miliona je zaposleno u nekom obliku ne-standardnog (atipičnog) zaposlenja, što je udeo od 20,1%.⁶ Drugim rečima, svaki četvrti zaposleni u Nemačkoj ima ugovor

⁶ Podaci dostupni na: <https://www.destatis.de/EN/Themes/Labour/Labour-Market/Employment/Tables/atypical-employment-zr.html>, pristupljeno 30.10.2021.

na određeno vreme, radi nepuno radno vreme, na privremeno/povremenim poslovima ili je u tzv. marginalnoj zaposlenosti⁷. Iste godine, zvanična statistika je registrovala 5% samozaposlenih bez zaposlenih, koji se ne ubrajaju u prethodno pomenute atipične forme zaposlenja.⁸ Iako u poslednje tri decenije Nemačka ima povećanje stope zaposlenosti (1991. godine 67,8%, 2018. godine 75,9%)⁹, došlo je do rasta prekarne zaposlenosti, povećanja nejednakosti u zaradama zaposlenih, a kao posebna kategorija ugroženih našli su se mladi (v. Brady & Biegert, 2017).

Kada je reč o Hrvatskoj, obnova kapitalizma i ratna previranja u poslednjoj deceniji XX veka donela su sa sobom recesiju na tržištu rada – smanjenje broja zvanično dostupnih radnih mesta i gubitak zaposlenja za mnoge građane koji su se povlačili ili u sivu ekonomiju ili u neaktivnost (često odlazak u penzije). U XXI vek Hrvatska, zahvaljujući restrukturiranju privrede i procesima privatizacije koji donose nova radna mesta u privatnom sektoru, ulazi uz postepeno oporavljanje tržišta rada – hrvatsko radno zakonodavstvo je početkom veka moglo biti okarakterisano kao koje pruža relativno visok nivo zaštite radnih prava, a nije postojala ni mogućnost delovanja agencija za privremeno zapošljavanje radnika (v. Matković, 2003).

U trenutku kada Hrvatska postaje punopravna članica Evropske unije (2013. godine), u toku je period recesije nakon svetske ekonomske krize 2008/2009. godine. Deregulacija tržišta rada i fleksibilizacija radnog zakonodavstva počeli su 2013. godine, a ozvaničeni su (kao i u Srbiji) 2014. godine (za više o fleksibilizaciji tržišta rada v. Tomić, 2020). Sveukupno, uvođenjem zakonske pravne regulative indeks pravne zaštite zaposlenja smanjio se sa 2,55 na 2,28 (Butković et al., 2016, str. 101).

Rad na određeno vreme i privremeno zapošljavanje su najzastupljeniji oblici ne-standardnog zapošljavanja u Hrvatskoj. Udeo privremenog zapošljavanja porastao je sa 13,5% u 2011. godini na 19,9% u 2018. godini, a najveći pik zabeležen je 2016. godine kada je 22,1% zaposlenih radilo na privremeno-povremenim poslovima.¹⁰ U poslednjoj deceniji rad na određeno vreme je najčešći oblik novog zapošljavanja radnika, pa je tako u aprilu 2015. godine od ukupnog broja novih radnih ugovora čak 95,4% bilo zaključeno na određeno vreme. Trend zapošljavanja na osnovu ugovora na određeno vreme posebno je zastupljen u sledećim sektorima: poljoprivredi, građevini, trgovini na malo, saobraćaju i ugostiteljstvu. Posebno pogođena društvena kategorija su mladi i zaposleni u manjim radnim

⁷ Nem. *geringfügige Beschäftigung*. Nemačka statistika posebno prikazuje pojedince koji imaju tzv. mini-poslove (*Mini job*), a reč je o radnom odnosu koji karakterišu veoma niska primanja i kratkoročnost. Mesečni prihod mini posla iznosi 450 evra ili manje (do 2013. godine 400 evra), što ove zaposlene oslobađa poreza na dohodak.

⁸ Podaci dostupni na: <https://www.destatis.de/EN/Themes/Labour/Labour-Market/Employment/Tables/atypical-employment-zr.html>, pristupljeno 30.10.2021.

⁹ Podaci dostupni na: <https://www.destatis.de/EN/Themes/Labour/Labour-Market/Employment/Tables/etq-1991-2020.html>, pristupljeno 30.10.2021.

¹⁰ https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsa_etgar/default/line?lang=en, pristupljeno 30.10.2021.

organizacijama. Privremeno zapošljavanje putem agencija za zapošljavanje najviše je zastupljeno u telekomunikacijama i prehrambenoj industriji, dok je samozapošljavanje najčešće u metalnoj industriji i građevinarstvu (ETUC & ETUI, 2019, str. 34–39), a Hrvatska je, pored Italije i Španije, u periodu oporavka evropskog tržišta od krize (nakon 2013. godine), zabeležila najveći porast udela privremenih poslova u ukupnoj zaposlenosti (ETUC & ETUI, 2019, str. 38).

Postoji još jedna stvar koju bi trebalo imati na umu kada govorimo o Hrvatskoj i Nemačkoj. Reč je o radnim migracijama u okviru EU, gde je Nemačka jedna od prvih zemalja imigracije, a Hrvatska među zemljama članicama EU iz koje najviše emigrira radne snage. Ukoliko posmatramo desetogodišnji period između 2007. i 2017. godine i mobilnost radne snage unutar EU, porast radnih migracija odlikuje pravac istok-zapad i rezultat je, pre svega, proširenja EU na istok Evrope. Tako je iz Rumunije u ovom periodu emigriralo 20% migranata, a slede Litvanija, Hrvatska, Letonija i Bugarska, sa preko 12% migranata (ETUC & ETUI, 2019, str. 39).

Demografski profil hrvatskih emigranata ukazuje na to da Hrvatsku napuštaju i žene i muškarci, s tim što se u vremenima visoke emigracije povećava udeo muških emigranata, da opada prosečna starost emigranata (pre pristupanja EU ona je iznosila 41,5 godina, a 2016. godine 33,6 godina), da je intenzitet emigracionih tokova jači u manje razvijenim regionima Hrvatske, da je svaki četvrti hrvatski emigrant koji živi i radi u EU niskoobrazovan, ali da je primetan trend porasta udela visokoobrazovanih (oko 15% 2013. godine), a najčešća zanimanja hrvatskih emigranata su uslužni radnici i radnici u trgovini, zanatski radnici i srodni, te tehničari i stručni saradnici (v. Draženović et al., 2018, Weinberger-Vidovic & Mara, 2015).

Nakon priključenja Hrvatske Evropskoj uniji, najviše Hrvata emigriralo je u Nemačku, Austriju i Irsku, a Nemačka je glavna emigraciona destinacija. Istraživanja radne mobilnosti evropskih migranata pokazala su da na emigracione tokove utiču, pored principa EU o slobodnom kretanju radne snage unutar EU, karakteristike zemlje porekla migranata, odnosno ekonomski razvoj zemalja, ali i percipirana korupcija u zemljama porekla i zemljama odredišta (v. Draženović et al., 2018). Sa druge strane, Nemačka ne samo da je glavna destinacija hrvatskih migranata, već je i država članica EU u kojoj je najviše radnih migranata – u septembru 2018. godine Nemačka je brojala 2,44 miliona EU-imigranata, od kojih je 763.200 bilo iz osam istočnoevropskih zemalja koje su postale punopravne članice 2004. godine (Mađarska, Češka, Estonija, Letonija, Litvanija, Poljska, Slovačka i Slovenija), 558.200 iz Rumunije i Bugarske, a 619.000 iz južnih evropskih zemalja (Italija, Španija, Portugalija, Grčka) (ETUC & ETUI, 2019, str. 38). Pre migrantskog talasa iz 2015. godine, gotovo svaki deveti stanovnik Nemačke (oko 9.800.000 ljudi) bio je useljenik, a samo 2015. godine u ovu državu uselilo se 1.100.000 ljudi (Kulesza, citirano kod Bakić, 2019, str. 500). Nezanemarljiv deo prekarnih poslova u Nemačkoj obavljaju imigranti, niskokvalifikovani radnici i žene (Crăciun, 2019, str. 71). Posebno rizičnu grupu čine imigrantkinje, koje rade kao pomoć u kući (nega

i čišćenje) i nisu zvanično registrovane, a ujedno i ne predstavljaju ciljnu grupu za politiku integracije. Vrlo često lokalne politike i aktivnosti koje su usmerene na integraciju migranata ne zadovoljavaju potrebe imigrantkinja, a nacionalna integraciona politika je okrenuta ka dokumentovanim migrantima (Trimikliniotis & Fulias-Souroulla, 2013, str. 70; v. Keskin, 2020, str. 380–382).

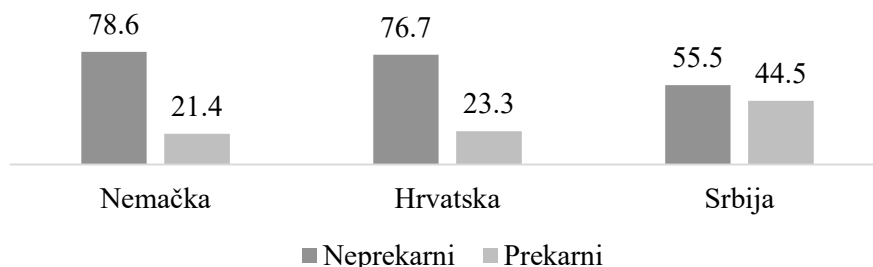
Rezultati analize

Evropsko društveno istraživanje iz 2018. godine, čije smo podatke koristili u ovom radu, pokazuje da je u Srbiji udeo pojedinaca koji su u prekaranom položaju na tržištu rada znatno veći od onog u Nemačkoj i Hrvatskoj (Grafikon 1). Dok je u Srbiji korišćeni poduzorak radno aktivnog stanovništva zabeležio čak 44,5% ispitanika koji su u prekaranom položaju, u Hrvatskoj je to 23,3%, a u Nemačkoj 21,4%. Kada su u pitanju Nemačka i Hrvatska, nalazi odgovaraju i onim prikazanim u prvom delu ovog poglavlja, kao i pretpostavci da je u Nemačkoj udeo prekarijata najniži. Takođe, moglo se pretpostaviti da je u Hrvatskoj postoji veći udeo prekarijata, a u Nemačkoj (možda i) manji,¹¹ ali ovde treba uzeti u obzir migratorne tokove. Naime, veliki deo (posebno mlade) radne snage u Hrvatskoj se preliva na tržište rada u Nemačku, a poslovi koje migranti rade najčešće su prekarni. Zaista, ukoliko pogledamo udeo migranata u nemačkom uzorku, vidimo da 15,1% ispitanika nije rođeno u ovoj državi (u Hrvatskoj i Srbiji je to 9,5% odnosno 8%), te da 8,8% ispitanika nema nemačko državljanstvo (u Hrvatskoj i Srbiji gotovo svi ispitanici su državljani ovih država, preko 99%). Najviše je turskih (11,3%), poljskih (10,1%) i državljana Sirije (10,6%), a slede Italijani (7,4%), Rumuni (5%) i Hrvati (4,2%).

¹¹ Iako Koka navodi prilično crnu statistiku u pogledu Nemačke, te kaže da je „svaka treća osoba u 2013. godini radila ili skraćeno, privremeno, na podugovoru ili na mini-poslu”, sam autor priznaje da „nije svaki radni odnos koji je u ovom smislu atipičan ujedno i nesiguran, posebno ne svaki radni odnos na određeno vreme” (Kocka, 2016, str. 140).

Grafikon 1.

Udeo prekarijata u Nemačkoj, Hrvatskoj i Srbiji (%)

Binarnom logističkom regresijom ocenjivali smo značaj pojedinih prediktora da ispitanici budu u prekarnom položaju na tržištu rada. Prikazaćemo svaki od pojedinačnih modela za posmatrane države.

Binarna logistička regresija bila je sprovedena kako bi se ocenio uticaj više faktora na verovatnoću da ispitanik bude u prekarnom položaju na tržištu rada u Srbiji (Tabela 1). Model sadrži devet nezavisnih promenljivih: starost, interakcija pola i obrazovanja, članstvo u sindikatu, naselje stanovanja, tip vlasništva radne organizacije, veličina radne organizacije, odgovornost nadgledanja rada drugih zaposlenih, pripadnost nacionalnoj manjini i klasni položaj ispitanika.¹² Ceo model, sa svim prediktorima, bio je statistički značajan, $\chi^2(22, N = 735) = 296,6, p < ,001$, što pokazuje da model razlikuje ispitanike koji jesu i one koji nisu u prekarnom položaju. Model u celini objašnjava između 28,3% (r na kvadrat Kokska i Snela) i 38,1% (r na kvadrat Nagelkerkea) varijanse u prekarnom položaju i tačno klasifikuje 75,5% slučajeva.

¹² Referentne kategorije su: interakcija pola i obrazovanja – *muškarci sa osnovnom školom*, članstvo u sindikatu – *trenutno član sindikata*, naselje stanovanja – *selo*, tip vlasništva radne organizacije – *privatni sektor*, veličina radne organizacije – *velika firma, preko 500 zaposlenih*, odgovornost nadgledanja rada drugih zaposlenih – *nadgleda rad drugih zaposlenih*, pripadnost nacionalnoj manjini – *nije pripadnik nacionalne manjine*, klasni položaj – *NKV radnici*. Starost je kontinuirano obeležje. Treba dodatno napomenuti da poljoprivrednici nisu uključeni jer su prilikom konstruisanja varijable prekarinih i neprekarnih ispitanika, svi posmatrani kao prekarini, tako da nema smisla uključivati ih u ovaj model.

Tabela 1.*Prediktori prekarnog položaja*

	<i>B</i>	SE	Wald	<i>df</i>	<i>p</i>	Exp (<i>B</i>)	95% CI za Exp (<i>B</i>) Donja granica	Gornja granica
Starost	-0,058	0,008	55,707	1	,000	0,944	0,930	0,958
Pripadnik nacionalne manjine	0,311	0,269	1,340	1	,247	1,364	0,806	2,309
Član sindikata ranije	2,254	0,437	26,649	1	,000	9,529	4,049	22,426
Nije član sindikata	2,310	0,372	38,649	1	,000	10,079	4,865	20,882
Državni sektor	0,562	0,222	6,414	1	,011	1,754	1,135	2,709
Manje od 10 zaposlenih	1,212	0,312	15,087	1	,000	3,361	1,823	6,196
10-24 zaposlenih	0,961	0,330	8,493	1	,004	2,616	1,370	4,993
25-99 zaposlenih	0,250	0,336	0,553	1	,457	1,284	0,665	2,480
100-499 zaposlenih	-0,174	0,355	0,242	1	,623	0,840	0,419	1,683
Direktori i menadžeri	-1,695	0,520	10,639	1	,001	0,184	0,066	0,508
Stručnjaci	-0,379	0,408	0,862	1	,353	0,685	0,308	1,523
Tehničari	-1,508	0,400	14,245	1	,000	0,221	0,101	0,484
Službenici	-0,801	0,375	4,562	1	,033	0,449	0,215	0,936
Uslužni radnici	-0,599	0,305	3,853	1	,050	0,549	0,302	0,999
KV radnici	-0,512	0,280	3,335	1	,068	0,599	0,346	1,038
Muškarci sa srednjom školom	-0,872	0,378	5,317	1	,021	0,418	0,199	0,877
Muškarci sa visokim obrazovanjem	-0,745	0,485	2,357	1	,125	0,475	0,183	1,229
Žene sa osnovnom školom	-0,008	0,559	0,000	1	,988	0,992	0,331	2,968
Žene sa srednjom školom	-0,738	0,397	3,446	1	,063	0,478	0,219	1,042
Žene sa visokim obrazovanjem	-0,742	0,468	2,514	1	,113	0,476	0,190	1,191
Nije nadležan za rad drugih zaposlenih	0,689	0,209	10,895	1	,001	1,991	1,323	2,996
Grad	-0,201	0,180	1,236	1	,266	0,818	0,575	1,165
Konstanta	0,005	0,657	0,000	1	,993	1,005		

Napomena: *B* – Standardizovani Beta koeficijent, SE – standardna greška, Wald – vrednost pokazatelja, Exp (*B*) – količnik verovatnoće, CI 95% za Exp (*B*) – Interval 95% poverenja za količnik verovatnoće.

Kao statistički značajni prediktori prekarnosti izdvojili su se starost, članstvo u sindikatu, vlasništvo radne organizacije u kojoj je ispitanik zaposlen, veličina radne organizacije, odgovornost za nadgledanje rada drugih zaposlenih, te klasni položaj i interakcija pola i obrazovanja. Najjači prediktor prekarnosti je članstvo u sindikatu, gde su oni ispitanici koji su ranije bili članovi sindikata devet puta više u riziku da budu u prekarnom položaju, a oni koji nisu članovi sindikata su čak 10 puta više u riziku u odnosu na one koji jesu članovi sindikata da budu u prekarnom položaju. Kada je reč o starosti, s obzirom na negativni predznak standardizovanog Beta koeficijenta, zaključujemo da su mlađi ispitanici u većem riziku od prekarnosti. Zaposleni u državnom sektoru imaju 1,7 puta veći rizik da budu u prekarnom

položaju u odnosu na one iz privatnog sektora. Ovakav nalaz može se objasniti time da je u trenutku sprovođenja istraživanja (2018. godina) na snazi i dalje bila mera zabrane zapošljavanja u javnom sektoru, što je dovelo do rasta ugovora na određeno vreme u ovom sektoru. U pogledu veličine radne organizacije, u najvećem riziku su oni koji rade u manjim organizacijama (do 10 odnosno 24 zaposlena). Ukoliko ispitanik na svojoj radnoj poziciji ne nadgleda rad ostalih zaposlenih, on je u duplo većem riziku od prekarnosti u odnosu na one koji imaju takvo zaduženje. Konačno, kada je reč o interakciji pola i obrazovanja, kao i klasnom položaju ispitanika, značajnost beležimo samo kod muškaraca sa srednjom školom (koji su u odnosu na muškarce sa osnovnom školom u manjem riziku od prekarnosti) odnosno kod direktora/menadžera, tehničara i službenika (koji su u manjem riziku od NKV radnika da budu u prekarnom položaju).

Kao i u slučaju Srbije, binarna logistička regresija bila je sprovedena kako bi se ocenio uticaj više faktora na verovatnoću da ispitanik bude u prekarnom položaju, najpre u Hrvatskoj (Tabela 2), a potom i u Nemačkoj (Tabela 3). Model koji smo koristili za Hrvatsku sadrži deset nezavisnih promenljivih: starost, pol, dužina obrazovanja, članstvo u sindikatu, naselje stanovanja, tip vlasništva radne organizacije, veličina radne organizacije, odgovornost nadgledanja rada drugih zaposlenih, pripadnost nacionalnoj manjini i klasni položaj ispitanika.¹³ Ceo model, sa svim prediktorima, bio je statistički značajan, $\chi^2(19, N = 800) = 124,4, p < ,001$, što pokazuje da model razlikuje ispitanike koji jesu i one koji nisu u prekarnom položaju. Model u celini objašnjava između 14,3% (r na kvadrat Koxa i Snela) i 22,2% (r na kvadrat Nagelkerke) varijanse u prekarnom položaju i tačno klasifikuje 78,7% slučajeva.

¹³ Referentne kategorije su: pol – *muškarci sa osnovnom školom*, članstvo u sindikatu – *trenutno član sindikata*, naselje stanovanja – *grad*, tip vlasništva radne organizacije – *privatni sektor*, veličina radne organizacije – *velika firma, preko 500 zaposlenih*, odgovornost nadgledanja rada drugih zaposlenih – *nadgleda rad drugih zaposlenih*, pripadnost nacionalnoj manjini – *nije pripadnik nacionalne manjine*, klasni položaj – *NKV radnici*. *Starost i dužina godina provedena u obrazovanju* su kontinuirana obeležje. Treba dodatno napomenuti da poljoprivrednici nisu uključeni jer su prilikom konstruisanja varijable prekarnih i neprekarnih ispitanika svi posmatrani kao prekarni, tako da nema smisla uključivati ih u ovaj model.

Tabela 2.*Prediktori prekarnog položaja, Hrvatska*

	B	SE	Wald	df	p	Exp (B)	95% CI za Exp (B) Donja granica	Gornja granica
Starost	-0,032	0,008	15,784	1	,000	0,969	0,954	0,984
Državni sektor	-0,123	0,254	0,234	1	,628	0,884	0,538	1,454
Pripadnik nacionalne manjine	0,369	0,349	1,117	1	,291	1,446	0,730	2,865
Manje od 10 zaposlenih	0,305	0,414	0,542	1	,461	1,356	0,603	3,052
10-24 zaposlenih	0,217	0,432	0,253	1	,615	1,243	0,533	2,900
25-99 zaposlenih	0,286	0,439	0,423	1	,515	1,331	0,563	3,147
100-499 zaposlenih	-0,109	0,467	0,054	1	,816	0,897	0,359	2,240
Član sindikata radnije	1,546	0,656	5,551	1	,018	4,690	1,297	16,966
Nije član sindikata	2,015	0,590	11,667	1	,001	7,504	2,361	23,853
Nije nadležan za rad drugih zaposlenih	0,784	0,269	8,492	1	,004	2,190	1,293	3,709
Direktori i menadžeri	-2,465	1,305	3,568	1	,059	0,085	0,007	1,097
Stručnjaci	-1,199	0,451	7,068	1	,008	0,302	0,125	0,730
Tehničari	-1,390	0,462	9,060	1	,003	0,249	0,101	0,616
Službenici	-1,046	0,396	6,991	1	,008	0,351	0,162	0,763
Uslužni radnici	-0,872	0,288	9,176	1	,002	0,418	0,238	0,735
KV radnici	-0,983	0,302	10,600	1	,001	0,374	0,207	0,676
Selo	0,096	0,197	0,238	1	,626	1,101	0,748	1,620
Žene	0,290	0,205	1,999	1	,157	1,336	0,894	1,997
Obrazovanje	-0,043	0,037	1,347	1	,246	0,958	0,891	1,030
Konstanta	-1,494	0,957	2,436	1	,119	0,225		

Napomena: B – Standardizovani Beta koeficijent, SE – standardna greška, Wald – vrednost pokazatelja, Exp (B) – količnik verovatnoće, CI 95% za Exp (B) – Interval 95% poverenja za količnik verovatnoće.

Kao što je prikazano u Tabeli 2, samo su četiri nezavisne promenljive dale statistički značajan doprinos modelu (starost, klasni položaj, članstvo u sindikatu i odgovornost za rad nadgledanja drugih zaposlenih). Najjači prediktor prekarnosti u Hrvatskoj je odsustvo članstva u sindikatu – oni koji nisu članovi sindikata su u sedam puta (količnik verovatnoće 7,5) većem riziku da budu u prekarnom položaju u odnosu na one koji su članovi sindikata, tj. oni koji su nekada beležili sindikalno članstvo su u četiri puta većem riziku od prekarnosti (količnik verovatnoće 4,6). Oni koji u opisu svog posla ne nadgledaju rad drugih zaposlenih su u dvostruko većem riziku od prekarnog položaja na tržištu rada (količnik verovatnoće 2,1), kao i mlađi ispitanici. U poređenju sa prediktorima prekarnosti u Srbiji, ova tri faktora se takođe javljaju kao značajna. Razlika je što u Srbiji na prekarnost utiču još i veličina radne organizacije (rad u manjim firmama) i rad u državnom sektoru, dok se ove nezavisne u slučaju Hrvatske nisu pokazale kao značajne. Međutim, bitno je primetiti da se u Hrvatskoj klasni položaj ispitanika pokazuje kao značajniji prediktor prekarnosti. Dok su u Srbiji direktori i menadžeri, tehničari i službenici u manjem riziku od prekarnosti u poređenju sa NKV radnicima, u Hrvatskoj gotovo sve društvene klase imaju manji rizik od prekarnosti u poređenju sa NKV radnicima. Drugim rečima, u odnosu na klasu niskokvalifikovanih radnika, šanse da budu u

prekarnom položaju su manje i za KV radnike i za uslužne radnike i za stručnjake, tehničare, te službenike.

Ukoliko pogledamo koji su to činioci koji utiču na prekarnost u Nemačkoj (Tabela 3), primenom istog modela (jedina razlika je što smo umesto pripadnosti nacionalnoj manjini koristili državljanstvo kao referentnu kategoriju)¹⁴, objašnjeno je između 17,4% (r na kvadrat Koxsa i Snela) i 27,1% (r na kvadrat Nagelkerkea) varijanse u prekarnom položaju i tačno klasifikuje 79,2% slučajeva (χ^2 (19, $N = 1202$) = 224,3, $p < ,001$).

Analiza pokazuje da u Nemačkoj pet nezavisnih promenljivih dalju statistički značajan doprinos modelu (starost, klasni položaj, članstvo u sindikatu, odgovornost za rad nadgledanja drugih zaposlenih i državljanstvo). Najjači prediktor prekarnosti u Nemačkoj je indikator organizacijske dimenzije prekarnosti, gde su oni koji u opisu svog posla ne nadgledaju rad drugih zaposlenih u dvostruko većem riziku od prekarnog položaja na tržištu rada (količnik verovatnoće 2,2). Članstvo u sindikatu je takođe važan prediktor, ali dok su u Srbiji i Hrvatskoj u odnosu na ispitanike koji su aktivni članovi sindikata u većem riziku od prekarnosti i oni koji nisu nikada bili članovi sindikata, kao i oni koji su to bili ranije, u Nemačkoj razlika postoji samo kod onih koji nikada nisu bili članovi sindikata – oni su 1,7 puta u većem riziku od prekarnosti. Takođe, imajući u vidu da je članstvo u sindikatu značajniji prediktor prekarnosti u Hrvatskoj i Srbiji od onog u Nemačkoj, možemo zaključiti da je erozija sindikalnog organizovanja u bivšim socijalističkim republikama, ma koliko i u Srbiji i Hrvatskoj sindikati nemaju moć kao u prethodnim decenijama, manja nego u Nemačkoj. Dalje, dok je u Hrvatskoj i Srbiji značajna i veličina radne organizacije, u Nemačkoj se ne pokazuje kao značajna. Državljanstvo se ističe kao značajan prediktor, pa tako oni koji nemaju nemačko državljanstvo beleže 1,6 puta veći rizik od prekarnog položaja u odnosu na državljane ove države. U pogledu klasnog položaja, u odnosu na klasu niskokvalifikovanih radnika, samo tehničari i službenici se izdvajaju kao oni koji su u manjem riziku od prekarnosti. Najzad, starost je značajan prediktor u sve tri zemlje – mlađi ispitanici su u većem riziku od prekarnog položaja na tržištu rada.¹⁵

¹⁴ Na osnovu prethodno iznetog, u posebno nepovoljnijem položaju na tržištu rada nalaze se migranti, koji nemaju državljanstvo Savezne Republike Nemačke, a ujedno je reč i o nacionalnim manjinama. Obe varijable nisu uključene zbog multikolinearnosti, a za Srbiju i Hrvatsku je bilo primerenije uključiti varijablu za nacionalne manjine nego za državljanstvo, jer je ovih poslednjih bilo manje od 1% u uzorku.

¹⁵ Prosečna starost ispitanika u prekarnom položaju u uzorku u Nemačkoj je 33,4 godine, u Hrvatskoj 36,6, a u Srbiji 37,4 godine.

Tabela 3.*Prediktori prekarnog položaja, Nemačka*

	<i>B</i>	<i>SE</i>	<i>Wald</i>	<i>df</i>	<i>p</i>	<i>Exp (B)</i>	95% CI za <i>Exp (B)</i>	
							Donja granica	Gornja granica
Starost	-0,057	0,006	77,686	1	00,000	0,945	0,933	0,957
Državni sektor	0,139	0,215	0,420	1	,517	1,149	0,754	1,752
Nije državljanin Nemačke	0,527	0,254	4,305	1	,038	1,694	1,030	2,786
Manje od 10 zaposlenih	0,198	0,280	0,500	1	,479	1,219	0,704	2,110
10-24 zaposlenih	0,079	0,285	0,077	1	,781	1,082	0,619	1,891
25-99 zaposlenih	-0,198	0,262	0,575	1	,448	0,820	0,491	1,370
100-499 zaposlenih	0,329	0,253	1,688	1	,194	1,390	0,846	2,283
Član sindikata radnije	-0,083	0,393	0,044	1	,833	0,920	0,426	1,990
Nije član sindikata	0,531	0,276	3,698	1	,054	1,701	0,990	2,923
Nije nadležan za rad drugih zaposlenih	0,832	0,201	17,146	1	,000	2,298	1,550	3,407
Direktori i menadžeri	-0,799	0,609	1,720	1	,190	0,450	0,136	1,485
Stručnjaci	-0,419	0,363	1,332	1	,248	0,658	0,323	1,340
Tehničari	-0,781	0,316	6,100	1	,014	0,458	0,246	0,851
Službenici	-1,004	0,361	7,733	1	,005	0,366	0,181	0,744
Uslužni radnici	-0,445	0,323	1,901	1	,168	0,641	0,340	1,206
KV radnici	-0,366	0,301	1,480	1	,224	0,694	0,385	1,250
Selo	-0,298	0,181	2,717	1	,099	0,742	0,521	1,058
Žene	0,152	0,180	0,709	1	,400	1,164	0,817	1,657
Obrazovanje	-0,024	0,029	0,714	1	,398	0,976	0,923	1,033
Konstanta	0,626	0,623	1,011	1	,315	1,871		

Napomena: *B* – Standardizovani Beta koeficijent, *SE* – standardna greška, *Wald* – vrednost pokazatelja, *Exp (B)* – količnik verovatnoće, *CI 95%* za *Exp (B)* – Interval 95% poverenja za količnik verovatnoće.

Zaključak

Analiza koja je pred čitaocima predstavlja izvod iz doktorske disertacije Ideološko-politička orijentacija prekarijata u Srbiji, koja je zasnovana na podacima devetog istraživačkog ciklusa Evropskog društvenog istraživanja. Poseban deo disertacije bio je posvećen i komparativnoj analizi ideološko-političkog usmerenja prekarijata u Srbiji i zemljama članicama Evropske Unije. U ovom radu publikovan je jedan deo tog poglavlja, koji markira prediktore prekarnog položaja radno aktivnog stanovništva u Srbiji, Hrvatskoj i Nemačkoj.

Upućivanje na prediktore koji su u značajnoj korelaciji sa prekarnim položajem na tržištu rada govori ne samo o varijablama za koje možemo da kažemo da značajno povećavaju šansu da pojedinca postave u prekarni položaj, već dodatno dobijaju na značaju ukoliko imamo na umu posledice prekarnog položaja pojedinaca. Naime, prekarni rad je neretko opozit dostojanstvenom radu (dimenzije dostojanstvenog rada v. ILO, 2008), a pripadnici prekarijata mogu da beleže i (manju ili veću) socijalnu isključenost, relativno trajnog karaktera. Ne samo da prekarijatu nedostaju plaćeni odmori, bolovanja, odsustva, već i državne beneficije

zasnovane na građanskim pravima, kao i porodične ili lokalne mreže podrške (v. Wright, 2016). Naposletku, ukoliko govorimo o političkom ponašanju pojedinaca koji se nalaze u prekarnom položaju, još uvek je nedovoljno stručne literature koja bi ukazala na stabilnu vezu između ideološko-političkog opredeljenja i prekarnog položaja. Dok bi se sa jedne strane moglo očekivati da prekarijat bude nastojen levim političkim usmerenjima, neretko smo svedoci da sa ekonomskom krizom neoliberalizma, političkom i krizom predstavničke demokratije nastaje plodno tle za socijalno-demagoški diskurs i posebno plodno tle za privlačenje prekarijata (v. Bakić, 2019).

Analiza pokazuje da je najveći udeo prekarijata u društvenoj strukturi posmatranih država zabeležen u Srbiji, a u pogledu prediktora prekarnosti u posmatrane tri zemlje postoje određene sličnosti, ali i razlike (uslovljene istorijskim razvojem kapitalističkih društvenih odnosa na perifernim pozicijama). Tako se u sve tri države starost ispitanika javlja kao bitna odrednica prekarnosti (mlađi ispitanici imaju veći rizik da se nađu u prekarnom položaju na tržištu rada), kao i organizaciona dimenzija prekarnosti (oni koji se nalaze na nižim nivoima hijerarhije u radnoj organizaciji i nemaju odgovornost u nagledanju rada drugih zaposlenih, nalaze se u većem riziku od prekarnosti). Odsustvo sindikalnog članstva takođe je bitna odrednica prekarnosti, s tim što je ovaj prediktor značajniji u Hrvatskoj i Srbiji nego u Nemačkoj, što donekle govori o tome da je sindikalna moć (koliko god mala bila) izraženija u srpskom i hrvatskom nego u nemačkom društvu. Veličina radne organizacije utiče na prekarnost u Srbiji i Hrvatskoj (prekarnost se vezuje pre za manje organizacije), dok u Nemačkoj ona nema uticaj, a u pogledu tipa vlasništva radne organizacije ovaj prediktor je značajan samo u Srbiji (ali on je uslovljen kontekstualnim faktorom zabrane zapošljavanja u javnom sektoru, te bi ga trebalo uzeti sa rezervom). Nemačka se izdvaja kao zemlja u kojoj je državljanstvo značajan prediktor prekarnosti – migrantski status značajno doprinosi prekarnosti u ovom društvu. Konačno, bitno je primetiti da je klasni položaj ispitanika značajan prediktor prekarnosti u sve tri države, ali da je on najviše izražen u hrvatskom društvu gde se u odnosu na NKV radnike gotovo svi ostali pripadnici hijerarhijski viših klasnih položaja nalaze u manjem riziku od prekarnosti.

Napomena

Ovaj rad predstavlja rezultat angažovanja autora u skladu sa Planom i programom rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2023. godinu (na osnovu ugovora br. 451-03-47/2023-01) sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Literatura

- Bakić, J. (2019). *Evropska krajnja desnica 1945-2018*. Beograd: Clío.
- Bartlett, W., & Prica, I. (2016). Interdependence between Core and Peripheries of the European Economy: Secular Stagnation and Growth in the Western Balkans. *LSE 'Europe in Question' Discussion Paper Series*, No. 104/2016.
- Bradaš, S. (2018). *Prekarna zaposlenost na tržištu rada Srbije*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Bradaš, S., & Reljanović, M. (2019). *Indikatori dostojanstvenog rada u Srbiji: analiza normativnog okvira i prakse*. Beograd: FES.
- Brady, D., & Biegert, T. (2017). The rise of precarious employment in Germany, in: Kalleberg, Arne and Vallas, Steven. (ed.). *Precarious Work (Research in the Sociology of Work, Volume 31)*. Bingley: Emerald Publishing Limited.
- Broughton, A. et al. 2016. *Precarious Employment in Europe (Volume 1: Patterns, Trends and Policy Strategies)*. European Commission: Employment and social affairs.
- Butković, H. et al. 2016. *Nonstandard Work in Croatia: Challenges and Perspectives in Selected Sectors*. Zagreb: institut za razvoj i međunarodne odnose (IRMO).
- Crăciun, I. C. (2019). Perceptions of the Precarious Life: The Middle-Aged Precariat in Germany. *Positive Aging and Precarity. International Perspectives on Aging, Vol. 21*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-14255-1_5
- Del Río-Casasola, A. (2021). Centre–Periphery in the EU-20: a classification based on factor analysis and cluster analysis. *Cambridge Journal of Economics*, 45(6), 1337–1360. <https://doi.org/10.1093/cje/beab041>
- Duell, N. (2004). *Defining and assessing precarious employment in Europe: a review of main studies and surveys*. Munich: ESOP Project.
- Draženić, I., Kunovac, M., & Pripuzić, D. (2018). Dynamics and determinants of emigration: the case of Croatia and the experience of new EU member states. *Public Sector Economics*, 42(4), 415–447. <https://doi.org/10.3326/pse.42.4.3>
- ETUC & ETUI. (2019). *Benchmarking working Europe*. Brussels: ETUI.
- Gilroy, B., & Günthner, J. (2017). The German Precariat and the Role of Fundamental Security – Is the Unconditional Basic Income a Possible Solution for the Growing Precarity in Germany?. *Working Papers CIE*, No 109, Paderborn University, CIE Center for International Economics.
- Ilić, V. (2006). *Uporedni metod u sociologiji: Verlorene Jahre aus dem Leben eines Soziologen*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.
- ILO. (2008). *Measuring decent work : tripartite meeting of experts on measurement of decent work*, 8–10 Sept. 2008 (TMEMDW/2008). Geneva: ILO.
- Keskin, E. (2020). Rising Tide of Precariat and Denizens in Neoliberal Capitalism: The Case of Germany. In V. Beck, H. Henning, & R. Lepenies. (Eds.), *Dimensions of Poverty. Philosophy and Poverty, Vol 2*. Springer, Cham.
- Kocka, J. (2016). *Capitalism A Short History*. Princeton, Woodstock: Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Lazić, M., & Pešić, J. (2012). *Making and Unmaking State Centred Capitalism in Serbia*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Mandić, S. (2015). Položaj Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu. *Kultura*, 148, 80–101. <https://doi.org/10.5937/kultura1548080M>
- Marković, A. (2018). Prekarnost i migranti: prolazni izazov ili pretnja za sigurnosti

- stabilnost neoliberalizma. U Z. Lutovac & S. Mrđa (Ur.). *Savremene migracije i društveni razvoj: interdisciplinarna perspektiva*. Beograd: SSD, IDN, ISI Filozofski fakultet.
- Marković, A., & Jovanović-Ajzenhamer N. (2018). Klasično nasleđe savremenog fenomena: Veberovo shvatanje društvene stratifikacije i prekarijat. *Kultura polisa*, XV(37), 533–544.
- Marković, A. (2019). Prekarnost radnih uslova u Srbiji. U M. Lazić & S. Cvejić (Ur.). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Marković, A. (2020). Prekarijat i neka pitanja društvene strukture i društvenih nejednakosti. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 39(2–3), 109–126. <https://doi.org/10.47152/ziksi2020237>
- Marković, A. (2022). Prekarijat i demokratija: teze za promišljanje. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 41(1), 55–74. <https://doi.org/10.47152/ziksi2022014>
- Matković, T. (2003). Zaposlenost u Hrvatskoj i izmjene radnog zakonodavstva. *Revija za socijalnu politiku*, 10(2), 255–262. <https://doi.org/10.3935/rsp.v10i2.136>
- Pešić, J. (2017). *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske: politički i ekonomski liberalizam*. Beograd: ISI.
- Savanović, A. et al. (2021). *Radnici drugog reda: nestandardni rad u Srbiji*. Beograd: Platforma za teoriju i praksu društvenih dobara.
- Tomić, I. (2020). Reforme zakonske zaštite zaposlenja i ishodi na tržištu rada u Hrvatskoj. *Odabrani prijevodi*, 53/20, 1–35. <https://doi.org/10.3326/op.53>
- Trimikliniotis, N., & Fulas-Souroulla, M. (2013). Informalisation and Flexibilisation at Work: The Migrant Woman Precariat Speaks. In F. Anthias, M. Kontos, & M. Morokvasic-Müller (Eds.), *Paradoxes of Integration: Female Migrants in Europe. International Perspectives on Migration, vol 4*. Springer (ebook).
- Valerštajn, I. (2016). *Svetski sistem: kriza i naučnik*. Beograd: Ekonomski fakultet, Centar za izdavačku delatnost.
- Weinberger-Vidovic, H., & Mara, I. (2015). *Free movement of workers, transitional arrangements and potential mobility from Croatia*. Wien: Verein Wiener Inst. für Internat. Wirtschaftsvergleiche (WIIW).
- Wright, E. O. (2016). Is the Precariat a Class?, *Global Labour Journal*, 7(2), 123–135. <https://doi.org/10.15173/glj.v7i2.2583>

Internet izvori:

- <https://www.europeansocialsurvey.org>
- https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsa_etgar/default/line?lang=en
- <https://www.destatis.de/EN/Themes/Labour/Labour-Market/Employment/Tables/atypical-employment-zr.html>
- <https://www.destatis.de/EN/Themes/Labour/Labour-Market/Employment/Tables/atypical-employment-zr.html>
- <https://www.destatis.de/EN/Themes/Labour/Labour-Market/Employment/Tables/etq-1991-2020.html>

Predictors of the Precarious Position of the Working Population in Serbia, Germany and Croatia: A Comparative Analysis*

Aleksandra Marković

Research Fellow, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade, Serbia;
Postdoctoral Researcher, Aalborg University, Denmark

Precarious employment is a growing phenomenon in many countries, and it has significant economic, social, and political implications. The article examines the predictors of precarious employment in Serbia, Germany, and Croatia using data from the IX round European Social Survey. The study employs a comparative analysis approach, drawing on the world-systems theory, to identify the underlying factors that contribute to the precarious position of the working population in these three countries. While certain predictors, such as age, appear to be important determinants of precariousness in all three countries, there are also differences that reflect the historical development of capitalist social relations in peripheral positions. Additionally, the organizational dimension of precariousness was found to be an important predictor of precarious employment in all three countries. On the other hand, while the absence of trade union membership, the size of the work organization, and citizenship are identified as statistically significant predictors of precarious employment, these factors do not consistently predict precariousness across all observed countries.

KEYWORDS: precariat / precarious employment / Serbia / Germany / Croatia / European Social Survey (ESS)

RECEIVED: April 4, 2023

REVISION RECEIVED: April 23, 2023

ACCEPTED: April 29, 2023

* Predloženo citiranje: Marković, A. (2023). Prediktori prekarnog položaja radno aktivnog stanovništva Srbije, Hrvatske i Nemačke. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(1), 21–40. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023012>

©2023 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Štetne posledice problematičnog kockanja

Maja Denčić*

Ministarstvo pravde, Uprava za izvršenje krivičnih sankcija–Okružni zatvor,
Leskovac, Srbija

U savremenom svetu kockanje predstavlja visokoprofitabilnu industriju zabave u kojoj učestvuje sve veći broj ljudi. Iako većina ljudi kockanje upražnjava kao vid zabave ili rekreacije u slobodno vreme, kod određenog dela populacije kockanje prevazilazi okvire zabave i prerasta u formu problematičnog kockarskog ponašanja sa nizom štetnih posledica. U poslednje četiri decenije na međunarodnom nivou akumulirana je značajna teorijsko-empirijska građa o problematičnom kockanju, njegovim štetnim efektima i posledicama. Nasuprot tome, u Srbiji gotovo da izostaju empirijska iskustva na ovu temu iako smo svedoci da broj dostupnih mesta za kockanje ubrzano raste na nacionalnom nivou. Cilj rada je da se, na temelju naučnih saznanja iz sveta, skrene pažnja javnosti u Srbiji na značaj i potrebu za opsežnijim naučnim istraživanjima problematičnog kockanja i njegovih štetnih posledica i na ovom prostoru. U radu je analizirana dostupna empirijska građa objavljena u periodu između 1984. i 2022. godine na području Australije, Severne Amerike, Azije i Evrope.

KLJUČNE REČI: kockanje / problematično kockanje / štetne posledice / šteta

Uvod

Na međunarodnom nivou je u poslednje četiri decenije akumulirana značajna teorijsko-empirijska građa o kockanju i problematičnom kockanju, njegovim štetnim efektima i posledicama. Nasuprot tome, na nacionalnom nivou gotovo da izostaju empirijska iskustva na ovu temu, iako smo svedoci da u Srbiji broj dostupnih mesta za kockanje ubrzano raste. Osnovni cilj rada je da se na temelju naučnih saznanja iz sveta skrene pažnja javnosti u Srbiji na značaj i potrebu proučavanja problematičnog kockanja i njegovih štetnih posledica i na ovom prostoru. U tu svrhu pregledana je i analizirana dostupna empirijska građa objavljena u periodu između 1984. i 2022. godine na području Australije, Severne Amerike, Azije i Evrope.

* Korespodencija: majadencic82@gmail.com

Uopšteno, kockanje se određuje kao ulaganje novca ili nečega vrednog na neizvesne događaje koji mogu rezultirati većim ili povoljnijim ishodom (Abbot et al., 2015; Kuoppämaki et al., 2014). Reč je o fenomenu sa dugom istorijom koji je do 80-ih godina XX veka nosio epitet nemoralne i/ili nezakonite aktivnosti u zavisnosti od kulture i društva (Abbot et al., 2015). Međutim, poslednjih nekoliko decenija, kao rezultat društvenih, političkih, ekonomskih uticaja i tehnološkog napretka, kockanje postaje deo ljudske svakodnevnice, popularna i u većini država legalizovana aktivnost (Gainsbury & Blaszczynski, 2012). Interesi država da kroz oporezivanje kockarskih usluga povećaju prihode i/ili reše deficite u nacionalnim budžetima odigrali su značajnu ulogu u širenju legalnog i komercijalnog kockanja (Hodgins & Petry, 2016). Zahvaljujući liberalizaciji zakona i politike, kockanje se široj javnosti promovise kao oblik zabave ili rekreativana aktivnost sa ekonomskim i društvenim benefitima (Abbot et al., 2018). Danas legalno i komercijalno kockanje predstavlja svojevrsnu i visokoprofitabilnu industriju zabave vrednu više milijardi dolara čije tržište pokazuje stalnu tendenciju rasta zahvaljujući inovativnim tehnologijama (Gainsbury & Blaszczynski, 2012; Phillips et al., 2013). Tehnološki napredak i digitalizacija su pored unapređenja tradicionalnih oblika kockanja u kazinima, kladionicama, bingo salama, pabovima i klubovima, omogućile kockanje putem interneta i digitalnih uređaja (Gainsbury & Blaszczynski, 2012; Zhao et al., 2018), što je dodatno proširilo mrežu pružanja kockarskih usluga. Kolika je ekonomska dobit od legalnog kockanja najbolje ilustruje podatak da je globalna kockarska industrija tokom 2020. godine ostvarila prihod od 711,4 milijardi dolara (Report Linker, 2022). Pored toga, zagovornici legalnog kockanja ističu i niz drugih društvenih benefita poput smanjenja tržišta ilegalnog kockanja, jačanja lokalnih ekonomija, razvoja turizma i povećanja zaposlenosti stanovništva (Arthur et al., 2014; Grinols, 2011; Milošević, 2020). Međutim, u svetlu dosadašnjih empirijskih rezultata ukupne ekonomske i društvene dobiti i troškovi od legalizacije i ekspanzije kockanja su pomešani (Globan et al., 2021; Williams et al., 2012)

Sa druge strane, ekspanzija pružanja legalnih kockarskih usluga povezana je sa porastom stope učešća u kockanju širom sveta (Williams et al. 2012). O popularnosti kockanja u različitim regionama sveta svedoče rezultati epidemioloških istraživanja. U zavisnosti od godine istraživanja, korišćenih uzoraka, metodologije i mernih instrumenata zabeležene su varijacije opšte prevalence na među kontinentalnim, među državnim i državnim nivoima (Calado & Griffiths, 2016; Wardle et al., 2011; Williams et al., 2012). Na primer, u Engleskoj 73% populacije starije od 16 godina se kockalo najmanje jednom godišnje (Wardle et al., 2011). Prema rezultatima istraživanja Nacionalnog instituta za zdravlje i dobrobit u Finskoj, 78% populacije starije od 15 do 74 godina je učestvovalo u nekoj kockarskoj aktivnosti tokom proteklih 12 meseci od kojih je 34% upražnjavalo kockanje najmanje jednom nedeljno (Turja et al. 2011, citirano kod Kuoppämaki et al., 2014). U zavisnosti od područja, opšta prevalenca kockanja u Kanadi kreće se između 66,6% (Kairouz et al., 2014) i 82,9% (Williams & Volberg, 2013), dok u Australiji varira između 63,9% i 70% (Dowling et al., 2016a; Howe et al., 2019). Za period od

2011. do 2013. godine 76,9% Amerikanca je učestvovalo u kockanju tokom protekle godine (Welte et al., 2015). Prijavljena doživotna prevalenca u državi Goi (Indija) je 49,9%, odnosno 45,4% u proteklih 12 meseci (Bhatia et al., 2019). Da je kockanje rasprostranjen fenomen i na ovim prostorima saznaje se iz ograničene empirijske građe. Na primer, u Hrvatskoj 60% stanovništva starosti od 15 do 65 godine je učestvovalo u kockanju barem jednom tokom života (Glavak-Tkalić et al., 2017), dok je u Bosni i Hercegovini oko 50% odraslih upražnjavalo neku kockarsku aktivnost (Gfk BiH, 2007, citirano kod Skoko et al., 2015). Rezultati istraživanja grupe autora (Terzić-Šupić et al., 2019) pokazuju da doživotna prevalenca kockanja u Srbiji iznosi 60% u populaciji starosti između 18 i 64 godina. Posebno su zabrinjavajuća saznanja da kockanje predstavlja primamljivu aktivnost za populaciju mladih, uprkos činjenici da je kockanje maloletnika u većini država zakonom zabranjeno (Ricijaš et al., 2015). Široki pregled istraživanja Volberga i sar. (Volberg et al., 2010) za period od 1988. do 2010. godine ukazuje da je na području Severne Amerike, Evrope i Australije između 20% i 90% mladih učestvovalo u kockanju. U Hrvatskoj 72,9% srednjoškolaca je najmanje jednom u životu učestvovalo u legalnim kockarskim igrama, dok čak 20% redovno upražnjava sportsko kladenje (Ricijaš et al., 2016). Prema rezultatima istraživanja iz 2004. godine u Srbiji je 33% mladih upražnjavalo neku od kockarskih aktivnosti (Jugović, 2004).

Iako epidemiološka istraživanja dosledno izveštavaju o visokim procentima učesnika u kockanju za većinu pojedinaca kockanje predstavlja opuštajuću aktivnost i oblik zabave u slobodno vreme (Adolphe et al., 2019; Gainsbury & Blaszczynski, 2012). Međutim, kod određenog dela populacije kockanje prevazilazi okvire zabave, prerasta u formu problematičnog kockarskog ponašanja (epizodičnog ili hroničnog karaktera) i rezultira brojnim štetnim posledicama. Štetni efekti i posledice problematičnog kockanja registruju se u različitim domenima individualnog i socijalnog funkcionisanja (Gainsbury & Blaszczynski, 2012; Langham et al., 2016). Na međunarodnom nivou prevalenca problematičnog kockanja u opštoj populaciji se kreće od 01% do 7,6% sa prosečnom standardizovanom stopom od 2,3 % (Calado & Griffiths, 2016; Williams et al., 2012). Velika meta-analiza Viliamsa i saradnika (Williams et al., 2012), zasnovana na pregledu i analizi 222 istraživanja, utvrdila je najnižu standardizovanu stopu problematičnog kockanja na teritoriji Evrope 0,5% (Danska), dok je najviša stopa zabeležena na teritoriji Azije 7,6% (Kina). Prema sistemskom pregledu 92 istraživanja izvršenih u periodu od 2000. do 2015. godine na teritoriji Evrope, najviša prevalenca problematičnog kockanja zabeležena je u Estoniji 6,5% (2007), a najniža u Danskoj 0,7% (2009) (Calado & Griffiths, 2016). U zemljama u okruženju i Srbiji prijavljene stope problematičnog kockanja se kreću u sledećem rasponu: u Hrvatskoj između 2,2% i 2,9% (Glavak-Tkalić et al., 2017), u Sloveniji između 1,45% i 0,46% (Marković, 2010, citirano kod Calado & Griffiths, 2016), dok je stopa prevalencije problematičnog kockanja u Srbiji prijavljena u rasponu od 0,5% i 3,1% (Terzić-Šupić et al., 2019). Pored toga, istraživanja vršena u posebnim populacionim uzorcima kao što su adolescenti i prestupnici dosledno izveštavaju o znatno većim stopama problematičnog kockanja

u odnosu na opštu populaciju. Na primer, stopa problematičnog kockanja kod adolescenata u inostranim istraživanjima se kreće između 4% i 8% (Dodig, 2013), dok je u populaciji prestupnika utvrđeno da između 5,9% i 73% prestupnika oba pola ispunjava dijagnostičke kriterijume za neku formu problematičnog kockanja (Banks et al., 2020).

Međutim, istraživanja stope prevalence ne uključuju u potpunosti sve nivoe i vrste štetnih posledica koje doživljavaju problematični kockari i njihovo uže i šire okruženje. Da bi smo razmotrili štetne posledice problematičnog kockanja neophodno je da, prvenstveno, ukažemo na neka različita konceptualna određenja samog pojma problematičnog kockanja.

Konceptualna pozadina problematičnog kockanja

Problematično kockanje u osnovi predstavlja kompromitujuće ponašanje koje nije jednostavno definisati iz najmanje dva razloga. Prvi razlog jeste upotreba različitih termina koji se u literaturi koriste za njegovo opisivanje, na primer: „rizično“, „problematično“, „patološko“, „kompulzivno“, „zavisno“, „prekomerno“, „neuređeno“, „nivo 2“ i „nivo 3“, „u tranziciji“, „degenerisano“ i „potencijalno patološko“ kockanje (Abbot et al., 2015; The Ministerial Council on Gambling, 2005), a koji se često preklapaju u kategorijskom smislu (npr. pojam kompulzivnog, pojam patološkog i pojam zavisnog kockanja odnose se na isti stepen težine kockarskog ponašanja). Drugi razlog jesu različita konceptualna shvatanja problematičnog kockanja u okviru kojih se ovaj fenomen tumači. Problematično kockanje se najčešće određuje kao medicinski problem/problem mentalnog zdravlja, ali i kao bihevioralni problem na kontinuumu kockarskog ponašanja, problem ekonomske aktivnosti, problem izražen kroz štetne posledice po pojedinca i druge i sl. (Karikari, 2013).

Perspektiva mentalnog zdravlja (medicinski model ili model zavisnosti) je trenutno dominantna teorijska paradigma u objašnjavanju problematičnog kockanja (National Research Council, 1999) i široko je prihvaćena od strane kliničara i istraživača kako u svrhu dijagnostike, tako i u svrhu istraživanja i kreiranja javnih politika. Ovo gledište dobilo je podršku u okviru Američkog udruženja psihijatarata za dijagnostiku i statistiku poremećaja (DSM), koje je patološko kockanje prvi put prepoznalo kao psihijatrijski entitet u okviru DSM-3 klasifikacije i svrstalo ga u kategoriju poremećaja impulsa. U poslednjem petom izdanju DSM priručnika, kockanje je svrstano u kategoriju zavisnosti i srodnih poremećaja sa dijagnostičkim kriterijumima sličnim kao kod zavisnosti od hemijskih supstanci (Đukanović & Knežević-Tasić, 2015). U okviru ove perspektive štetne posledice prepoznaju se kao simptomi prekomernog kockanja. Prepoznati simptomi su inkorporirani u dijagnostičke indikatore na osnovu kojih se utvrđuju prisutvo odnosno odsustvo problematičnog kockarskog ponašanja. Iz dijagnostičkog ugla, DSM-5 priručnika, patološko ili kompulzivno kockanje su najekstremniji oblici kockarskog ponašanja

(Abbot et al., 2015; Reilly & Smith, 2013). Pod patološkim kockanjem podrazumeva se uporno i ponavljajuće kockarsko ponašanje koje je izraženo kroz pet ili više simptoma, odnosno dijagnostičkih kriterijuma, dok problematično kockanje predstavlja subkliničku formu ponašanja izraženu kroz manji broj dijagnostičkih kriterijuma (Rash & Petry, 2014).

Perspektiva kontinuuma kockanje percipira kao ponašanje koje se javlja na različitim nivoima učešća sa pratećim negativnim posledicama (Dickerson et al., 1997, citirano kod Karikari, 2013). Ova perspektiva obuhvata širok spektar kockarskog ponašanja od rekreativnog, preko rizičnog i problematičnog do patološkog (Ashley & Boehlke, 2012). Prema Nacionalnom istraživačkom savetu (National Research Council, 1999) kockarsko ponašanje je dinamično i kao takvo pokazuje tendenciju modifikacije iz jednog u drugi oblik. Abot i saradnici (Abbot et al., 2015), rekreativno kockarsko ponašanje opisuju kao ponašanje niskog rizika, koje je odgovorno i služi u svrhu zabave ili razonode pojedinca. Kod rizičnog kockarskog ponašanja, kockanje predstavlja najčešći oblik zabave pojedinca u slobodno vreme sa unapred ukalkulisanim mogućim gubicima. Za razliku od rizičnog, problematično kockarsko ponašanje karakteriše preokupacija kockanjem u slobodno vreme, poteškoće u limitiranju uloga i vremena utrošenog na kockarske aktivnosti, želja da se izgubljeni ulozi povrate, kao i pojava štetnih posledica (Abbot et al., 2004). Patološko kockarsko ponašanje karakteriše: kompulzivna potreba pojedinca za upražnjavanjem kockarskih aktivnosti bez ikakvih limita u pogledu uloženg i izgubljenog novca ili drugih vrednosti, sticanje tolerancije i odsustvo kontrole nad kockarskim ponašanjem, apstinencijalni simptomi kod pokušaja zaustavljanja i štetne posledice u gotovo svim životnim domenima (Kron, 2000). Osnovne razlike među navedenim oblicima ogledaju se u frekvenci i intenzitetu upražnjavanja kockarske aktivnosti, stepenu kontrole nad samom aktivnošću, kao i posledicama koje iz toga proizilaze (The Ministerial Council on Gambling, 2005).

Perspektiva ekonomske aktivnosti problematično kockanje određuje kao okolnosti u okviru kojih pojedinac na kockanje troši značajno veće iznose novca u odnosu na svoje realne ekonomske mogućnosti (Blaszczynski et al. 1997, citirano kod Karikari, 2013). U okviru ove perspektive problematično kockanje se posmatra kroz prizmu finasijskih poteškoća koje nastaju kao posledica prekomernog trošenja sredstava na kockarske aktivnosti, a iz kojih se zatim generišu druge štetne posledice.

Ekološka perspektiva problematičnog kockanja temelji se na osnovnim postulatima Bronfenbrenеровog ekološkog modela koji karakterišu četiri različita dinamička i međupovezana sistema: mikrosistem, mezosistem, egzosistem i makrosistem. Mikrosistem je nivo najbliži osobi i uključuje ponašanje, uloge i odnose karakteristične za svakodnevni kontekst delovanja pojedinca. Ovaj sistem daje matricu za procese koji utiču na psihosocijalno funkcionisanje i promene ponašanja pojedinca. Mezosistem se sastoji od veza između različitih mikrosistema u životu osobe u kojima pojedinac aktivno učestvuje (npr. porodica i radno mesto).

Egzosistem uključuje okruženja u kojima pojedinac ne učestvuje na direktan način, već na indirektan način utiče na funkcionisanje okoline (npr. partnerovo radno mesto), dok makrosistem obuhvata sve faktore povezane sa kulturom i istorijsko-kulturnim trenutkom u okviru kojih pojedinac postoji i deluje. Da bi sistem bio funkcionalan neophodno je da postoji ravnoteža između podistema (Crawford, 2020). Međutim, sredina u kojoj pojedinac živi predstavlja važan faktor kockanja. Među najuticajnijim faktorima sredine izdvajaju se prvenstveno brojnost i dostupnost kockarnica, loši materijalni i ekonomski uslovi, disfunkcionalnost porodičnog okruženja, kulturna vulnerabilnost (Milošević, 2020), a koji mogu vršiti određene psihosocijalne pritiske na pojedinca zbog kojih se on može uključiti u kockarske aktivnosti i razviti problem prekomernog kockanja. Efekti problematičnog kockanja koji prvenstveno pogađaju samog kockara dovode do niza poremećaja u funkcionisanju na nivou mikro i mezosistema. Poremećaji na ovim nivima dalje stvaraju povratni efekat koji utiče na funkcionisanje ostalih podistema. Preciznije, štetni efekti problematičnog kockanja mogu imati takav potencijal da se šire izvan pojedinačnog kockara utičući na njegova neposredna socijalna okruženja, a indirektno i na društvo u celini (Langham et al., 2016).

Različita konceptualna određena problematičnog kockanja jasno ukazuju na složenost i multidimenzionalnost ovog fenomena koji po svojoj prirodi i štetnim posledicama prevazilazi koncept psihijatrijskog entiteta i patologije pojedinca. Sažimajući zajedničke elemente različitih određenja problematičnog kockanja, Ministarski savet za kockanje u Australiji naglašava da su osnovne karakteristike problematičnog kockanja poteškoće u ograničavanju novca i vremena, zatim štetne posledice koje iz toga proizilaze, a koje pogađaju pojedinca, druge i zajednicu (The Ministerial Council on Gambling 2005).

Štetne posledice problematičnog kockanja

Pregled rezultata inostranih istraživanja

Štetne posledice u osnovi predstavljaju negativne efekte koje problematično kockanje proizvodi po kockara i druge. Literatura ukazuje da su štetni efekti problematičnog kockanja difuzni, dalekosežni i da se mogu registrovati u različitim domenima psihosocijalnog funkcionisanja. Zbog njihove brojnosti i difuznosti u literaturi se sve više praktikuje upotreba pojma štete. Iako među istraživačima ne postoji saglasnost po pitanju definisanja pojma štete, generalno je prihvaćeno stanovište da problematično kockanje utiče na zdravlje, socijalno i ekonomsko blagostanje kockara i pogođenih drugih (Banks et al., 2018; Gainsbury et al., 2012; Li et al., 2017; Langham et al., 2016). Jedna od ponuđenih definicija štete u vezi sa kockanjem glasi: „svaka početna ili pogoršana štetna posledica zbog angažovanja u kockanju koja dovodi do pogoršanja zdravlja, blagostanja pojedinca, porodične jedinice, zajednice ili populacije“ (Langham et al., 2016, str. 23). Ova definicija

proširuje istraživački fokus štetnih posledica problematičnog kockanja sa pojedinca na pogođene druge, ali i na štete koje neposredno ne ukazuju na kockanje kao njihov izvor. U literaturi se izdvaja nekoliko kategorija štetnih posledica/šteta: finansijske; emocionalni i psihološki stres; štete po fizičko zdravlje; smanjeni učinak na poslu ili školovanju; kulturalna šteta; životni tok i međugeneracijska šteta; prekid odnosa, sukob i raspad i kriminalne aktivnosti (Langham et al., 2016). U nastavku ćemo ukazati na rezultate inostranih istraživanja koja su se bavila štetama prvog i drugog reda problematičnog kockanja iz razloga jer se iz njih generišu indirektni štetni efekti i štete na nivou zajednice i društva.

Finasijske posledice problematičnog kockanja

Šteta prvog reda

Finasijske ili ekonomske posledice problematičnog kockanja se prve uočavaju. One prvenstveno pogađaju pojedinca sa problemom kockanja, kao i druge bliske osobe iz neposrednog okruženja kockara, zbog čega se označavaju kao štete prvog reda. Istraživanja su pokazala da kockanje jedne osobe utiče na 6 do 8 osoba iz njenog neposrednog okruženja (Goodwin et al., 2017; Kalischuk et al., 2006). Problematično kockanje prvenstveno podriiva finasijsku sigurnost pojedinca i njegove porodice, slabi međusobno poverenje i utiče na kvalitet bračnog i porodičnog života (Gainsbury & Blaszczynski, 2012). Štetni efekti problematičnog kockanja na ekonomsku sigurnost kockara i njegove porodice su ciklični i dugoročni (Mathews & Volberg, 2013). Najčešće se manifestuju kroz oslabljenu platežnu moć, nemogućnost štednje, smanjenje potrošnje, angažovanje na dodatnim poslovima, zalaganje stvari i predmeta od vrednosti, pozajmice i odlaganje servisiranja redovnih troškova života (Banks et al., 2018; Langham et al., 2016).

Prema istraživanju (Dowling et al., 2016b) na uzorku od 212 problematičnih kockara koji traže lečenje u Australiji utvrđeno je da kockanje umanjuje kućni budžet, narušava psihofizičko zdravlje i porodične relacije i utiče na međusobno poverenje. Više od polovine učesnika (54,7%) ukazalo je na značajne neplaćene dugove, finasijsku deprivaciju, porodične konflikte oko novca i primoranost da novčanu podršku traže od drugih članova porodice ili socijalnih službi, dok je 18,4% je pretrpelo ozbiljno narušavanje porodičnih relacija sa intimnim partnerima, decom i roditeljima. U ovom istraživanju gubitak poverenja članova porodice prijavilo je 15,4% učesnika (Dowling et al., 2016b).

Benks i saradnici (Banks et al., 2018) su analizirajući rezultate za 222 učesnika on-lajn ankete utvrdili da je 93% učesnika prijavilo finasijsku nesigurnost, 89% oslabljenu platežnu moć, a 88% smanjenje štednje. Dalje, rezultati su pokazali da je 41% učesnika zalagalo vrednosne predmete ili druge stvari, 44% je pronalazilo dodatno zaposlenje zbog umanjenja kućnog budžeta, 56% je kasnilo sa servisiranjem troškova života, 23% je izveštavalo o gubitku velikog dela imovine i

primoranosti da dodatnu novčanu pomoć traže od drugih ili socijalnih službi, dok je 12% prijavilo bankrot (Banks et al., 2018). U drugim istraživanjima bankrot je uočen kao najteži oblik doživljene finansijske štete karakterističan i za pojedince i za pogođenu porodicu (Grant et al., 2010; Li et al., 2017).

Efekti problematičnog kockanja na kvalitet bračnog i porodičnog života

Efekti problematičnog kockanja na kvalitet bračnog i porodičnog života su najčešće posmatrani kroz prizmu finansijske štete izraženu kroz finansijsku napetost, nesigurnost i neplaćene račune (Langham et al., 2016). Istraživanja ukazuju da članovi porodice u najvećem broju slučajeva prijavljuju emocionalni stres, narušavanje odnosa sa kockarom ili drugima, negativan uticaj na njihov društveni život, finansijske poteškoće koje su praćene smanjenom radnom sposobnošću i psihofizičkim problemima (Banks et al., 2018; Dowling et al., 2016b; Li et al., 2017). Stigma i osećaj stida zbog neplaćenih računa i nagomilanih dugova mogu biti traumatični u intimnim i porodičnim relacijama, a praćeni su osećanjima besa i ogorčenosti, kao i stanjima anksioznosti, depresije i intenzivne brige u pogledu budućnosti. Pored toga, negativna osećanja koja proizilaze iz finansijskih problema dovode do disfunkcionalnosti u vezi ili porodici, inverzije porodičnih uloga, zanemarivanja obaveza i odgovornosti i socijalne isključenosti porodice (Black et al., 2012; Langham et al., 2016; Li et al., 2017; Mathews & Volberg, 2013).

Prema rezultatima kvalitativnog istraživanja u Finskoj (Järvinen-Tassopoulos, 2020), intimni partneri su ukazali na ambivalentna osećanja prema partneru sa problemom kockanja. Takva osećanja su dovela do različitih ishoda od pružanja šanse partnerima u cilju očuvanja porodica do raskida i razvoda usled brige za ekonomsku sigurnost i blagostanje sebe i svoje dece (Järvinen-Tassopoulos, 2020). Pojedini istraživači su primetili da teret finansijskih i emocionalnih stresova sa kojima se suočavaju intimni partneri i ostali članovi porodice kockara mogu imati produženi efekat i trajati godinama nakon što je kockar počeo da se suzdržava od upražnjavanja kockarskih aktivnosti (Ciarrocchi & Reinert, 1993). Takvi efekti se delimično pripisuju nedostatku ili gubitku poverenja u međusobnim odnosima (Lee, 2002).

Gubitak poverenja, konflikti i nasilje u porodici su najčešće povezani sa razvodom i raspadom porodica (Black et al., 2012; Hing et al., 2020). U intimnim odnosima i porodicima u kojima su prisutni rodno zasnovani obrasci funkcionisanja, problematično kockanje može pogoršati položaj žena i intenzivirati nasilje. Obrazac nasilja često počinje ljutnjom i svađama zbog kockanja, praćen povećanim verbalnim, emocionalnim i ekonomskim zlostavljanjem, a u krajnjoj instanci može dovesti do fizičkog i seksualnog nasilja (Hing et al., 2020). Međutim, postoje dokazi koji sugerišu da je nasilje u porodici i intimnim vezama recipročno. Na primer, rezultati meta-analize su pokazali da je 38,1% problematičnih kockara iskusilo fizičko nasilje intimnog partnera, 36,5% su bili izvršioци fizičkog partnerskog

nasilja, dok je prevalenca problematičnog kockanja kod izvršioca međupartnerskog nasilja iznosila 11,3% (Dowling et al., 2014). Analiza podataka iz velike studije o prevalenci problematičnog kockanja i nasilja u porodici širom Australije i Hong Konga, utvrdila je da je 52,5% australijskih učesnika prijavilo neki oblik nasilja u porodici u poslednjih 12 meseci, 20% je prijavilo viktimizaciju, 10,8% izvršenje, a 21,6% je prijavilo i viktimizaciju i izvršenje nasilja u porodici. Rezultati sugerišu da je veća verovatnoća da će se nasilje u porodici dogoditi kao reakcija na akumulirani bes i nepoverenje, dok je viktimizacija rezultat ljutnje kockara izazvane frustracijom zbog kockarskih gubitaka ili dugova. U ovom istraživanju žene su češće bile samo žrtve, dok su se sadašnji/bivši partneri i roditelji češće javljali u svojstvu i izvršioca i žrtava porodičnog nasilja (Saomi et al., 2013).

Efekti problematičnog kockanja na psihofizičko zdravlje, radnu sposobnost i rizik od nastanka međugeneracijske štete

Kumulativni efekat ponovljenih finasijskih i emocionalnih stresova izaziva narušavanje psihofizičkog zdravlja kako samog kockara, tako i članova porodice, ujedno povećavajući rizik od gubitka radne produktivnosti i nastajanja međugeneracijske štete (Langham et al., 2016). Istraživanje (Chan et al., 2016) sprovedeno u Kini na uzorku od ukupno 103 člana porodice pokazalo je da su učesnici uglavnom bili partneri ili bivši partneri kockara sa niskim primanjima ili bez njih. Veliki deo učesnika prijavio je umeren do visok distress (72,6%), loše do dobro opšte zdravlje (60,2%) i loš ili nejasno definisan kvalitet života (ni loš/nij dobar) (61,1%). Li i saradnici (Li et al., 2017) su utvrdili da su poremećaji sna zbog brige, stresa i depresije rani indikatori štetnih posledica po zdravlje kockara i članova porodice. Takođe, osećaj bezvrednosti, neuspeha, povlačenje i pojačana vulnerabilnost su najekstremnije štetne posledice u domenu emocionalnog i psihološkog funkcionisanja kockara, ali i drugih osoba povezanih sa njima (Li et al., 2017). Istraživanja su potvrdila i druge štetne posledice problematičnog kockanja po psihofizičko zdravlje od učestalih glavobolja, hipertenzije, gubitka apetita i prejedanja, povećane upotrebe cigareta i alkohola, preko grubog zanemarivanja lične higijene i prostorija doma, do samopovređivanja, pokušaja suicida i suicida (Banks et al., 2018).

Smanjenje i gubitak radne produktivnosti manifestuje se kroz gubitak koncentracije usled stresa, anksioznosti i depresije, za problematične kockare i upražnjavanjem kockarskih aktivnosti u radno vreme, zatim kroz konflikte sa kolegama, kašnjenje i izostajanje sa posla/nastave, a u krajnjoj instanci prestankom radnog odnosa, odnosno školovanja (Gainsbury et al., 2012; Banks et al., 2018). Primera radi, oko 40% problematičnih kockara je izvestilo da je kockanje uticalo na njihovu radnu produktivnost, 61% je izostajalo sa posla da bi upražnjavalo kockarske aktivnosti, dok je 43% problematičnih kockara prijavilo smanjeni radni učinak usled umora i gubitka koncentracije (Latvala et al., 2019). Prema analizi

podataka (Banks et al., 2018) članovi porodice su u najvećem broju slučajeva prijavili umanjeni radni/školski učinak (76%), kašnjenje (55%), izostajanje sa posla/nastave zbog problema člana porodice koji se kocka (50%), konflikte sa kolegama (18%), dok je 10% ostalo bez posla, a 6% je napustilo školovanje.

Dalje, dokazi sugeriraju da su deca probematičnih kockara u većem riziku da tokom života dožive probleme sa kockanjem ili da se upuste u rizična ponašanja koja utiču na njihovo zdravlje kao što su konzumiranje duvana, alkohola i droga (Dowling, 2014; Jacobs et al., 1989, citirano kod Li et al., 2017). Konkretno, kod dece čiji su očevi problematični kockari rizik za razvoj problematičnog kockanja je od 11 do 14 puta veći u odnosu na decu čiji očevi ne kockaju, odnosno 7 do 11 puta za decu čije su majke problematični kockari (Dowling et al., 2010, citirano kod Dowling, 2014). Hings i saradnici (Hings et al., 2022) su prijavili međugeneracijsku štetu od 11,3% za oba roditelja i 6,3% za decu. Pored toga, deca problematičnih kockara doživljavaju i druge štetne posledice izražene kroz različite oblike maltretiranja od zanemarivanja, oštrog kažnjavanja do fizičkog zlostavljanja (Black et al., 2012; Lane et al., 2016). Međutim, valjalo bi istaći da su prediktorska istraživanja utvrdila da je povezanost između problematičnog kockanja i emocionalnog, fizičkog i/ili seksualnog zlostavljanja dece posredovana poremećajem mentalnog zdravlja i/ili drugim poremećajima zavisnosti problematičnih kockara (Lane et al., 2016). Ovi rezultati sugeriraju da problematično kockanje ne izaziva stavove ili ponašanja koja podržavaju nasilje, već da problematično kockanje ima funkciju doprinosećeg faktora u eskalaciji nasilja. Sa druge strane, pojedina istraživanja pokazuju da mali broj članova porodice prijavljuje zanemarivanje dece kao posledicu kockanja partnera na šta ukazuju rezultati da je drugi roditelj u 18% slučajeva zanemario potrebe svoje dece, dok je 5% ostavilo decu bez nadzora (Banks et al., 2018).

Kriminalna aktivnost problematičnih kockara

Šteta drugog reda

Na individualnom nivou još jedna registrovana štetna posledica problematičnog kockanja je i kriminalna aktivnost kockara. Nasuprot tome, malo je empirijskih dokaza da se štetni efekti problematičnog kockanja manifestuju kroz kriminalne aktivnosti članova porodice ili drugih bliskih lica kockara. Na primer, u istraživanju Benksa i saradnika (Banks et al., 2018) samo je 7% članova porodice priznalo da se bavilo sitnom krađom ili nezakonitim radnjama na štetu drugih, 4% je uzelo tuđi novac bez pitanja, 3% je osećalo potrebu da izvrši nezakonitu radnju kako bi pomoglo članu porodice sa problemom kockanja, dok je 1% uhapšeno zbog nebezbedne vožnje.

Iz teorijskog ugla kriminalna aktivnost problematičnih kockara se posmatra kao šteta drugog reda koja se generiše iz već nastalih finansijskih i psiholoških šteta na

nivou pojedinca (Langham et al., 2016). Preciznije, kada se iscrpe legalni finansijski izvori za kockanje pojedinac postaje anksiozan i depresivan što smanjuje sposobnost racionalnog rasuđivanja (Arthur et al., 2014). To može uticati na odluku pojedinca da na nezakonit način, vršenjem krivičnih dela, nadoknadi finansijske gubitke, otplati dug ili stekne materijalno-finansijska sredstva za dalje održavanje kockarskog ponašanja (Lesieur & Custer, 1984). Veza između problematičnog kockanja i kriminalnih aktivnosti je dobro dokumentovana i istraživanja su pokazala da veliki udeo problematičnih kockara izvrši neku kriminalnu radnju. U najvećem broju slučajeva reč je o finansijski motivisanim krivičnim delima (Adolphe, 2018; Emshoff, 2008; Folino & Abait, 2009).

Američko reprezentativno istraživanje o ponašanju, stavovima i srodnim faktorima u vezi sa kockanjem među 2.417 odraslih iz 100 zajednica, otkrilo je da su patološki kockari imali veće stope hapšenja i zatvaranja od srednjerizičnih i niskorizičnih kockara. Trećina problematičnih kockara je uhapšeno od kojih je 23% patoloških kockara zatvoreno naspram 13% srednjerizičnih i niskorizičnih (NORC, 1999).

Majer i Štadler (Meyer & Stadler, 1999) su u komparativnoj analizi, koja je koristila upitnik za procenu različitih varijabli (društvena privrženost, ličnost, patološko kockanje i kriminalno ponašanje) na uzorku od 300 patoloških kockara na lečenju i 274 srednjerizičnih i niskorizičnih kockara iz zajednice u Nemačkoj, utvrdili da je 89,3% patoloških kockara počinilo najmanje jedno krivično delo tokom svog života u poređenju sa 51,8% iz druge grupe, od kojih je 59,3% priznalo da su počinili krivično delo u poslednjih 12 meseci naspram 22,3%. Pored toga, 35,3% patoloških kockara je izjavilo da je najčešće novac za kockanje pribavljalo vršenjem nezakonitih radnji, u poređenju sa 8,2% iz uporedne grupe. U 37,7% slučajeva izvršeno je krivično delo prevare (Meyer & Stadler, 1999).

Krofts (Crofts, 2002) je analizirala 2.779 predmeta koje su vodili lokalni i okružni sudovi u Novom Južnom Velsu (Australija) između 1995. i 1999. godine. Analiza je obuhvatala različite delikte: prevaru (sticanje finansijske koristi obmanom, lažiranje podataka sa namerom da se dobije novac i izdavanje čekova bez pokrića); krađe (krađe od strane službenika, krađe iz stambenih kuća i krađe motornih vozila); pljačke, zatim napad i kršenje naloga uhapšenih za nasilje u porodici. Identifikovano je ukupno 105 slučajeva (4%) koji su bili povezani sa kockanjem od kojih je 63 uključeno u konačnu analizu. Utvrđeno je da je 76% izvršenih nezakonitih radnji uključivalo krivično delo prevare izvršeno od strane službenika lažiranjem podataka ili izdavanjem čekova bez pokrića, dok je ukupno 27 slučajeva krađe bilo povezano sa kockanjem.

Arthur i saradnici (Arthur et al., 2014) su analizirali podatke iz četiri različita izvora. Jedan od izvora obuhvatao je ukupno 348 policijskih izveštaja o incidentima u vezi sa kockanjem. U okviru ovog izvora identifikovano je ukupno 62 slučajeva u kojima se krivično delo moglo povezati sa problematičnim kockanjem. Rezultati su

pokazali da je 33,9% slučajeva uključivalo nasilje u porodici zbog kockanja, dok je 29% bilo umešano u različite vidove prevare (od neplaćanja računa taksi vožnje nakon napuštanja kazina do dobijanja novca na prevaru od poslodavca za održavanje kockarskih navika). U 27,4% slučajeva utvrđena je krađa ispod 5.000 dolara i u 8,1% utvrđene su krađe preko 5.000 dolara. Krađe su najčešće izvršene od poslodavaca i u cilju daljeg održavanja kockarskih navika.

Binde i saradnici (Binde et al., 2021) su ispitali karakteristike i posledice kriminogenog kockanja iz presuda koje su doneli švedski sudovi u periodu između 2014. i 2018. godine. Od 1234 izdvojenih presuda u konačnu analizu ušle su 282 presude koje su sadržale informacije o sudskim predmetima (broj presudi i naziv suda koji je doneo presudu), izvršiocima (pol, godine i krivična istorija), žrtvama, ekonomskoj šteti i drugim relevantnim faktorima. Rezultati su pokazali da su izvršioci u najvećem broju slučajeva bili muškarci 76%, naspram 24% žena, od kojih je 56% ranije nije bilo osuđivano, dok je 18% imalo raniju krivičnu istoriju. I u ovom istraživanju krivično delo prevare je bilo najzastupljenije sa 50%, zatim slede pronevere (17%), krađe različitog stepena težine (15%) i poreske utaje (11%). Istraživanje je identifikovalo i druga krivična dela iz oblasti privrednog kriminala, zatim napade i iznude, preprodaju droge i po jedan slučaj pljačke i ubistva. U najvećem broju slučajeva primarne žrtve kriminogenog kockanja bile su nasumično odabrane osobe (32%), zatim poslodavci i neprofitne organizacije (21%), članovi porodice, bivši i sadašnji partneri (14%), kompanije u kojima izvršilac nije radio (13%), vulnerabilne osobe (osobe pod strateljstvom ili iz stračkog doma) (7%) i kompanije izvršioca (2%). U monetarnom smislu ukupni godišnji prosek finansijske štete iznosio je 40 miliona švedskih kruna. Utvrđeno je da su kompanije pretrpele najveću štetu od 27 miliona švedskih kruna godišnje, a zabeležen je i jedan slučaj bankarske pronevere od 21 milion švedskih kruna.

Na osnovu pregleda literature može se zapaziti da krivična dela protiv imovine i porodice imaju tendenciju da prevladavaju u spektru kriminalnih aktivnosti problematičnih kockara. Međutim, postoje dokazi koji ukazuju da su problematični kockari skloni izvršenju i drugih nezakonitih radnji poput krivičnih dela s elementima nasilja i krivičnih dela u vezi sa nedozvoljenim psihoaktivnim supstancama.

Istraživanje (McCorkle, 2002) sprovedeno u saradnji sa Nacionalnim institutom za pravdu (ADAM), na uzorku od 2307 uhapšenih osoba u Las Vegasu (Nevada) i De Mojnu (Ajova) između ostalog isptivalo je odnos između različitog stepena težine problematičnog kockanja i kriminalnog ponašanja korišćenjem trenutnih optužbi, samoprijavljenih prestupa i krivične istorije (ranije optužbe i zatvorsko iskustvo). Krivična dela su kategorisana kao nasilna, imovinska, preprodaja droge, posedovanje droge i ostala. Rezultati su pokazali da problematični kockari čine značajan udeo u ukupnom spektru izvršenih krivičnih dela. Napad na drugu osobu prijavilo je 44,8% patoloških kockara u odnosu na 30,2% srednjerizičnih i niskorizičnih kockara u proteklih 12 meseci. Prosečno, patološki kockari, su prijavili

oko 7 napada za navedeni period naspram 4,8 i 4,2 napada ostalih problematičnih kockara. Ukupno 27,5% patoloških kockara je prilikom napada koristilo oružje, a žrtve napada su bile uglavnom poznate osobe. Motivi napada u 13% slučajeva bili su povezani sa novčanom dobiti. Jedna trećina (32,1%) patoloških kockara izvršila je pljačku u cilju održavanja kockarskog ponašanja ili otplate kockarskih dugova, dok je u 28,6% slučajeva pljačka bila indirektno povezana sa problemom kockanja. Takođe, više od jedne trećine patoloških kockara je prodavalo drogu, od kojih je 20,7% drogu prodavalo radi daljeg finansiranja kockarskih aktivnosti u odnosu na 2% ostalih problematičnih kockara. Istraživanje je utvrdilo i znatno veće stope ranijih hapšenja i zatvorskog iskustva među patološkim kockarima (87,4% i 66,7%) u odnosu na ostale kategorije problematičnih kockara.

Dansko istraživanje (Laursen et al., 2016), zasnovano na podacima iz nacionalnih istraživanja zdravlja i morbiditeta koji su na individualnom nivou povezani sa podacima iz nacionalnog registra o krivičnim delima, imalo je za cilj da uporedi broj krivičnih prijava među problematičnim i neproblematičnim kockarima i utvrdi vezu između problematičnog kockanja i vrste krivičnih dela. Ukupan uzorak činilo je 18.625 osoba, od kojih su 2,1% (384) identifikovani kao problematični kockari. Rezultati istraživanja su pokazali da je prosečan broj krivičnih prijava protiv problematičnih kockara bio 3,6 naspram 1,4 u upordnoj grupi. Protiv neproblematičnih kockara krivične prijave uglavnom su bile podnete za saobraćajne prekršaje, dok su problematični kockari veći broj prijava imali za privredni kriminal (33% naspram 9%) i prestupe u vezi sa drogom (16% naspram 2%).

Štetne posledice problematičnog kockanja na nivou zajednice/društva

Ekonomski i društveni troškovi

Štetne posledice problematičnog kockanja na nivou zajednice/društva predstavljaju indirektno štete koje se generišu iz identifikovanih šteta na nivou pojedinca i porodice. Ove štete najbolje se uočavaju kroz monetarne troškove (Langham et al., 2016), ali pojedini autori upozoravaju da su društveni troškovi problematičnog kockanja često nevediljivi i zbog toga pogrešno shvaćeni ili zanemareni (Grinols, 2011). Globan i saradnici (Globan et al., 2021) navode da su društveni troškovi *štete* koje nastaju kao rezultat ekonomske ili društvene aktivnosti, a koje snose pojedinci ili grupe pojedinaca koji za njih nisu odgovorni. Uopšteno govoreći svi društveni troškovi problematičnog kockanja mogu se podeliti na materijalne i nematerijalne troškove (Hofmarcher et al., 2020).

U ekonomskom smislu povećanje duga, bankrot, troškovi lečenja, razvoda i sa njima povezana socijalna davanja potencijalno mogu opteretiti zdravstveni sistem, administraciju socijalnih službi i monetarne fondove (Langham et al., 2016). U Americi je procenjeno da ukupni troškovi jednog problematičnog kockara na nivou zajednice iznose 9.393 dolara godišnje (Grinols, 2011). U Švedskoj su ukupni

troškovi problematičnog kockanja za 2018. godinu procenjeni na 1419 miliona evra, od kojih su direktni troškovi iznosili 13%, indirektni 59%, a nematerijalni troškovi 28% (Hofmarcher et al., 2020). U Hrvatskoj ukupni godišnji trošak po problematičnom kockaru iznosi 6 554,64 kune, naspram 11 379,75 kuna po patološkom kockaru, od kojih je najveći udeo vezan za produktivnost i zaposlenost u obe kategorije (Globan et al., 2021).

Štetne posledice na nivou zajednice koje se uže odnose na radne organizacije izražene su kroz troškove vezane za kriminalne aktivnosti zaposlenih problematičnih kockara (pronevere i krađe od poslodavaca), učestalo korišćenje bolovanja samih kockara ili pogođenih drugih, kao i troškove vezane za otpuštanje problematičnih kockara ili zatvaranje radnih organizacija usled bankrota. Podaci ukazuju da procenjeni troškovi poslodavaca zbog odsustvovanja sa rada problematičnih kockara u Americi iznose 45 miliona godišnje, dok su troškovi otpuštanja procenjeni na 520 dolara godišnje (Gorge State University, 2017). Globan i saradnici (2021) su utvrdili da se u Hrvatskoj 78% čine troškovi povezani sa tržištem rada. Ukupni troškovi poslodavaca zbog gubitka posla procenjeni su na 3050,72 kuna, dok su troškovi naknade za nezaposlene iznosili 9615,11 kuna (Globan et al., 2021). Sa druge strane, otpuštanje radnika zbog problematičnog kockanja ili zatvaranje radne organizacije usled bankrota izazvane proneverama utiču na povećanje društvene stope nezaposlenosti.

Kada se govori o nematerijalnom efektu kriminalnih aktivnosti na nivou zajednice, poznato je da kriminal generalno pojačava osećaj straha i nesigurnosti stanovništva. U monetarnom smislu, opšti efekti kriminala na nivou zajednice su poznati i dosledno se odnose i na kriminalne aktivnosti koje su proistekle iz problematičnog kockanja. Monetarni troškovi kriminalnih aktivnosti uključuju troškove krivične istrage, gonjenja i pravosudnog procesuiranja, zatim troškove i opterećene zatvorskog sistema, troškove upravljanja uslovnim otpuštanjem, troškove udaljenja i poveravanja dece, kao i socijalnu i radnu isključenost u slučajevima zatvaranja (Grinols, 2011; Langham et al., 2016). Primera radi, pregled istraživanja autora (Kryszajtyś & Matheson, 2017) otkriva da se troškovi parvaosudnog sistema u Americi procenjuju između 2.200 i 3.000 dolara po pojedincu sa problemom kockanja, a doživotni troškovi hapšenja procenjeni su na više od 10.000 dolara za pojedince sa visokorizičnim kockarskim ponašanjem. U istraživanju društvenih troškova na nivou švedske zajednice ukupni troškovi policije su procenjeni na 8,57 miliona eura, troškovi sudskog sistema 1,06 miliona eura, dok su ukupni troškovi zatvorskog sistema iznosili 2,13 miliona eura za 2018. godinu (Hofmarcher et al., 2020). Ukupni troškovi kriminala u Hrvatskoj procenjeni su na 528,25 kuna, od kojih troškovi hapšenja iznose 255,01 kuna, a troškovi izvršenja zatvorske kazne 273,24 kuna (Globan et al., 2021).

Pojedini nematerijalni troškovi problematičnog kockanja poput socijalne isključenosti pojedinaca i porodica potencijalno mogu imati efekat na društvenu koheziju i privrženost zajednici, dok međugeneracijske štete (rizična ponašanja dece,

prekidi školovanja) mogu imati negativne efekte na pozitivan društveni razvoj (Langham, et al., 2016). Na primer, u istraživanju (Banks et al., 2018), smanjenu povezanost sa zajednicom prijavilo je 23% učesnika, 21% prijavilo je smanjeni radni angažman i druge lične doprinose u radu religijskih i kulturnih zajednica, dok je 22% smatralo da je kockanje člana porodice osramotilo i stigmatizovalo porodicu u okviru zajednice.

Zaključna razmatranja

Međunarodni korpus saznanja o kockanju i problematičnom kockanju temelji se na bogatom teorijsko-empirijskom materijalu. Sa druge strane, na nacionalnom nivou izostaju empirijska iskustva na ovu temu iako smo svedoci da je broj kockarnica u porastu i na ovom prostoru. Pregledana literatura ukazuje da je legalizacija kockanja sa jedne strane pružila određene ekonomske benefite, dok je sa druge stvorila pogodno tlo za nastanak njegove patologije čiji su štetni efekti brojni i rasuti u različitim domenima individualnog i socijalnog funkcionisanja. Tačnije, dostupnost i pristupačnost legalnih mesta za kockanje povezana je sa porastom broja učesnika u kockarskim aktivnostima noseći rizik za razvoj problematičnog kockarskog ponašanja kod određenog dela populacije. Iako negativni uticaji problematičnog kockanja prvenstveno pogađaju pojedinca, empirijski nalazi sugerišu da potencijal štetnih uticaja problematičnog kockanja ostavlja nesagledive posledice po druge i društvo.

Sumiranje empirijskih rezultata o štetnim posledicama problematičnog kockanja navelo nas je na nekoliko ključnih zaključaka u vezi sa problematičnim kockanjem i njegovim štetnim efektima. Kao prvo, efekti problematičnog kockanja koji prvenstveno pogađaju pojedinca i članove porodice u osnovi destabilizuju i nipodaštavaju porodicu kao osnovnu ćeliju društva. Tačnije, problematično kockanje podriva i razara porodične jedinice u ekonomskom, zdravstvenom, socijalnom i funkcionalnom smislu stvarajući sredinu koja ne može da obezbedi optimalne uslove za podsticajan razvoj dece i njihovo vaspitanje što umanjuje šanse za reprodukciju korisnih i produktivnih članova društva. Porodice u kojima je evidentirano problematično kockanje odgajaju decu pod rizikom od razvoja kockarskog ponašanja i/ili drugih poremećaja (npr. rizik od mentalnih poremećaja usled pretrpljenog nasilja, rizik od razvoja drugih oblika zavisničkih ponašanja i sl.). Preciznije, ove porodice nose rizik za generacijsku transmisiju negativnih obrazaca ponašanja čime se ugrožava sveukupni društveni razvoj i slabi društvena kohezija. Drugo, problematično kockanje indirektno podriva privredni rast kroz smanjene radne produktivnosti ili gubitak radne sposobnosti usled bolesti, odsustvovanja sa rada ili prevremenog penzionisanja sa jedne strane, dok sa druge opterećuje zdravstvene i socijalne sisteme. U ekstremnim slučajevima kao što su gubitak posla, zatvaranje radnih organizacija zbog pronevera ili bankrota, problematično kockanje opterećuje osiguravajuće službe i utiče na stopu nezaposlenosti i

samoubistva. Treće, kriminalne aktivnosti (finasijska i druga krivična dela) u vezi sa problematičnim kockanjem čine značajan udeo u ukupnom kriminalu izazivajući materijalne i nematerijalne štete po porodicu, žrtve, zajednicu i društvo, a koje su izražene kroz separaciju, socijalnu i radnu isključenost, emocionalne bolove, psihološke stresove, stigmatu, sramotu, osećaj nesigurnosti, povećanje administracije, ali i monetarne troškove u vezi sa radom državnih organa.

Prethodno rečeno navodi nas na tri ključna pitanja koja su od globalnog značaja: *Da li je politika legalizacije i liberalizacije kockanja državama donela više koristi ili štete?, Da li su ekonomske dobiti od kockanja značajnije od socijalnog kapitala? i Koji su to efikasni globalni i nacionalni mehanizmi za smanjenje šteta povezanih sa problematičnim kockanjem?* Pored toga, pregled iskustva iz sveta akademskoj zajednici na nacionalnom nivou nameće niz otvorenih istraživačkih pitanja na koje bi trebalo dati odgovore u bližoj budućnosti, a koja se odnose na: *raprostranjenost problematičnog kockanja u opštim i posebnim populacionim uzorcima, štetne posledice, ekonomske i društvene troškove i dobiti od legalne politike kockanja u Srbiji.* Bez validnih istraživačkih odgovora na ova pitanja ne može se govoriti o izboru javne politike u Srbiji u vezi sa kockanjem, a naročito se ne može govoriti o potrebi stvaranja nacionalnih mehanizama za predupređenje ili eventualnu minimizaciju njegovih šteta.

Literatura

- Abbott, M., Volberg, R., Bellringer, M., & Reith, G. (2004). *A Review of Reserch on Aspects of Problem Gambling – Summary, conclusions and recommendations.* Gambling Research Centre. https://nipmhr.aut.ac.nz/data/assets/pdf_file/0004/7537/summary_of_aucklandreport.pdf
- Abbott, M., Binde, P., Clark, L., Hodgins, D., Korn, D., Pereira, A., Quilty, L., Thomas, A., Volberg, R., Walker, D., & Williams, R. (2015). *Conceptual Framework of Harmful Gambling: An International Collaboration Revised Edition.* Gambling Research Exchange Ontario (GREO), Guelph, Ontario, Canada. Dostupno na: <https://prism.ucalgary.ca/bitstream/handle/1880/51023/ConceptualFrameworkOct2625.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Abbott, M., Binde, P., Clark, L., Hodgins, D., Johnson, M., Maniwabi, D., Quilty, L., Spångberg, J., Volberg, R., Walker, D., & Williams, R. (2018). *Conceptual Framework of Harmful Gambling: An International Collaboration, Third Edition.* Gambling Research Exchange Ontario (GREO), Guelph, Ontario, Canada. [https://www.greo.ca/Modules/EvidenceCentre/files/Abbott%20et%20al%20\(2018\)%20Conceptual%20framework%20of%20harmful%20gambling%20%20third%20edition.pdf](https://www.greo.ca/Modules/EvidenceCentre/files/Abbott%20et%20al%20(2018)%20Conceptual%20framework%20of%20harmful%20gambling%20%20third%20edition.pdf)
- Adolphe, A., Khatib, L., van Golde, C., Gainsbury, S., & Blaszczynski, A. (2019). Crime and Gambling Disorders: A systematic review. *Journal of Gambling Studies*, 35(2), 395–414. <https://doi.org/10.1007/s10899-018-9794-7>
- Arthur, J., Belanger, Y., & Williams, R. (2014). The Relationship between Legal Gambling and Crime in Alberta. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice* 56(1), 49–83. <https://doi.org/10.3138/cjccj.2012.E51>

- Ashley, L. L., & Boehlke, K. K. (2012). Pathological gambling: A general overview. *Journal of psychoactive drugs*, 44(1), 27–37. <https://doi.org/10.1080/02791072.2012.662078>
- Banks, J., Andersson, C., Best, D. M., & Waters, J. (2018). *Families Living with Problem Gambling: Impacts, Coping Strategies and Help Seeking*. <https://about.gambleaware.org/media/1845/families-living-with-problem-gambling.pdf>
- Banks, J., Waters, J., Andersson, C., & Olive, V. (2020). Prevalence of Gambling Disorder Among Prisoners: A Systematic Review. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 64(12), 1199–1216. <https://doi.org/10.1177/0306624X19862430>
- Binde, P., Cisneros Örnberg, J., & Forsström, D. (2021). Criminogenic problem gambling: a study of verdicts by Swedish courts. *International Gambling Studies*, 1–21. <https://doi.org/10.1080/14459795.2021.2002383>
- Bhatia, U., Bhat, B., George, S., & Nadkarni, A. (2019). The prevalence, patterns, and correlates of gambling behaviours in men: An exploratory study from Goa, India. *Asian Journal of Psychiatry*, 43, 143–149. <https://doi.org/10.1016/j.ajp.2019.03.021>
- Black, W. D., C. Shaw, C. M., Brett, A., McCormick, M. A., & Allen, J. (2012). Marital Status, Childhood Maltreatment, and Family Dysfunction: A Controlled Study of Pathological Gambling. *Journal of Clinical Psychiatry*, 73(10) 1293–1297. <https://doi.org/10.4088/JCP.12m07800>.
- Calado, F., & Griffiths, M. D. (2016). Problem gambling worldwide: An update and systematic review of empirical research (2000–2015). *Journal of Behavioral Addictions*, 5(4), 592–613. <https://doi.org/10.1556/2006.5.2016.073>
- Chan, M. L. E., Dowling, A. N., Jackson, C. A., & Shek Tan-lei, D. (2016). Gambling related family coping and the impact of problem gambling on families in Hong Kong. *Asian Journal of Gambling Issues Public Health*, 6(1), 1–16. <https://doi.org/10.1186/s40405-016-0009-9>
- Ciarrocchi, W. J., & F. Reinert, F. D. (1993). Family environment and length of recovery for married male members of Gamblers Anonymous and female members of GamAnon. *Journal of Gambling Studies*, 9, 341–352. <https://doi.org/10.1007/BF01014626>
- Crawford, M., (2020). Ecological Systems Theory: Exploring the Development of the Theoretical Framework as Conceived by Bronfenbrenner. *Journal of Public Health Issues and Practices* 4(2), 170. <https://doi.org/10.33790/jphip1100170>
- Crofts, P. (2002). *Gambling and Criminal Behavior: An Analysis of Local and District Court Files*. A Research Project Funded by the Casino Community Benefit Fund, Sydney. <https://www.responsiblegambling.nsw.gov.au/data/assets/pdf/0006/880341/Gambling-and-Criminal-Behaviour-An-Analysis-of-Local-and-District-Court-Files.pdf>
- Emshoff, J., Zorland, J., Mooss, A. & Perkins, A. (2008). *Gambling and offending: An examination of the literature*. Georgia State University. <https://kipdf.com/gambling-and-offending-an-examination-of-theliterature5ab5e0aa1723dd349c81a37f.html>
- Folino, J. O., & Abait, P. E. (2009). Pathological gambling and criminality. *Current Opinion in Psychiatry*, 22(5), 477–481. <https://doi.org/10.1097/YCO.0b013e32832ed7ed>
- Dodig, D. (2013). Izazovi procjene i odrednice izraženosti psihosocijalnih posljedica kockanja adolescenata. *Kriminologija i socijalna integracija* 21(2), 1–14. <https://hrcak.srce.hr/114585>
- Dowling, N. (2014). *The impact of gambling problems on families*. Australian Gambling Research Centre. <https://core.ac.uk/download/pdf/30673225.pdf>
- Dowling, N. A., Suomi, A., Jackson, A., Lavis, T., Patford, J., Cockman, S., Thomas, Sh., Bellringer, M., Koziol-Mclain, J., Battersby, M., Harvey, P., & Abbot, M. (2014).

- Problem Gambling and Intimate Partner Violence: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Trauma, Violence & Abuse* 17(1), 43–61. <https://doi.org/10.1177/1524838014561269>
- Dowling, N. A., Youssef, G. J., Jackson, A. C., Pennay, D. W., Francis, K. L., & Pennay, A. (2016a). National estimates of Australian gambling prevalence: Findings from a dual-frame omnibus survey. *Addiction*, 111(3), 420–435. <https://doi.org/10.1111/add.13176>
- Dowling, N. A.; Suomi, A., Jackson, A.C., & Lavis, T (2016b). Problem Gambling Family Impacts: Development of the Problem Gambling Family Impact Scale. *Journal of Gambling Studies*, 32(3), 935–955. <https://doi.org/10.1007/s10899-015-9582-6>
- Đukanović, B., & Knežević-Tasić, J. (2015). *Bihevioralne zavisnosti u Srbiji*. Izdavačka knjižarica Zoran Stojanović-Sremski Karlovci.
- Gainsbury, S., & Blaszczynski, A. (2012). Harm minimisation in gambling. In R. Pates & D. Riley (Eds). *Harm reduction in substance use and high-risk behaviour: International Policy and Practice* (pp. 263–278). Oxford: Wiley-Blackwell. https://www.researchgate.net/publication/312167670_Harm_minimisation_in_gambling
- Glavak Tkalić, R., Miletić, G. M., & Sučić, I. (2017). *Igranje igara na sreću u hrvatskom društvu*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Ured za suzbijanje zloporabe droga Vlade Republike Hrvatske. https://www.researchgate.net/publication/312167670_Harm_minimisation_in_gambling
- Globan, T., Rogić Dumančić, L., Ricijaš, N., & Omazić, M. A. (2021). Ekonomski i društveni troškovi ovisnosti o kockanju u Hrvatskoj – druga strana medalje. *Ljetopis socijalnog rada* 28(1), 37–70. <https://doi.org/10.3935/ljsr.v28i1.413>
- Goodwin, C. B., Browne, M, Rockloff, M., & Rose, J. (2017). A typical problem gambler affects six others. *International Gambling Studies*, 17(2), 276–289. <https://doi.org/10.1080/14459795.2017.1331252>
- Georgia State University (2017). *Social Costs of Problem Gambling*. <https://www.stoppredatorygambling.org/sitesdevelopment2017/wpcontent/uploads/2017/08/Georgia-State-problem-gambler-costs.pdf>
- Grant, E. J., Schreiber, L., Odlaug, L. B., & Won Kim, S. (2010). Pathological Gambling and Bankruptcy. *Comprehensive Psychiatry*, 51(2), 115–120. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2009.04.002>
- Grinols, B. (2011). The Hidden Social Costs of Gambling. Center for Christian Ethics at Baylor University. <https://www.baylor.edu/content/services/document.php/144584.pdf>
- Hing, N., O’Mullan, C., Nuske, E., Breen, H., Mainey, L., Taylor, A., Frost, A; Greer, N., Jenkinson, R., Jatkar, U., Deblaquiere, J., Rintoul, A., Thomas, A., Langham, E., Jackson, A., Lee, J., & Rawat, V. (2020). *The relationship between gambling and intimate partner violence against women*. Australia’s National Research Organisation for Women’s Safety (ANROWS).
- Hing, N., Russell M. T. A., Browne, M., Rockloff, M., Tulloch, C., Rawat, V., Greer, N., Dowling, A. N., Merkouris, S. S., King, L. D., Stevens, M., Salonen, H. A., Breen, H., & Woo, L. (2022). Gambling-related harms to concerned significant others: A national Australian prevalence study. *Journal of Behavioral Addiction*, 11(1), 361–372. <https://doi.org/10.1556/2006.2022.00045>
- Hodgins, D. C., & Petry, N. M. (2016). The world of gambling: The national gambling experiences series. *Addiction*, 111(9), 1516–1518. <https://doi.org/10.1111/add.13445>
- Hofmarcher, T., Romild, J., Spångberg, J., Persson, U., & Håkansson, A. (2020). The societal costs of problem gambling in Sweden. *BMC Public Health*, 20(1921). <https://doi.org/10.1186/s12889-020-10008-9>

- Howe, P. D. L., Vargas-Saenz, A., Hulbert, C.A., & Boldero J. M. (2019). Predictors of gambling and problem gambling in Victoria, Australia. *PLoS ONE*, 14(1): e0209277. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0209277>
- Järvinen-Tassopoulos, J. (2020). The impact of problem gambling: Are there enough services available for families with children? *Public Health*, 182, 28–32. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2020.03.020>
- Jugović, A. (2004). Rizična ponašanja omladine u Srbiji. U Nikolić, M., Mihailović, S., Tomanović, S., Ignjatović, S., Šram, Z., Popadić, D., Marković, J., Kijevčanin, J., Gredelj, S., Mrđa, S., Jugović, A. i Mojić, D. *Mladi zagubljeni u tranziciji* (str. 177–205). Beograd – Centar za proučavanje alternativa. <https://www.mingl.rs/rubrike/uploaded/mladizagubljeniutranziciji-with-cover-page-v2.pdf>
- Kairouz, S., Nadeau, L., & Robillard, C. (2014). *Portrait du jeu au Québec: Prevalence, incidence et trajectoires sur quatre ans*. Montreal, QC. https://www.concordia.ca/content/dam/artsci/research/lifestyleaddiction/docs/projects/enhjeu-q/ENHJEU-QC-2012_rapport-final-FRQ-SC.pdf
- Kalischuk, R. G., Nowatzki, N., Cardwell, K., Klein, K., & Solowoniuk, J. (2006). Problem gambling and its impact on families: A literature review. *International Gambling Studies*, 6(1), 31–60. <https://doi.org/10.1080/14459790600644176>
- Karikari, O. (2013). *Rethinking Problem Gambling in the South Australian Criminal Justice System - A critical review of the literature on problem gambling and therapeutic justice*. Office for Problem Gambling Research. <https://www.problemgambling.sa.gov.au/about/research>
- Kron, D. A. (2000). Expansion of gambling in Canada: implications for health and social policy. *Canadian Medical Association Journal*, 163(1), 61–64.
- Kryszajts, D. T., & Matheson, F. I. (2017). *Problem gambling and Crime and its Costs. Gambling Research Exchange Ontario*. [https://www.greo.ca/Modules/EvidenceCentre/files/Kryszajts%20and%20Matheson%20\(2017\)%20Problem%20gambling%20and%200crime%20and%20its%20costs.pdf](https://www.greo.ca/Modules/EvidenceCentre/files/Kryszajts%20and%20Matheson%20(2017)%20Problem%20gambling%20and%200crime%20and%20its%20costs.pdf)
- Kuoppämäki, S.-M., Kääriäinen, J., & Lind, K. (2014). Examining Gambling-Related Crime Reports in the National Finnish Police Register. *Journal of Gambling Studies*, 30(4), 967–983. <https://doi.org/10.1007/s10899-013-9393-6>
- Lane, W., Sacco, P., Downton, K., Ludeman, E., Levy, L., & Tracy, K. (2016). Child maltreatment and problem gambling: A systematic review. *Child Abuse & Neglect* 58, 24–38. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2016.06.003>
- Langham, E., Thorne, H., Browne, M., Donaldson, Ph., Rose, J., & Rockloff, M. (2015). Understanding gambling related harm: a proposed definition, conceptual framework, and taxonomy of harms. *BMC Public Health*, 16(80), 1–23. <https://doi.org/10.1186/s12889-016-2747-0>
- Latvala, T., Lintonen, T., & Konu, A. (2019). Public health effects of gambling – debate on a conceptual model. *BMC Public Health*, 19(1077). <https://doi.org/10.1186/s12889-019-7391-z>
- Laursen, B., Plauborg, R., Ekholm, O., Viskum Lytken Larsen, C., & Juel, K. (2016). Problem Gambling Associated with Violent and Criminal Behaviour: A Danish Population-Based Survey and Register Study. *Journal of Gambling Studies*, 32(1), 25–34. <https://doi.org/10.1007/s10899-015-9536-z>
- Lee, B. (2002). *Well-being by choice not by chance: An integrative, system-based- based Couple Treatment Model for Problem Gambling – Final Report on a Qualitative and Quantitative Study*. Ontario Problem Gambling Research Centre.

- Lesieur, H. R., & Custer, R. L. (1984). Pathological gambling: Roots, phases, and treatment. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 474(1), 146–56. <https://doi.org/10.1177/000271628447400113>
- Li, E., Browne, M., Rawat, V., Langham, E., & Rockloff, M. (2017). Breaking Bad: Comparing Gambling Harms Among Gamblers and Affected Others. *Journal of Gambling Studies*, 33(1), 223–248. <https://doi.org/10.1007/s10899-016-9632-8>
- National Gambling Impact Study Commission - NORC (1999). *Gambling Impact and Behavior Study*. National Opinion Research Center at the University of Chicago. <https://www.norc.org/PDFs/publications/GIBSFinalReportApril1999.pdf>
- National Research Council (US) Committee on the Social and Economic Impact of Pathological Gambling (1999). *Pathological Gambling: A Critical Review*. Washington DC: National Academy Press. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK230627/>
- Mathews, M., & Volberg, R. (2013). Impact of problem gambling on financial, emotional and social well-being of Singaporean families. *International Gambling Studies*, 13(1), 127–140. <https://doi.org/10.1080/14459795.2012.731422>
- McCorkle, R. (2002). *Pathological Gambling in Arrestee Populations*. National Institute of Justice U.S. <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/grants/196677.pdf>
- Meyer, G., & Stadler, M. A. (1999). Criminal behavior associated with pathological gambling. *Journal of Gambling Studies*, 15(1), 29–43. <https://doi.org/10.1023/a:1023015028901>
- Milošević, S. (2020). Socio-kulturni aspekti kockanja kroz istoriju. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 39(1), 107–122.
- Phillips, J. G., Ogeil, R. P., Chow, Y-W., & Blaszczynski, A. (2013). Gambling involvement and increased risk of gambling problems. *Journal of Gambling Studies*, 29(4), 601–611. <https://doi.org/10.1007/s10899-012-9325-x>
- Rash, C. J. & Petry, N. M. (2014). Psychological treatments for gambling disorder. *Psychology Research and Behavior Management*, 7, 285–295. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S40883>
- Reilly, C. & Smith, N. (2013). *The Evolving Definition of Pathological Gambling in the DSM-5*. National Centre for Responsible Gaming.
- Report Linker (2022, June 9). *Global Gambling Market to Reach \$876 Billion by 2026*. <https://www.globenewswire.com/news-release/2022/06/09/2459937/0/en/Global-Gambling-Market-to-Reach-876-Billion-by-2026.html>
- Ricijaš, N., Dodig Hundrić, D., & Kranželić, V. (2015). Sportsko kladenje i druga rizična ponašanja hrvatskih srednjoškolaca. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 51(2), 41–56. <https://hrcak.srce.hr/150117>
- Ricijaš, N., Dodig Hundrić, D., Huić, A., & Kranželić, V. (2016). Kockanje mladih u Hrvatskoj – učestalost igranja i zastupljenost problematičnog kockanja. *Kriminologija i socijalna integracija*, 24(2), 24–47. <https://hrcak.srce.hr/file/252691>
- Skoko, I., Topić Stipičić, D., & Primorac, M. (2015). Problemi ovisnosti o kladenju - sportske kladionice u Mostaru. *Obnovljeni život*, 70(4), 499–518. <https://hrcak.srce.hr/156791>
- Suomi, A., Jackson, C. A., Dowling, A. N., Lavis, T., Patford, J., Thomas, A. S., Harvey, P., Abbot, M., Bellringer, M., Koziol-McLain, J., & Cokmcan, S. (2013). Problem gambling and family violence: family member reports of prevalence, family impacts and family coping. *Asian Journal of Gambling Issues and Public Health*, 3(1), 1–15. <https://doi.org/10.1186/2195-3007-3-13>
- Terzić-Šupić, Z., Jelić, M., Šantrić-Milićević, M., Kilibarda, B., Mirković, M., Banković, Lazarević, D., & Todorović, J. (2019). National survey on lifestyles and gambling in Serbia: gambling participation and problem gambling in adult

- population. *International Gambling Studies*, 19(2), 265–281. <https://doi.org/10.1080/14459795.2018.1552713>
- The Ministerial Council on Gambling (2005). *Problem Gambling and Harm: Towards a National Definition*. Office of Gaming and Racing Victorian Government Department of Justice Melbourne, Victoria, Australia. <https://www.gamblingresearch.org.au/sites/default/files/201910/Problem%20Gambling%20and%20Harm%20%20Toward%20a%20National%20Definition%202005.pdf>
- Volberg, A. R., Gupta, R., Griffiths, D. M., Olason, T. D., & Delfabbro, P. (2010). An international perspective on youth gambling prevalence studies. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 22(1), 3–38. <https://doi.org/10.1515/9783110255690.21>
- Wardle, H., Moody, A., Spence, S., Orford, J., Volberg, R., Jotangia, D., Griffiths, M., Hussey D., & Dobbie, F. (2011). *British Gambling Prevalence Survey 2010*. National Centre for Social Research. <https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachmetdata/file/243515/9780108509636.pdf>
- Welte, W. J., Barnes, M. G., Tidwell, O. M-C., Hoffman, H. J., & Wieczorek, F. W. (2015). Gambling and Problem Gambling in the United States: Changes Between 1999 and 2013. *Journal of Gambling Studies*, 31(3), 695–715. <https://doi.org/10.1007/s10899-014-9471-4>
- Williams, R. J., Volberg, R. A., & Stevens, R. M. G. (2012). *The population prevalence of problem gambling: Methodological influences, standardized rates, jurisdictional differences, and worldwide trends*. Report prepared for the Ontario Problem Gambling Research Centre and the Ontario Ministry of Health and Long Term Care. [https://opus.uleth.ca/bitstream/handle/10133/3068/2012-PREVALENCEOPGRC%20\(2\).pdf](https://opus.uleth.ca/bitstream/handle/10133/3068/2012-PREVALENCEOPGRC%20(2).pdf)
- Williams, R. J. & Volberg, R. A. (2013). *Gambling and problem gambling in Ontario. Report prepared for the Ontario Problem Gambling*. Research Centre and the Ontario Ministry of Health and Long Term Care. https://www.researchgate.net/publication/328107604_Gambling_and_problem_gambling_in_Ontario
- Zhao, Y., Marchica, L., Derevensky, J. L., & Ivoska, W. (2018). Mobile gambling among youth: A warning sign for program gambling? *Journal of Gambling Issues*, 38, 268–282. <http://dx.doi.org/10.4309/jgi.2018.38.14>

Harmful Consequences of Problem Gambling*

Maja Denčić

Ministry of Justice, Administration for the Enforcement of Penal Sanctions- District Penitentiary, Leskovac, Serbia

In the modern world, gambling is a highly profitable entertainment industry in which a growing number of people participate. Although most people practice gambling as a form of entertainment or recreation in their free time, for a certain part of the population, gambling goes beyond entertainment and turns into a problem gambling behavior with many harmful consequences. In the last four decades, at the international level, significant theoretical and empirical material has been accumulated on problematic gambling and its harmful effects and consequences. On the other side, empirical experiences on this topic are almost absent in Serbia, although we are witnessing the number of available gambling venues growing rapidly nationally. The goal of this paper is to, based on scientific knowledge from around the world, draw the attention of the public in Serbia to the importance and need for more extensive scientific research on problematic gambling and its harmful consequences in this space. The paper analyzes available empirical material published in the period between 1984 and 2022 in Australia, North America, Asia, and Europe.

KEYWORDS: gambling / problem gambling / harmful consequences / harm

RECEIVED: October 24, 2022

REVISION RECEIVED: February 26, 2023

ACCEPTED: March 15, 2023

* Predloženo citiranje: Denčić, M. (2023). Štetne posledice problematičnog kockanja. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(1), 41–62. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023013>

©2023 by author(s)

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Analysing the Hate Speech Within the Framework of Political Discourse

Aleksandar Stevanović*

Research Associate, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade, Serbia

The author considers hate speech within the broader context of the right to freedom of expression with specific reference to political speech. The European Court of Human Rights in its jurisprudence takes the stance that the protections for freedom of expression extend to content that might be offensive, shocking, and disturbing to someone. It is also well accepted in comparative case law and doctrine that political speech has a privileged position in terms of legal protection when it comes to the greater degree of criticism. On the other hand, it is extremely important to protect individuals and collectives from exposure to hate speech since it does not achieve the objectives of the right to freedom of expression in any way. However, it is clear at first glance that in a large number of cases, there is an intertwining of hate speech with speech to which the law provides legal protection. Content related to racial, negationism, revisionism, religious, ethnic, etc. issues is a legitimate and integral part of political discourse, while a very small space separates them from slipping into the field of hate speech. Although the historical, cultural, sociological, and psychological context is important for the qualification of certain content as hate speech, the author seeks to analyze the basics of the definition of hate speech through a comparative legal approach (UN and other international and regional organizations) to offer a framework for distinguishing hate speech from other permitted content which would be applicable in general, appreciating all the possible variables that affect the qualification of hate speech.

Key words: Hate speech / Political speech / Freedom of expression

* Korespodencija: aleksandar.stevanovic993@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3637-5846>

Introduction

The processes of gaining freedom were necessarily faced with the need to establish certain boundaries, as even in the earliest philosophical contemplations it was noticed that freedom should only reach the limits of not violating the freedom of others. Different limitations on freedom and the different understandings of an absence of coercion or control in achieving it have defined an age or society as (un)free (Stevanović, 2021, p. 642). Freedom of expression is a necessary condition for the realization of the principles of transparency and accountability that are, in turn, essential for the promotion and protection of human rights in a democratic framework.

The prohibition of hate speech is a product of the civilizational legacy formed in a democratic society and derives from the sole nature of the right to freedom of expression, which does not have an absolute character as is the case when it comes to the right to life.¹ Although in the scientific literature, there are different views on the need to ban any type of speech, at the same time it cannot be denied that norms of prohibitive content exist in all national legal systems, taking into account their different reach and scope of limitation (Herceg Pakšić, 2017, p. 230). Even in Great Britain which is considered the cradle of freedom of speech, there are some incriminations that limit freedom of speech to a great extent (Ćirić, 2006, p. 201). In line with this is the position of the Council of Europe which in one document has stated that racism is not an opinion, and therefore the provisions on freedom of speech cannot be applied to it. Such speech must be treated as a crime (Ćirić, 2015, p. 57).

In modern society, it is not disputable that speech suggesting a certain hatred or that incites violence should be sanctioned and that as such is not desirable for the proper functioning of the society. Moreover, in Europe and Commonwealth countries, including Canada, Australia, South Africa, and the UK, except the USA, the position is taken that bans on hate speech are not only permissible under human rights standards, but actively required by them (Philipson, 2015, p. 1). However, apart from that fact, it seems that everything else is disputable, particularly when it comes to the substantive basis of what we consider 'hate speech', the scope and mechanisms of suppression, as well as the legal reaction to such speech.

The reason for the lack of agreement on the nature and content of hate speech lies in the fact that socially acceptable public discourse depends on a multitude of factors, particularly on the social factors that make up the 'cultural identity' of a certain society. Expressing thoughts, ideas, attitudes, and claims, by its very nature, is a dynamic activity that cannot be 'molded' and controlled to establish dominant social acceptability (Stevanović, 2021, p. 642). For this reason, it is noted in the

¹ Earlier interpretations of the First Amendment treated the right to freedom of expression as an absolutely guaranteed right, but judicial practice introduced certain restrictions over time.

literature that the constitutional treatment of these problems, moreover, has been far from uniform as the boundaries between impermissible propagation of hatred and protected speech vary from one setting to the next, depending on the given context (Rosenfeld, 2002, p. 1523).

In addition, the content that usually falls under the term 'hate speech' has political connotations which further complicates things in terms of the special protection provided for political discourse and its participants.

Taking into account the complex sociological basis of the term 'hate speech', Rosenfeld's stance should be accepted in terms that any assessment of whether, how, or how much, hate speech ought to be prohibited must, therefore, account for certain key variables: namely *who* and *what* is involved and *where* and under what circumstances these cases arise (Rosenfeld, 2002, p. 1523). We would just add to this that the same variables must be applied when determining the essence of the concept of 'hate speech' and in the following lines, we will try to determine the core concept of 'hate speech' which would be acceptable regardless of the political and cultural context.

The Content of the Term Hate Speech

The concept of hate speech has appeared in academic literature and legal texts as well as in public speech at the end of the twentieth and the beginning of the 21st century as a consequence of the need to regulate the spread of aggressive propaganda against various minorities. In general, the introduction of this term was motivated by the memory of the Nazi expansion of anti-Semitic and racist propaganda, i.e. to react legally to the spread of xenophobia and intolerance towards less powerful groups that over time strongly began to emancipate themselves more and more (Nikolić, 2018, p. 27). The modern concept of 'hate speech' was coined by a group of legal scholars in the late 1980s in the US in response to harmful racist speech (Brown, 2017, p. 424). It should be emphasized that the hate speech concept is relatively new and did not have a long historical development, mostly because in the socio-economic context in which the idea of white supremacy, legitimized practice of slavery or indentured labor were existing, attention was not paid to the protection of the weaker social group, in terms of their political power.

From a sociological point of view, hate speech is actually a broader linguistic system that is used to hurt and disparage the interlocutor or a third party. In addition to certain words and sentences, which *per se* are offensive or directly call for hatred and contempt (even violence), hate speech contains a complete system of values and attitudes that one person or group can have toward another group, a system that is usually based on deeply rooted *prejudices* and *stereotypes* (Nikolić, 2018, p. 30). As Foucault pointed out, using hate speech can be significant in the process of creating

hierarchical relations, as a means of obtaining or taking away social power through the mechanisms of symbolic manipulation as Castells further observes (Nikolić, 2018, p. 31). Therefore, the concept of hate speech should be understood as a form of socially active expression that produces socially harmful consequences. The aforementioned symbolic manipulation must have its *basis*, while its transformation into action must cause a certain *consequence*. For this reason, hate speech amount to ‘performative-utterances’ (Austin, 2013), and in line with this, the Supreme Court of Canada stated that hate speech to be regarded as such needs to blur the distinction between speech and conduct.² We can see that the *basis* is the key objective element of the term hate speech, and the quality of the norm, i.e. its applicability in practice, will depend on the range of grounds that the legislator includes under hate speech ‘umbrella’.

The most common grounds that can be found in the normative definitions of hate speech in both international and national documents refer to race, sex, citizenship, ethnicity, language, religion, sexual orientation, political affiliation, social background, health condition, etc. (Nikolić, 2018, p. 42). In addition, different times and social circumstances create different bases of social division. For instance, in the midst of the COVID-19 virus, the editor of a well-known media portal in Serbia wrote on her private Twitter account that she wished death to all unvaccinated people.

Some authors see the root of hate speech in the treatment of targeted groups as *non-human, or less than human*. Thus, they proposed that the hate speech laws should cover speech that, explicitly or implicitly denies the equal humanity of the target group (Philipson, 2015, p. 16).

From a structural point of view, we agree with Brown who clearly defines the structure of the hate speech concept in terms of three necessary conditions. According to his stance, *something is hate speech only if it is speech or expressive conduct, concerns any members of groups or classes of persons identified by protected characteristics, and involves or is intimately connected with emotions, feelings, or attitudes of hate or hatred* (Brown, 2017, p. 446). However, the third condition calls for special attention for the reason that many authors agree that *hatred* is one of the basic human emotions and as such is extremely difficult to be legally regulated. As Luc-Nancy stated, just as it seems impossible to ordain love or friendship, it perhaps seemed impossible to forbid hatred as long as it was seen as an emotion that was difficult to relate to anything other than such a private and intimate feeling as love or friendship (Nancy, 2014).

The use of the term ‘hate speech’, i.e. a broad and free interpretation³ of what is considered under this term, can often cause misunderstanding in communication and social interaction. Also, just not understanding the exact content of the speech that

² R. V. Keegstra 3 SCR 697, 748 (1990).

³ The property of language is neither in seeing nor in proving but in interpretation“ (Foucault, 1971).

should potentially be sanctioned opens numerous opportunities for manipulation and abuse of the essentially noble goal of regulating the speech with harmful consequences for society. In this regard, the legal norming of hate speech must strive to deal with precisely defined terms with a clearly expressed *ratio legis*.

Legal Approach

When conceptualizing the issue of hate speech, the issue arises whether the speech is *causing* harm or whether certain speech itself *constitutes* harm (Barendt, 2019). Opting for one or the other solution is the starting point for the legal prohibitions for certain speech. The next step is to create a legal response to socially undesirable speech, which can be implemented through *criminal*, *civil*, or *administrative* norms and corresponding sanctions. Following the *ultima ratio* doctrine, the penal response should be aimed at those expressions that are undesirable in society to such an extent that they undermine social coexistence. However, there is no place for social fashion and pandering to criminal populism since incriminations must be provided in such a way as to satisfy the principle *nullum crimen sine lege stricta/certa*. Today is common for many criminal legislations to value the hatred expressed during the commission of any criminal offense as an aggravating circumstance when determining the sanction.

While ‘hate speech’ has no definition under international human rights law, the expression of hatred towards an individual or group based on a protected characteristic can be divided into three categories, distinguished by the response international human rights law requires from States:

1) Severe forms of ‘hate speech’ that international law requires States to prohibit, including through criminal, civil, and administrative measures; 2) Other forms of ‘hate speech’ that States may prohibit to protect the rights of others, such as discriminatory or bias-motivated threats or harassment, and 3) ‘Hate speech’ that is lawful and should therefore be protected from restriction, but which nevertheless raises concerns in terms of intolerance and discrimination, meriting a critical response by the State.⁴

International Covenant on Civil and Political Rights⁵ (hereinafter: the ICCPR) in Article 19(3), provides that the exercise of the rights provided for in paragraph 2 (freedom of expression) of this article carries with it special duties and responsibilities. It may therefore be subject to certain restrictions, but these shall only be such as are provided by law and are necessary: (a) for respect of the rights or reputations of others; (b) for the protection of national security or of public order

⁴ Responding to ‘hate speech’: Comparative overview of six EU countries, https://www.article19.org/wp-content/uploads/2018/03/ECA-hate-speech-Compilation-report_March-2018.pdf, July 9, 2022.

⁵ International Covenant on Civil and Political Rights (New York, 16 Dec. 1966) 999 U.N.T.S. 171 and 1057 U.N.T.S. 407, *entered into force* 23 Mar. 1976.

(ordre public), or of public health or morals. It comes out from the cited norm that *respect for the rights or reputations of others, protection of national security or of public order, and public health or morals* are the fields that the international community unanimously strives to protect, even if other guaranteed human rights need to be limited. For instance, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms⁶ (hereinafter: ECPHR) provides for the protection of *territorial integrity or public safety and the prevention of disorder or crime*.

In addition, at this level, the influence of the political and social identity of the community is clearly visible. Thus, those countries that based their “national DNA” largely on religion, primarily seek to protect the dominant religion and its fundamental principles by banning hate speech towards it. Let’s take for example the Afghan Law on mass media in which, among others, expressions which *are contrary to the principles and provisions of the holy religion of Islam; offensive to other religions and sects; promoting of religions other than the holy religion of Islam* are not permissible.⁷ Similarly, in Iran, the law stipulates that the print media are permitted to publish news items except in cases when they violate Islamic principles and codes and public rights.⁸

After determining the primary field of protection that concerns the functioning of the social community legal norms specify the spheres within those fields that are endangered. In this regard, ICCPR in Article 20(1), provides that any *propaganda for war* shall be prohibited by law while (paragraph 2) any advocacy of *national, racial, or religious hatred* that constitutes incitement to discrimination, hostility, or violence shall be prohibited by law. For instance, International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights⁹ (hereinafter: ICESCR) in Article 2(2) provides that the States Parties to the present Covenant undertake to guarantee that the rights enunciated in the present Covenant will be exercised *without discrimination of any kind as to race, color, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or another status*. At this level, it is possible to notice different actions of states legislator depending on cultural, political, and economic structure. Thus, states that were previously colonized with a slave system primarily define race as a sphere in which the basic interests of the state for its functioning could be violated.

⁶European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Rome, 04 Nov. 1950), 312 E.T.S. 5, as amended by Protocol No. 3, E.T.S. 45; Protocol No. 5, E.T.S. 55; Protocol No. 8, E.T.S. 118; and Protocol No. 11, E.T.S. 155; entered into force 03 Sept. 1953 (Protocol No. 3 on 21 Sept. 1970, Protocol No. 5 on 20 Dec. 1971, Protocol No. 8 on 1 Jan 1990, Protocol 11 on 11 Jan 1998).

⁷Global Handbook on Hate Speech Laws, <https://futurefreespeech.com/global-handbook-on-hate-speech-laws/> July 12, 2022.

⁸*Ibid.*

⁹International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (New York, 16 Dec. 1966) 993 U.N.T.S. 3, entered into force 3 Jan. 1976.

Certain consequences are determined in the norms concerning hate speech. Thus, according to the most important international documents, certain expressions colored by the emotion of hatred should constitute *an incitement to discrimination, hostility, or violence*.

Finally, the Framework Decision on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law¹⁰ is of great importance for gaining insight into legal responses to hate speech. According to mentioned Decision, public incitement to violence or hatred directed against a group of persons or a member of such a group defined based on race, color, descent, religion or belief, or national or ethnic origin; the above-mentioned offense when carried out by the public dissemination or distribution of tracts, pictures or other material; publicly condoning, denying or grossly trivializing crimes of genocide, crimes against humanity and war crimes as defined in the Statute of the International Criminal Court (Articles 6, 7 and 8) and crimes defined in Article 6 of the Charter of the International Military Tribunal, when the conduct is carried out in a manner likely to incite violence or hatred against such a group or a member of such a group, are punishable as criminal offenses.

United States v. European Model

There is a divide¹¹ between the US and other Western democracies (Philipson, Howard, Rosenfeld) since in the US, hate speech is given wide constitutional protection while under international human rights covenants and particularly ECHR jurisprudence which even held that direct expression of racial hatred is not 'expression' for the purposes of Article 10(1). Such approaching contrast was illustratively described by Philipson who noticed that:

Living in a European democracy, you grow up taking for granted hate speech bans. Then you come across the US literature, which provides a series of very persuasive and passionate arguments as to why hate speech bans are both wrong as a matter of principle and ineffective – even counter-productive – in practice. (Philipson, 2015, p. 2).

In the literature, there are two models of approaches to the norming of hate speech and its prohibition, although it seems to us that it is more about the *threshold of tolerance* for hate speech in the US on the one hand and in European countries on the other. Although freedom of expression is a highly valued right in democratic political systems, the US approach is exceptional (Lee, 2010) since according to US doctrine freedom of expression strives to accomplish a societal purpose, which, in

¹⁰ Framework Decision on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law, 2008/913/JHA.

¹¹ According to Howard, the world's democracies fiercely disagree on the hate speech issue [Howard, 2019, p. 94].

the case of political discourse, is the *purification of the democratic process* (Emerson, 1962). The US doctrine rests on a strict *laissez-faire* model and places freedom of expression in *the marketplace of ideas* (Lee, 2010), which has been an inspirational source of a general framework for US free speech tradition. Legal practice and doctrine in the US are unanimous in emphasizing the fact that it is necessary to allow ideas and attitudes to compete equally for their place in the public space. Such an approach is rooted in the classical settings of liberalism, while it was given an academic form by John Stuart Mill.

Some authors believe that American exceptionalism in terms of absolutely guaranteeing the right to freedom of speech arose from British imperialism. To maintain sociopolitical order across its transatlantic empire, Britain suppressed dangerous utterances in many ways, and that is why the founding fathers have given freedom of speech such a special place in the system of proclaimed rights (Rosenthal, 2020).

Due to its greater heterogeneity in terms of national, cultural, and religious identity than in the US, in the legal space of Europe, historically, there is a tendency to establish wider restrictions on freedom of speech. Contrary to the light-touch regulation model that is characteristic of the US, the European model focuses on the protection of the individual, constantly balancing between proclaimed and threatened rights while the ECHR, depending on the specific situation, allows states a *margin of appreciation*.

Hate Speech Within the Framework of Political Discourse

Taking into account the content of the term hate speech analyzed above, it is clear at first glance that it largely overlaps with what we instinctively consider political discourse. There is a big contradiction between the two concepts since, although with similar content, hate speech is one extreme, and political discourse is a completely different extreme. In that sense, hate speech is often subject to criminal liability, while expression within the framework of political discourse has a privileged position. Thus, for example, the Serbian legislator provided that the perpetrator of the criminal act of insult will not be punished if it was committed within the framework of political activity.¹²

Starting from the viewpoint that politics is related to the public sphere and the functioning of society, the question of how to more precisely define the content of political discourse to which special protection is granted in relevant international and domestic statutes arises. In general, political discourse may be about virtually any topic (Van Dijk, 1997, p. 25). The following principles can be used to deal with the

¹² Criminal Code (Official Gazette of the RS, no. 85/2005, 88/2005 – amd., 107/2005 – amd., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 and 35/2019).

aforementioned issue: *the personal, realistic, and mixed principles*¹³ can help determine the scope and reach of political discourse (Stevanović, 2021, p. 645). In the first mentioned principle, the basic question is who the subjects in a political discussion are. In essence, when determining political discourse based on the personal principle, primary importance is given to the professional status, role, and function of the actors. If the subjects perform state or political functions, it becomes political discourse. This approach is the simplest way to delineate privileged political speech from other forms of expression. However, it should be noted that this approach is susceptible to various misuses and manipulations as it relativizes the importance of the content that is being expressed, which is of key importance for assessing its potential to harm the rights of other persons and ultimately for sanctioning it.

The issue of relativizing the content expressed can be overcome by using the realistic principle as the basis for determining the scope of political discourse. This approach focuses all attention on the content while disregarding the person that publicly expresses and promulgates it, which is the opposite end of the scale compared to the problem inherent to the personal principle and opens the door to a new, no less important, problem in interpreting relative norms. Finally, it would appear that a mixed approach that gives equal value to the subjects and the content of discourse is the most suited for determining political discourse.

From the above, it can be concluded that political discourse could optimally be defined as any public pronouncement and expression of value judgments and factual claims by holders of political and public offices in the execution of their duties, as well as by any other persons that do not perform political and public functions when they do it in the course of performing their official duties or scientific activities, or when it concerns persons that participate in civil initiatives directed at state bodies regarding proposed legal solutions, other regulations and other general acts, or when their public expression is a consequence of protecting a justified public interest, or when it represents a review of issues of public significance (Stevanović, 2021, p. 647).

It follows that it is important to establish criteria for the distinction between *forbidden* and *privileged* discourse. When examining a violation of the right to freedom of expression, the European Court of Human Rights (hereinafter: the ECHR) applies the 'tripartite test' without exception. Following the test, for limitations on freedom of expression to be justified, they need to be *prescribed by law, pursue a legitimate aim, and are necessary for a democratic society*

¹³ For instance, Van Dijk suggests the application of the following principles: roles and goals of speakers, main topics, special conditions and circumstances and especially the functionality of such discourse.

The Rabat Plan of Action,¹⁴ adopted by experts following a series of consultations convened by the UN Office of the High Commissioner for Human Rights, clarifies in a more concrete way than the “tripartite test” that prohibitions imposed on hate speech should only focus on the advocacy of discriminatory hatred that constitutes incitement to hostility, discrimination, or violence, rather than the advocacy of hatred without regard to its tendency to incite action by the audience against a protected group. To properly determine the sphere of expression that deserves to be included under the term hate speech, Rabat Plan of Action proposes a six-part threshold test according to which it is necessary to look at the expression through a prism of *context, speaker, intent, content and form, the extent of the speech act, likelihood, including imminence*. All of the above criteria are intended to ensure that hate speech bans are applied only to the most serious forms of expression, which meet the elements discussed above.

Mirroring the structure of hate speech proposed by Brown, for the first element ‘expressive conduct’ it is necessary to note that this term encompasses not only freedom of speech but also other forms of expressing the state of the spirit and the consciousness, which can be verbal, real, symbolic, etc. Another important circumstance related to ‘expressive conduct’ is that it should be publicly exposed because only in that way the conditions regarding *incitement to discrimination, hostility, or violence* could be met. Today, this is achieved by publishing content on the Internet, which has largely become the main forum for social communication. Theoretically speaking, incitement to discrimination, hostility, or violence can also be carried out when only one person is influenced, but in that case, the severity of the consequences is weakened, and such cases are generally difficult to prove and prosecute.

The issue of context appears to be an important point for evaluating certain content as hate speech and when assessing whether particular statements are likely to incite discrimination, hostility, or violence against the target group. It is possible to observe the context in different ways, and in the judicial practice so far, *historical, cultural, regional, political*, etc. have proven to be the most significant. For instance, given their different historical experiences with anti-Semitism, it seems reasonable that Germany should go further than the others in prohibiting anti-Semitic speech (Rosenfeld, 2002, p. 1566). On the other hand, in the case of *Lehideeux and Isorni v. France*, it was pointed out that the State cannot treat the events of the Second World War with the same severity, even though they remained in the painful collective memory, for the reason that they took place more than 40 years ago.¹⁵

Sometimes hate speech can be analyzed through the context of a specific social event such as Russia’s military operation against Ukraine. This example is

¹⁴https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Opinion/SeminarRabat/Rabat_draft_outcome.pdf, July 10, 2022.

¹⁵ *Lehideeux and Isorni v. France*, 24662/94.

illustrative because it shows a new approach to hate speech in the context of a military operation, which refers to the encouragement of such speech towards a certain ethnicity, which we consider a degrading procedure toward civilizational achievements. It is about the decision of the Meta Platforms which allowed Facebook and Instagram users in some countries to call for violence against Russians and Russian soldiers, which casts a shadow over all the efforts of the international community to eliminate hate speech.¹⁶

Concerning who is the speaker, at least one contradiction appears again. Namely, in almost all national legislations, the *indemnity principle* applies to certain holders of political offices. This contradiction is precisely reflected in the fact that they may say anything they like (*incitement to discrimination, hostility, or violence*) in parliament debates free from legal challenge, regardless of public influence. The US Supreme Court itself had held in one decision that a federal official is absolutely immune from liability in respect of speech made in his official duties.¹⁷

Since *incitement* cannot exist without intention, negligence, and recklessness are not sufficient for it. However, at the level of *content and form*, it is possible to determine more precisely the nature of hate speech. Many factors such as tradition, historical context, as well as the symbolic meaning of the expression should be taken into account. Thus, when Croats publicly shout *For home ready*, at first glance, it has no relation to hate speech. However, when it is taken into account that this cry refers to the ethnic cleansing of the Serbs who once made up the majority of the population in today's Croatia, i.e. that it was an official greeting of the Ustasha movement in the Independent State of Croatia – ISC, a country based on fascism, similar to *Sieg Heil* in the Third Reich, that cry takes on a completely new meaning and represents hate speech towards another ethnicity. This was confirmed in the decision of the ECHR in the case of well-known Croatian soccer/football player Josip Šimunić¹⁸ when he shouted into a microphone at the end of a football match a cry that was used by and associated with the racist regime in Croatia during Second World War – *For home ready*. In the mentioned case, the court attaches particular importance to the context, namely, that the applicant chanted a phrase used as a greeting by a totalitarian regime at a football match in front of a *large audience* to which the audience replied that he did so four times. The Court considers that the applicant, being a *famous football player and a role model* for many football fans, should have been aware of the possible negative impact of provocative chanting on spectators' behavior. This case is illustrative since in its decision, the ECHR practically analyzed all the criteria established by the Rabat Plan and based its decision on them.

¹⁶<https://www.reuters.com/world/europe/exclusive-facebook-instagram-temporarily-allow-calls-violence-against-russians-2022-03-10/>, July 10, 2022.

¹⁷ Barr v. Matteo 360 US 564 (1959).

¹⁸ Josip Šimunić v. Croatia Application no. 20373/17

Extent includes such elements as the reach of the speech act, its public nature, its magnitude, and the size of its audience.¹⁹ This means that it is more likely for a speech to be characterized as hate speech due to incitement (if it meets all the other characteristics) if it was made in a way that is easily accessible to a large number of people.

One of the first principles which US The Supreme Court was applying when balancing in the area of political speech was so-called *clear and present danger*.²⁰ The whole idea is to analyze whether the words are used in such circumstances and are of such nature as to create a *clear and present danger* that they will bring about the substantive evils that Congress has a right to prevent.²¹

A few years later, the US Supreme Court further elaborates the idea of *clear and present danger* by distinguishing between the *expression of philosophical abstraction* and the *language of direct incitement*.²² The same rule was applied when in the *Yates v. US*²³ decision the Court found that it is unlawful to advocate or teach the duty of violent overthrow of the government or political assassination, distinguished between advocacy of abstract political doctrine and the speech designed to promote unlawful specific action.

It seems that such an approach in the jurisprudence of the US Supreme Court was further developed to protect the freedom of expression as much as possible following *American exceptionalism* in this matter. Thus, in a landmark case from US judicial practice, *Brandenburg v. Ohio*,²⁴ the difference was pointed out for the first time between *advocacy and incitement to imminent lawless action*. In this case, the plaintiff, a Ku Klux Klan leader, gave a speech advocating violence and was charged under an Ohio statute prohibiting individuals from advocating for crime, sabotage, violence, or unlawful methods of terrorism as a means of accomplishing industrial or political reform, and voluntarily assembling with any society, group, or assemblage of persons formed to teach or advocate the doctrines of criminal syndicalism. The Supreme Court of the United States held that the Ohio law failed to distinguish advocacy and incitement to imminent lawless action and for that reason, the First Amendment was violated. The most important thing about this decision is that it established a test for evaluation laws affecting speech acts. The Court implemented the principle that the advocacy of the use of force or law violation does not permit a State to forbid it, except if such advocacy is directed to inciting or producing imminent lawless action and is likely to incite or produce such action. This approach was named *the Brandenburg formula*. Additionally, the Court

¹⁹ Responding to 'hate speech': Comparative overview of six EU countries, https://www.article19.org/wp-content/uploads/2018/03/ECA-hate-speech-compilation-report_March-2018.pdf, July, 9, 2022.

²⁰ It was first formulated by Holmes J. in judgment *Schenk v. US* 249 US 47, 52 (1919).

²¹ *Schenk v. US* 249 US 47, 52 (1919).

²² *Gitlow v. New York* 268 US 652, 644-5 (1925).

²³ *Yates v. US* 354 US 298 (1957).

²⁴ *Brandenburg v. Ohio* 395 U.S. 444

found that abstract discussions are not the same as actually preparing or inciting individuals to engage in illegal acts.

Negative Determination of Hate Speech

Due to the expressed complexity of the term, it is far easier to define hate speech negatively by eliminating what does not fall under the hate speech concept. We could classify those categories into four groups: 1) *speech for academic purposes*, 2) *political speech*, and 3) *religious speech*. However, artistic expression should be free of limitations, but in certain occasions, it can be characterized as hate speech,²⁵ but the threshold of tolerance must be placed at a very high level.

When it comes to *speech for academic purposes*, it is clear that the principle of non-interference must be applied for science to be able to fulfill its social goals. Extreme examples like the tragic cases of Galileo or Copernicus are fortunately not common nowadays. Nevertheless, there are a large number of examples that can be interpreted in different ways, and it is very important to establish functional criteria for determining the academic debate.²⁶

Analyzing *political speech*, we pointed out that there is a certain scope of individuals who cannot be held responsible for their speech, whatever it may be, due to *indemnity*. When it comes to the content of the political discourse in a material sense, it is difficult to set precise boundaries for the reason that every form of expression has a political connotation in a certain sense. In principle, it can be said that the debate concerning the public interest undoubtedly has the character of political discourse. The German Constitutional Court took the same stance in *Lüth*²⁷ case by concluding that speech designed to contribute to a public debate on a matter of legitimate concern is entitled to a greater degree of protection than in case of private economic interests.²⁸

In determining political discourse, it is possible to adopt a narrower interpretation according to which the preferred position of political speech refers only to speech

²⁵ See: *M'Bala M'bala v. France* Application no. 25239/13

²⁶ It is indisputable that active and clear incitement to the dehumanization of individuals and groups based on "protected characteristics" should definitely be treated as hate speech, i.e. that the principle of non-interference in academic debate must not be an "umbrella" for the promotion and practice of hate speech.

²⁷ BverfGE 198 (1958).

²⁸ In the decision *Macovei v. Romania* (App. no. 53028/14), ECHR provided criteria for helping assess the public interest and the protection of the individual rights of the person to whom the information expressed refers. The criteria are a) contribution to a debate of general interest; b) how well-known the person concerned is and what the subject of the content – information was; c) prior conduct of the person whom the information concerns; (d) method of obtaining the potentially harmful information; e) content, form and consequences of the report and f) severity of the sanction imposed. As supplemental criteria, the ECHR listed: a) the collective nature of the statements and not a particular focus on an individual and b) the existence of at least a certain factual background for the statements.

concerning political or governmental matters to enable the people to make a free and informed voter choice.²⁹ We cannot agree with such determination of political discourse, for the reason that such an approach makes it possible to suppress speech that *de facto* has a political nature because political is not only topics that are exhausted in terms of election to political positions but also when debating political strategies, etc. That is why we strongly believe that the High Court of Australia took the right stance when in the *Theophanous* case stated that political speech refers to all speech relevant to the development of public opinion on the whole range of issues that an intelligent citizen should consider.³⁰

Jurisprudence narrowed the field of political discourse to some extent and excluded from it speech that calls for the violent overthrow of the government.³¹ Moreover, there is also a noticeable tendency to suppress extreme political speech with the explanation that it may sometimes be too late to intervene at the eleventh hour (Barendt, 2009).

Although it may have a political connotation, convention protection is not provided for speech containing false factual claims at least if it is known or has been proven that they are untrue. That principle was most strictly applied in the jurisprudence of the German Constitutional Court³² when it comes to the *negationism* issue, say, when someone denies Holocaust for example. In French jurisprudence has also been established that the court was entitled not to allow anyone to contradict *historical truth* (Barendt, 2009, p. 180). The same approach was taken by ECHR in many cases.

The religious speech needs to be well protected. However, since religious issues can cause various animosities and hurt feelings, *blasphemy* rules have been established. Nevertheless, in the 21st century, blasphemy is reflected in the context of secularization and the encouragement of the right to religion in the context of freedom of expression. On the contrary, since the French Revolution, the protection of religion no longer has the importance it had before (Vuković, 2018, p. 247).

Rational debate on religious matters should be free while slipping into insults and threats leaves the domain of religious speech and legal protection. However, in judicial practice, some cases deeply violate the right to free religious speech. For instance, the English High Court has found that a Christian speaker publicly calling on people to desist from gay relationships was using “insulting” words for public order law, although the Bible, which in Leviticus condemns gay sex as ‘an abomination’ (18: 22), punishable by death (20: 13) are untouched by law (Philipson, 2015, p. 5).

²⁹ *Lange v. Australia Broadcasting Corporation* (1997) 189 CLR 520, 558.

³⁰ *Theophanous v. Herald Weekly Times Ltd* (1994) 182 CLR 104, 124, HC of A.

³¹ *Boucher v. R.*, 2 DLR 369 (1951).

³² BVerfGE 241, 266 (1994).

Conclusion

Norming certain speech as *hate speech* is following the need to provide all citizens of society with an equal position that would respect the right to their dignity and even protect their physical and mental existence. The creation of rules on hate speech is a consequence of major social crises and wars, especially two world wars.

Hate speech should not be equated with defamatory speech, which does not have the same negative effect as hate speech, although it damages reputation and honor. This is because hate speech targets, not individuals but collectivities due to their inherent characteristics, making it unbearable for dominant and marginal social groups to live together in one community.

For the rules on the prohibition of hate speech to be clear and applicable, the term needs to be defined precisely enough. This endeavor is almost impossible due to a multitude of socio-political causes, but legal authorities should strive to find a common understanding to define the concept of hate speech on a universal level. However, the issue of inconsistency in judicial practice, which can be found in many countries, be it on a regional or historical (temporal) level, is affected by the indeterminate nature based on the social, economic, political, and cultural circumstances, a wide array of different content can be placed. Populist determination of the term hate speech, which can be politically expedient at a certain moment, certainly has a negative effect on the functionality of the concept itself, although they are in widespread use today.

From a legal point of view, if the concept of hate speech does not have its own qualitative specificity that would distinguish it from, say, discrimination, insults, and the like, then the question of the existence of hate speech as a legal concept arises. Analyzing the structure of hate speech that we presented above, that qualitative difference refers to the fact that hate speech contains *incitement to hostility or violence* which places hate speech in a special legal category and the expression that falls under that term should be prevented to proceed to live in the community in an ordinary way. This is why the doctrine developed under the influence of the ECHR starts from the fact that hate speech is not speech within the meaning of Article 10, and for this reason, it is not guaranteed protection. For a long time, the US doctrine resisted such a point of view, but the tendency to lean towards the European doctrine is noticeable in recent times.

Speech that is usually considered political discourse includes topics closely related to hate speech, such as race, color, sex, language, religion, political or another opinion, national or social origin, property, birth, or other status. For this reason, sometimes is extremely difficult to make a distinction between political discourse that is considered privileged in society and hate speech that is completely undesirable. In this effort, one should rely on the criteria presented above.

For the rules on hate speech to achieve their effect, without producing a *chilling effect* at the same time, it is necessary to avoid politicization. Finally, the rules on hate speech should be used with respecting the rule of *ultima ratio* with the least possible limitation of freedom of speech.

Acknowledgment

This paper represents the result of authors' engagement in accordance with the Working Plan and Program of the Institute of Criminological and Sociological Research for 2023 (based on the contract No. 451-03-68/2022-14) with Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia.

References

- Austin, J. L. (2013). Performative utterances. *The semantics-pragmatics boundary in philosophy*, 21.
- Barendt, E. (2009). *Freedom of Speech*, Oxford: Oxford University Press.
- Barendt, E. (2019). What Is the Harm of Hate Speech?. *Ethic Theory Moral Prac* 22, 539–553
- Barr v. Matteo 360 US 564 (1959).
- Boucher v. R, 2 DLR 369 (1951).
- Brandenburg v. Ohio* 395 U.S. 444
- Brown, A. (2017). What is hate speech? Part 1: The myth of hate. *Law and Philosophy*, 36(4), 419–468.
- BverfGE 198 (1958).
- BVerfGE 241, 266 (1994).
- Čirić, J. (2006). Govor mržnje. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 3/2006.
- Čirić, J. (2015). Idealni zakoni i nesvesni pravnici. *Nauka, bezbednost, policija*, 20, 55–69.
- Criminal Code (Official Gazette of the RS, no. 85/2005, 88/2005 – amd., 107/2005 – amd., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 and 35/2019).
- Emerson, T. I. (1962). Toward a general theory of the First Amendment. *Yale Lj*, 72, 877.
- European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Rome, 04 Nov. 1950), 312 E.T.S. 5, as amended by Protocol No. 3, E.T.S. 45; Protocol No. 5, E.T.S. 55; Protocol No. 8, E.T.S. 118; and Protocol No. 11, E.T.S. 155; entered into force 03 Sept. 1953 (Protocol No. 3 on 21 Sept. 1970, Protocol No. 5 on 20 Dec. 1971, Protocol No. 8 on 1 Jan 1990, Protocol 11 on 11 Jan 1998).
- Foucault, M. (1971). Orders of discourse. *Social science information*, 10(2), 7–30.
- Gitlow v. New York 268 US 652, 644–5 (1925).
- Herceg Pakšić, B. (2017). Tvorba novih standarda u slučajevima teških oblika govora mržnje: negiranje genocida pred Europskim sudom za ljudska prava. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 67(2), 229–253.
- Howard, J. W. (2019). Free speech and hate speech. *Annual Review of Political Science*, 22, 93–109.
- International Covenant on Civil and Political Rights (New York, 16 Dec. 1966) 999 U.N.T.S. 171 and 1057 U.N.T.S. 407, *entered into force* 23 Mar. 1976.
- International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (New York, 16 Dec. 1966) 993 U.N.T.S. 3, *entered into force* 3 Jan. 1976.

- Josip Šimunić v. Croatia Application no. 20373/17
- Lange v. Australia Broadcasting Corporation (1997) 189 CLR 520, 558.
- Lee, S. P. (2010). Hate speech in the marketplace of ideas. In *Freedom of Expression in a Diverse World* (pp. 13–25). Dordrecht: Springer.
- Lehideeux and Isorni v. France, 24662/94.
- M'Bala M'bala v. France Application no. 25239/13
- Macovei v. Romania, Application no. 53028/14.
- Nancy, J. L. (2014). Hatred, a solidification of meaning. *Law and Critique*, 25(1), 15–24.
- Nascimento v. State of São Paulo, 0005179-47.2008.8.26.0223
- Nikolić, P. M. (2018). *Govor mržnje u internet komunikaciji u Srbiji* (Doctoral dissertation, Univerzitet u Beogradu-Fakultet političkih nauka).
- Phillipson, G. (2015). Hate Speech Laws: What they should and shouldn't try to do. *Revue générale du droit* (www.revuegeneraldudroit.eu), *Etudes et réflexions*, (13).
- R. V. Keegstra 3 SCR 697, 748 (1990).
- Rosenfeld, M. (2002). Hate speech in constitutional jurisprudence: a comparative analysis. *Cardozo L. Rev.*, 24, 1523.
- Rosenthal, H. M. (2020). Speech Imperialization? Situating American Parrhesia in an Isegoria World. *International Journal for the Semiotics of Law-Revue internationale de Sémiotique juridique*, 1–21.
- Schenk v. US 249 US 47, 52 (1919).
- Stevanović, A. (2021). Analysing the legal aspect of freedom of expression within the framework of political discourse: The current situation in legislature and judicial practice in the Republic of Serbia. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 93(3), 616–664.
- Theophanous v. Herald Weekly Times Ltd (1994) 182 CLR 104, 124, HC of A.
- Van Dijk, T. A. (1997). What is political discourse analysis. *Belgian journal of linguistics*, 11(1), 11–52.
- Vuković, I. (2018). Blasfemija i krivičnopravo–sloboda izražavanja naspram vređanja religioznih osećanja. *CRIMEN–časopis za krivične nauke*, 9(3), 247–266.
- Yates v. US 354 US 298 (1957).

Analiza pojma govor mržnje u okviru političkog diskursa *

Aleksandar Stevanović

Istraživač saradnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija

Autor razmatra govor mržnje u širem kontekstu prava na slobodu izražavanja sa posebnim osvrtom na politički govor. Evropski sud za ljudska prava u svojoj jurisprudenciji zauzima stav da se zaštita slobode izražavanja proširuje na sadržaje koji mogu biti uvredljivi, šokantni i uznemirujući za nekoga. Komparativna sudska praksa široko prihvata ideju da politički govor ima privilegovani položaj u pogledu pravne zaštite kada je u pitanju veći stepen kritike. S druge strane, izuzetno je važno zaštititi pojedince i kolektive od izloženosti govoru mržnje, jer se njime ni na koji način ne ostvaruju ciljevi prava na slobodu izražavanja. Međutim, već na prvi pogled je jasno da u velikom broju slučajeva dolazi do preplitanja govora mržnje sa govorom kome zakon pruža pravnu zaštitu. Sadržaji koji se odnose na rasna, revizionistička, verska, etnička i druga pitanja su legitimani i sastavni deo političkog diskursa, ali može da ih deli mali korak od „iskliznuće“ u govor mržnje. Iako je istorijski, kulturni, sociološki i psihološki kontekst važan za kvalifikaciju određenog sadržaja kao govora mržnje, autor nastoji da analizira osnove definicije govora mržnje kroz uporedno pravni pristup (UN, i druge međunarodne i regionalne organizacije) kako bi se ponudio okvir za razlikovanje govora mržnje od ostalih dozvoljenih sadržaja koji bi bio primenjiv uopšteno, istovremeno uvažavajući i ostale moguće varijable koje utiču na kvalifikaciju govora mržnje.

Ključne reči: govor mržnje / politički diskurs / sloboda izražavanja

RECEIVED: December 16, 2022
REVISION RECEIVED: April 20, 2023
ACCEPTED: May 17, 2023

* Predloženo citiranje: Stevanović, A. (2023). Analysing the Hate Speech Within the Framework of Political Discourse. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(1), 63–80. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023014>

©2023 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Značaj pojma intersekcionalnosti za socijalnu patologiju: epistemološki i metodološki aspekti

Sanja Petkovska*

Naučna saradnica, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija

Cilj rada je da razmotri značaj intersekcionalnosti kao inovativnog teorijskog i metodološkog oruđa konceptualizovanja društvenih razlika za oblast socijalne patologije. Radi realizacije postavljenog cilja, najpre se pristupa određenju pojma intersekcionalnosti i njegovom razgraničavanju u odnosu na srodne pojmove, uz razjašnjavanje sopstvenog razumevanja ovog koncepta koje baziramo na materijalnim usmerenjima u sklopu pristupa politika diverziteta i kritičke teorije rase. Za razliku od modernih socioloških shvatanja, savremena proučavanja društvenih razlika se oslanjaju teorijski na složenije pravce, kao što su konstruktivistički interakcionizam, fenomenologija, postmarksizam, studije roda, postkolonijalne studije i kritičke teorije društva, koji u fokus dovode identitet i subjektivnost. Materijalistički aspekt kritičkog pristupa i problematika vezana za politike raspodele zanemaruju se usred dominacije postmodernističke kulture razmišljanja koja se često ispoljava kao neprecizna i neutemeljena. Inicijalni impuls za pisanje ovog rada je upravo nastojanje da se reanimira ta potiskivana, materijalna dimenzija. Zatim, u radu se prikazuju prednosti upotrebe intersekcionalističkog pristupa u istraživanjima kritičke analize javnih politika i kritičke kriminologije, da bi fokus u završnom delu rada bio usmeren na konkretne metodološke teme i probleme u čijem se proučavanju koncept intersekcionalnosti pokazao kao važan i neophodan.

KLJUČNE REČI: intersekcionalnost / kritička teorija rase / kritička kriminologija / politike različitosti / kritičke javne politike

* Korespondencija: sanja.petkovska@iksi.ac.rs, <https://orcid.org/0000-0003-4414-6469>

UVOD

Pojam intersekcionalnosti, kao nove paradigme ili novog pristupa u društvenim naukama, u žiži je međunarodnih debata tokom poslednje tri decenije.¹ Premda je intersekcionalnost u fokusu žustrih međunarodnih debata i već nekoliko decenija predstavlja konceptualni okvir analiza pitanja inkluzije i politika različitosti, zastupljenost ovog pojma u domaćim akademskim krugovima i javnim debatama i dalje je – prilično minimalna. Istraživanja inspirisana najsavremenijim promišljanjima različitosti kao rezultata kritičkih napora u svetu poznatih pravnika i kriminologa u Srbiji su veoma retka, obzirom na činjenicu da je i recepcija inostrane naučne produkcije izvestan vremenski period bila gotovo obustavljena, a da je i danas ostala prilično organičena. U najboljem slučaju možemo pronaći da su pojedini pravci savremenih kritičkih promišljanja društva, poput feminističke kriminologije, pristni u udžbenicima i akademskim radovima iz kriminologije (Ignjatović, 2000; Nikolić-Ristanović & Konstantinović-Vilić, 2018; Pavićević & Bulatović, 2018; Pekić, 2013). Međutim, veliki deo korpusa znanja vezan za pojam intersekcionalnosti ostao je nepoznat domaćoj akademskoj i široj javnosti.

Stoga, mogli bismo da zaključimo da je upotreba samog pojma intersekcionalnosti među lokalnim autorima i u akademskim publikacijama koje su objavljene na srpskom jeziku prilično nesrazmerna u odnosu na svetsku.² Premda se tematika vezana za intersekcionalnost gotovo izvesno pojavljivala češće u akademskim radovima koji se generalno mogu svrstati u domen društvene patologije, postoji potreba da se napravi pregled zbivanja vezanih za ovaj pojam i predloži njegova šira upotreba. U tom smislu, ovaj rad je pokrenut idejom da se pojam intersekcionalnosti učini vidljivijim u lokalnim proučavanjima, pre svega u oblastima socijalne patologije i kriminologije. Stoga, za osnovni cilj ovog rada postavljamo pregled i obrazloženje argumenata i razloga zbog kojih je šira primena koncepta intersekcionalnosti kod nas značajna i korisna, kako sa teorijskog, tako i sa metodološkog aspekta.

Značaj intersekcionalnosti se, najšire posmatrano, vezuje za spektar problema koji okružuju pojedince i grupe koji se po nekim identitetskim obeležjima (od strane dominantne većine) određuju kao *različiti*: bilo zbog toga što su sami sebe tako odredili i zahtevaju poseban tretman i prava, bilo zbog toga što su ih kao drugačije, po nekom određenom kriterijumu, označili drugi ili institucije sistema. To 'označavanje drugačijim' od strane društva u praksi dalje obično implicira i stigmatizaciju, isključivanje, obesnaživanje, tretman manjine i građana „drugog

¹ Pojam *intersekcionalnost* nije jednostavno prevodiv na srpski jezik, ali bi njegov najpribližiji prevod sa engleskog jezika bio *ukrštenost*.

² Kao neke od primera radova u kojima se pojam intersekcionalnost direktno pominje možemo da izdvojimo rad Zorice Mršević iz 2016. godine „Mehanizmi delovanja intersekcionalnosti“ koji je objavljen u zboriku *Stanje i perspektive multikulturalizma u Srbiji i državama regiona*, koji su zajedno objavili Srpska Akademija Nauka i Umetnosti i Institut društvenih nauka.

reda“, marginalizaciju; u krajnjim slučajevima, čak i pripisivanje „devijantnosti“, što dalje može za posledicu da ima siromaštvo, teškoće u društvenom snalaženju, nezaposlenost, osećanje neprihvaćenosti i isključenost – koja vodi u dublju i dalju obespravljenoost.³ Obzirom na ulogu koju stereotipi, predrasude i stigma prema različitim imaju u proučavanjima u oblasti socijalne patologije, kapaciteti koji se oslanjaju na *kritičku društvenu teoriju* u najširem smislu te reči (čiji je glavni zadatak preispitivanje datih kategorija, procedura, reprezentacija, diskursa i aktuelnih politika u vezi sa ovim grupama i pojedincima u nauci, pravu, javnim politikama itd.) pojavljuju se kao ključni mehanizmi za unapređenje *anti-diskriminacionih zakona* i ostvarenje poštovanja principa *društvene pravde* u sklopu svake moderne nacionalne države. Istorijski posmatrano, pojam interseksionalnosti pojavio na globalnoj istorijskoj sceni da označi probleme u vezi političkim zahtevima savremenih društvenih pokreta (kao što su feministički, anti-rasistički, ekološki, mirovni i drugi), koji su pred vrata liberalnih demokratija izneli zahteve za *emancipacijom, prepoznavanjem i uključenjem* ‘svih različitih’, razočaranih u zbivanja u socijalističkim zemljama koje su obećavale alternativu i u koje su tada predstavljale globalni horizont globalnih očekivanja mladih.

U odnosu na *uže* shvatanje različitosti koje je preovlađivalo u istraživanjima za koja možemo reći da pripadaju epohi modernizma, gde je naglasak bio na vidljivijoj ‘drugačijosti’ po osnovama seksualnosti, rase ili religiozne pripadnosti, savremena istraživanja devjacija i društvene patologije nalaze se pred daleko složenijim problemima. Snažan globalni uticaj *kulture postmodernizma* doveo je do velikog širenja zahteva „drugačijih“ da budu uključeni i posledično je značajno izmenio i samo značenje poželjnog i prihvatljivog, što se u pojedinim slučajevima razvija u prilično neočekivanom smeru. Tako se u novijim priručnicima iz društvene patologije govori o „novim“ i „skrivenim“ formama devijantnog ponašanja u nastajanju, dok se među nabrojanim oblicima devijantnog ponašanja izlistavaju pojave koje su samo koju deceniju ranije bile rutinizovani deo svakodnevnog života buntovne omladine, kao što su: grafiti, skejtboarding, ateizam, religijske sekte, konzumiranje lakih droga, hakerska subkultura, gojaznost i slično (Wright & Pietenpol, 2017). Ovo je važno pre svega jer percepcija i reprezentacija neke pojave kao devijantne u društvu, naročito od strane nauke, ima ozbiljne posledice u procesu oblikovanja društvene reakcije i u dobroj meri se oslanja na popularna i svakodnevna shvatanja devijantnog.

Danas je situacija pomalo obrnuta u odnosu na drugu polovinu dvadesetog veka, kad je u fokusu bila pobuna i društvena promena, jer deluje da je fokus na određivanju i razumevanju očekivanog, poželjnog i prosečnog ponašanja, što se ponekad ispostavlja kao neočekivano komplikovano i teško – jer su norme i prateći zahtevi za snalaženje u savremenosti sve nejasiniji. Razumevanje konceptualnog

³ Bez obzira na varijacije prilikom upotrebe pojma ‘drugo, drugost’ kroz tekst, njegovo se razumevanje u ovom radu bazira na filozofiji egzistencijalizma, pre svega na radu Simon de Bovoar, koja je pojam žene kao ‘druge’ uvela u studije roda, ženske studije i pokret za ženska prava (de Bovoar, 1983a, b).

oruđa koje ukršta međusobno povezane identitetske kategorije koje uzrokuju društvene i političke, samim tim i sve druge prateće kategorije *nejednakosti*, time se pokazuje kao važnije. Bez razumevanja mehanizama putem kojih nejednakosti danas deluju u društvu, teško je razumeti preokret do kog je došlo vezan za razumevanje koncepta *normalnosti* i upotrebe društvenih različitosti u javnom prostoru, odnosno teško je proniknuti u razloge iz kojih su borbe za socijalnu pravdu s kraja 20. veka širom sveta naišle na ćorsokak. Tu dolazi do potrebe da se obajсни kontekst u kom je formulisana intersekcionalnost kao jedna „metafora“ od strane aktera i događaja koji su doprineli reorganizaciji debata koje su obeležile svet po okončanju Hladnog rata.

Određenje intersekcionalnosti: teorijsko-praktična razgraničenja pojma

Tema društvenih ili socio-kulturnih različitosti, odnosno „*problema razlike*“, oduvek je zaokupljala pažnju, kako naučnika, tako i političara i šire javnosti (Lugones, 2003, str. 68–70; Petkovska, 2011). Problemi vezani za multi-kulturalizam, politike identiteta, zahteve za priznanjem i mehanizme reprezentacije manjinskih grupa ukorenjene u *asimetriji moći* i *nejednakosti* čiji je uzrok u društvenoj strukturi i karakteru njene reprodukcije – obeležili su gotovo sve značajnije istorijske događaje i debate nakon stupanja u moderno industrijsko doba. Bazično određenje *različitosti*, *drugosti* ili *diverziteta* najčešće se prikazuje kao suprotnost onome što razumemo kao *poželjno*, *prosečno*, *svakodnevno*, što dalje znači – pristupačno i u skladu sa društvenom normom, tj. „*normalno*“. U najopštijem smislu te reči, sve što se ne uklapa u normalnost shvaćenu kao *prosečnost*, određuje i percipira se kao „*drugo*“, što je u najčešćem broju slučajeva u praksi znači da se razume pozicionirano na tik do *devijantnosti*, pa zatim i na korak od toga da joj se pripisuje *patoložičnost* koja zahteva i reakciju društva, produkuje odbacivanje i u ekstremniji oblicima dovodi i do sankcionisanja.

Nauka je iznedrila dva osnovna modela razumevanja normalnosti koja su u modernom periodu oblikovala javne diskurse i razmišljanja: *statističko* i *normativno*. Bez obzira na to što u akademskom i profesionalnom svetu postoje pravila i procedure koje polaze od pretpostavke objektivnosti mišljenja u zajedničkom tj. javnom prostoru u sklopu kojih se načelno svi pojedince vide kao *jednaki*, vrednosti koje privatno oblikuju implicitno razumevanje drugih kultura, rasa, roda, seksualnosti i sl. od strane pojedinih aktera utiču na mišljenja i odluke koje se tiču različitih domena upravljanja društvom i ostvarenja ljudskih prava, kao i na međuljudske odnose i tretman svih koji se po jednoj ličnoj kategoriji (ili više njih) razlikuju.⁴

⁴ *Statističko* razumevanje normalnosti vezano je za pravilnu distribuciju neke pojave i najčešće se vizuelno reprezentuje pomoću Gausove krive (Špadijer-Džinić, 1988, str. 443). Većina merenja koja se

Samo imenovanje grupe problema koji su već dugo bili debatovani u sklopu američkog feminističkog pokreta *interseksionalnošću* zvanično je izvela američka profesorka ljudskih prava i *kritičke teorije rase* Kimberli Krenšo (Crenshaw, 1989, 1991). Najopštije govoreći, interseksionalnost kao pojam tiče se mehanizama *interpretacije i reprezentacije identiteta* koji odudaraju od proseka i dominantnih modela zastupljenosti u javnom prostoru. Ovi mehanizmi i tvrdnje o njihovoj pojavnosti u javnom prostoru zasnivaju se na stanovištu o *višeslojnoj opresiji i marginalizaciji* po osnovama klase, roda, rase, religijske pripadnosti, nacije, seksualnosti i slično (Carastathis, 2016: ix). Drugim rečima, interseksionalnost je „okvirni koncept koji povezuje savremenu politiku sa postmodernom teorijom“, a teorijski pristup koji je građen poslednje tri decenije na bazi njegove primene „omogućio je da se sve više kategorija marginalizovanog identiteta ugradi u interseksionalne analize“ (Plakrouz & Lindzi, 2022, str. 119). Obzirom na poreklo u *feminističkoj teoriji* i intergrupnim odnosima među ženama koje se razlikuju po rasi i boji kože, interseksionalnost prvobitno označava ideju da je kategoriju roda neophodno posmatrati kroz *ukrštanje* sa drugim kategorijama identiteta, kakve su pre svega klasa i rasa (Collins, 2019, str. 26). Drugim rečima, interseksionalnost označava nužnost, proizišlu iz prakse, da se u pravnim i društvenim naučnim istraživanjima identitetska obeležja subjekata posmatraju kao *povezana*. Svako od identitetskih karkteristika pojedinačno, u sklopu primene interseksionalnosti, ne pridaje se podjednak značaj, niti postoji unapred dato uputstvo koje uspostavlja primat, odnosno hijerarhiju posmatranih i/ili merenih identitetskih karakteristika. Ono što je važno za pristup utemeljen na interseksionalnosti jeste: da se identitetske dimenzije posmatraju kroz integrativnu reprezentaciju međusobnog odnosa višestrukih osnova podređenosti, nejednakosti i marginalizacije, tj. kroz „matricu dominacije“, što je termin koji je skovala Patriša Kolins, profesorka sociologije u SAD (Collins, 1999).

Nakon popularizovanja i dominacije postmodernizma kao „kulture logike poznog kapitalizma“, pojam normalnosti prestao je da figurira kao relevantan za objašnjenje najvećeg dela savremenih problema i fenomena (Džejmson, 2008). Pojedini autori idu čak toliko daleko da smatraju da je nastupio „kraj normalnosti“ (one koju smo nasledili iz perioda modernosti), a da je pojam *različitosti* popunio prostor koji je pojam normalnosti ranije zauzimao pri proučavanju društveno-humanističke stvarnosti (Davis, 2014: ix). Međutim, neosporno je da mehanizmi socijalnog normalizovanja, klasifikovanja i isključivanja bazirani na određenim shvatanjima „drugih“ u modernom društvu – ne gube ni danas na svojoj snazi niti

tiče društvenih pojava prikazuje se kroz raspodelu u kojoj je najveći deo vrednosti grupisan oko centralnog dela krive, dok je ispodprosečnih i iznadprosečnih vrednosti manje. *Normativno* shvatanje normalnosti odnosi se na status koji pojedinac ima u savremenom društvu i koji je u modernoj državi definisan postupcima i procedurama homogenizovanja stanovništva po poreklu i nekim drugim osobenostima, odnosno dodeljivanjem *statusa građana* - koji je i sam po sebi mehanizam, kako uključivanja, tako i isključivanja brojnih socijalnih kategorija i negiranja njihovih prava, po brojnim osnovama.

značaju. Uloga konformizma i normativnog pritiska da se različiti uklope u dominantne ideale i norme opstaje, pre svega, jer značajan deo naučne literature govori u prilog shvatanju da ljudi imaju prirodnu želju da pripadaju grupama sačinjenih od njima sličnih pojedinaca (Allport, 1954; Brewer, 1999; Haidt, 2012; Hewstone, Rubin, & Willis, 2002; Molenberghs, 2013, citirano kod Wright & Pietenpol, 2017, str. 591). Samim tim, društvena različitost će uvek predstavljati neku vrstu problema i uvek će biti praćena nastojanjem da se 'drugost' izoluje, stavi pod kontrolu i tretira kao niže vredna, a samim tim, bez jednakog prava glasa u političkom odlučivanju.

Iz razumevanja značaja ideje da je nužno da se normativni i društveni aspekti različitosti u praksi posmatraju kao povezani, shvatanje različitosti od kog se polazi u ovom radu bazira se na radu Nensi Frejzer i njenom instistiranju da odgovor na razliku svakog društva treba da bude vođen idealima *radikalne demokratije*, što ne znači i zalaganje za beskrajno rastegljivo viđenje relevantnih različitosti, već za njihovu utemeljenosti u normama i principima *pravednosti i jednakosti*. Drugim rečima, u sklopu kritičke teorije rase u kom je i nastao pojam intersekcionalnosti, apeluje se na *materijalistički* nivo strukturne analize, nasuprot postmodernističkim tendencijama koje su dominirale jedan izvestan period i koje je sada potrebno upotpuniti.

Za razliku od mnogih drugih pojmova koji su se u modernim društvenim naukama upotrebljavali kako bi se označila različitost, pojam intersekcionalnosti podrazumeva *analitički* pristup širokom spektru društvenih problema, a posebno je značajan u razotkrivanju načina na koje se nejednaki odnosi moći međusobno konstituišu i presecaju (Healy & Colliver, 2022, str. 2). Intersekcionalost istovremeno označava *strukturne, političke i reprezentacijske nejednakosti*, a za razliku od brojnih drugih sličnih pojmova koji su metodološki relevantni, istovremeno povezuje i različite nivoe analize, odnosno olakšava *pozicioniranje i lociranje* opširih društvenih trendova u konkretne aktere. *Teorija stanovišta* (engl. *standpoint theory*) zajedno sa naglašavanjem ličnog *iskustva ugenjtavanja* veoma je važan sastavni deo intersekcionalnog konceptualog aparata. Sa praktične strane, značaj intersekcionalnosti najveći za oblasti *anti-diskriminacionog prava*, jer se određena prava i njihovo uživanje ili uskraćivanje često baziraju na identitetskim obeležjima. Da bi se neko pravo uživalo, često je neophodno da unapred bude poznat sklop identitetskih obeležja pojedinaca i da se pravilno prepoznaju kategorije društvenih podela koje su ključni uzroci najvećeg oblika nejednakosti, diskriminacije i podređenosti koje oni trpe u određenom društvu. Pored *rase, klase i roda*, subjektivne pripadnosti koje su često uzrok nejednakog tretmana pred zakonom su i *nacionalnost, intelektualne i fizičke sposobnosti, starost, seksualnost, religiozna pripadnost*, i mnoge druge.

Uloga koncepta intersekcionalnosti u praksi (pravnoj, političkoj, ali i naučnoj) često je naglašena zbog toga što potiče iz akademskih oblasti feminističkih studija i prakse javnih politika vođenih normom *anti-diskriminacije*, koje se često u laičkoj

javnosti predstavljaju pežorativno. Takvo stanovište je neosnovano i brojni su autori koji primećuju da značaj intersekcionalnog viđenja problematike različitosti nadilazi feministički pokret i stiže širi, rastući značaj u akademskom i političkom svetu. Tome je važno dodati i da je pojam nastao iz svojevrsne „unutrašnje kritike“ feminističkog pokreta u SAD, iz zahteva da se prizna da je *iskustvo crnih žena nepriznato i neprepoznato* u sklopu feminističkog pokreta drugog talasa koji se generalno najčešće razume kao polje u kom deluju „bele“ žene iz srednje klase (Collins & Bilge, 2016, str. 19). Ova činjenica ukazala je na još jedno obeležje odnosa prema različitosti, a to je da bez obzira na to što pojedince povezuje, eventualno i osnažuje činjenica da dele iskustvo podređenosti po nekom osnovu, po nekim drugim osnovama može paralelno dolaziti do njihovog isključivanja, izlaganju opresiji i dominaciji. Iz toga proizilazi da samo iskustvo podređenosti kao osnov udruživanja radi borbe za prava, priznanje, uključivanje i prihvatanje u društvu – nije dovoljna garancija da u samoj toj zajednici ili grupi neće biti reprodukcije odnosa koji deluju po sličnim štetnim, nasilnim, opresivnim i eksploatišućim mehanizmima dominacije nad onim koji se opažaju kao inferiorni, različiti i samim tim, kao slabiji.

Istraživački i metodološki aspekti intersekcionalističkog pristupa u oblasti javnog upravljanja i kritičke kriminologije

Sa stanovišta društveno-humanističkih studija u sklopu naučnih sistema malih zemalja na periferiji savremene naučne produkcije, kakve su naučne produkcije u Srbiji i većem delu zemalja Jugozapadnog Balkana, važno je biti informisan o istoriji primene koncepta intersekcionalnosti u anglosaksonskom svetu i zatim, ukazivati na lokalne društvene probleme čijem boljem objašnjenju, razumevanju i rešavanju ovaj koncept može pomoći. Akademska primena koncepta intersekcionalnosti podrazumeva razumevanje dostignuća savremene filozofije, ali i društvene i političke teorije koji su povezani sa širokim spektrom problema praktične politike (odnosno, „javnih politika“), različitosti i zahteva za jednakim pravima, koji eskaliraju pre svega u visokoobrazovnom sektoru i oblastima koje se tiču kulture. Obzirom na činjenicu da su akademske prakse praktičnih politika razvijene u anglosaksonskom svetu teško direktno prenosive u lokalni kontekst, one svakako mogu biti model za naprednija teorijska i empirijska istraživanja u oblasti društvene patologije čiji će rezultati menjati politike i biti društveno relevantniji; takođe, one mogu da budu model i za bolja praktična rešenja za mnoge probleme koji se javljaju u oblasti međunarodne, transnacionalne kriminologije.

U ovom odeljku ćemo predstaviti dve akademske oblasti za koje je primena pojma intersekcionalnosti posebno značajna, naročito prilikom dizajniranja epistemološkog i konceptualnog okvira istraživanja, a to su: *studije javnih politika* i *kritička kriminologija*. Obzirom da je savremena kritička teorija društva pod prevelikom dominacijom *postmodernizma* i *kulturalizma*, kritički pristupi koji bi se

u ovim akademskim oblastima u većoj meri epistemološki oslanjali na *materijalistički* pristup, a u političkoj teoriji probleme intersekcionalnosti tumačili sa pozicija *politika raspodele*, predstavljali bi veliki napredak u odnosu na sadašnje stanje. Takođe, dizajniranje studijskih programa za discipline studija javnih politika i kriminologije na bazi primene *transdisciplinarnog* i *kritičkog pristupa* u budućnosti, kao i institucionalno zasnivanje ovih programa na drugom i trećem nivou studija, u velikoj meri bi doprinelo naprednijim rezultatima istraživanja i proučavanja koji bi istovremeno bili i primenjiviji u praksi.

Pored činjenice da je poreklo intersekcionalnosti u feminističkim teorijama prava i anti-diskriminacionom politikama, za potpunije razumevanje važno je shvatiti kako taj koncept deluje u kontekstu u kom se posmatraju problemi *presecajućih* i *ukrštajućih* različitosti. Pod kontekstom mislimo na konkretni društveni i politički sistem posmatrane zemlje, kao i na njegov visokoobrazovani sistem. Institucionalna infrastruktura proizvodnje i distribucije znanja, pre svega način na koji ona funkcioniše kroz disciplinarnu strukturu moći konkretnog sistema visokog obrazovanja u post-Bolonjskom periodu, prilično je kompleksna za proučavanje. U malim, perifernim i bivšim socijalističkim zemljama – glavni problem je veliki diskontinuitet u praćenju međunarodnih trendova koji se tiču produkcije društvene teorijske kritike koja potpomaže alternativne razvojne planove i politike koje posreduju u situacijama društvenih tenzija i konflikata.

Kada upotrebimo pojam „kritičan“, pre svega je važno preciznije odrediti na šta tačno mislimo, jer se pojam *kritička teorija* u društveno-humanističkim naukama koristi neprecizno i veoma široko. Najčešće se pod kritičkom teorijom razume Frankfurtska škola kritičke filozofije društva, što je dosta usko određenje. Kada ovde govorimo o kritičkoj kriminologiji u vezi sa metodološkom razradom i kontekstualizacijom intersekcionalnih politika, pre svega mislimo na primenu kritičke teorije rase u traženju rešenja za primenu antidiskriminacionih principa i politika, kako u pojedinačnim društvenim oblastima, tako i u društvu u celini. Argument u prilog potrebe za tim je u činjenici da se generalno smatra da je pojam intersekcionalnosti doprineo (kao i da može dalje doprinosti, prim, aut.) osnaživanju analitičkih i ekspanatornih potencijala tokova istraživanja u socijalnoj patologiji i kriminologiji, za koje je kritičko promišljanje koje će otvoriti prostor za nove istraživačke agende nezamenljivo (O'Neill & Seal, 2012). *Intersekcionalna kriminologija* na međunarodnim univerzitetima postoji kao studijski program i izdvojeno disciplinarno polje. Jedno od određenja intersekcionalne kriminologije je da ona predstavlja podskup kritičke kriminologije koji „iziskuje kritičko promišljanje o uticaju međusobno povezanih identiteta i statusa pojedinaca i grupa u odnosu na njihova iskustva sa kriminalom, društvenom kontrolom kriminaliteta i bilo kojih pitanja vezanih za kriminal“ (Henne & Troshynski, 2019, str. 56).

Kritički pristupi u društvenim proučavanjima koji su značajno uticali na disciplinarni razvoj kritičke kriminologije su simbolički interakcionizam, postmarksizam, poststrukturalizam, kritička teorija društva, postkolonijalne teorije,

feministička teorija i drugi. Prema domenu stvarnosti na koji ovi pristupi ukazuju, nakon takozvanog „kulturološkog preokreta”, najveći deo proučavanja koji dolazi od ovih teorijskih pravaca fokusiran je na simbolički nivo, nivo značenja i reprezentacije, ali sve je više kritike takvog pristupa i ukazivanja na to da se *materijalni i strukturni* činioci koji utiču na pojave ne smeju zanemariti u analizi. U opisu časopisa „Kritička kriminologija” (engl. *Critical Criminology*), na primer, stoji da radovi koji se objavljuju istražuju „socijalnu, političku i ekonomsku pravdu iz alternativnih perspektiva, uključujući anarhističku, kulturološku, feminističku, integrativnu, marksističku, mirovnu, postmodernističku i levo-realističku kriminologiju”.⁵ U daljem opisu časopisa navodi se da se časopis fokusira na „ukrštanja linija klase, pola, rase/etničke pripadnosti i heteroseksizma” i da objavljuje radove koji tematizuju pretežno identitetski obrazložene intersekcionalne politike u kriminološkim proučavanjima.

Druga oblast podjednako važna za primenu intersekcionalnosti u kriminologiji jesu studije javnih politika koje su postavljene kritički, pre svega jer pristupaju oprezno dominaciji kulturološki baziranim argumentima pri rešavanju problema iz domena politika razlika.⁶ Dok je u međunarodnim okvirima pregršt literature koja razrađuje teorijske i metodološke osnove ovakvog pristupa koji značajno može unaprediti razumevanje položaja određenih kategorija stanovništva i problema sa kojima se oni susreću u kontekstu međuljudskih odnosa i tretmana u istražnim, sudskim, kazneno-popravnim i sličnim institucijama, kod nas se u akademskim krugovima i javnim raspravama na neki način, čini se, izbegavaju ozbiljne akademske i političke debate koje će uključivati argumente nastale u sklopu savremene društvene teorije. Za probleme u kojima je primena pojma intersekcionalnost značajna, veoma je bitno da se razvija kritička i naučna analiza koja je primenjiva u osmišljavanju modela koja će doprineti boljem rešavanju problema do kojih dolazi u praktikovanju zajedničkog odlučivanja zasnovanog na što većoj otvorenosti za uvide javnosti i što direktniju patricipaciju građana u procesima odlučivanja. Stoga je važno raditi na uključivanju akademski oblikovanih argumenata u debate koje prate procese kreiranja javnih politika u budućnosti, koje će biti praćeno razvojem reflektivnije i kontekstualizovanije ideje demokratske patricipacije i uključivanja u važne procese odlučivanja.

U narednom odeljku pozabavićemo se problemima sa kojim se suočavaju institucije u praksi i metodologijama razvijenim na bazi napora za promišljenijem diskutovanju i pregovaranju položaja marginalizovanih grupa u javnosti. Stoga je generalno važno da angažovanjem stručnjaka i akademika regionalna javnost postaje polje otvorenije za debatovanje i razmenu mišljenja i argumenata koje se

⁵ Više informacija o akademskom časopisu *Critical Criminology* može se naći na internet stranici: <https://www.springer.com/journal/10612>.

⁶ Kritička analiza politika afirmisana je u području sociologije obrazovanja tokom osamdesetih godina prošlog veka i oslanja se na širu društveno-istorijsku perspektivu – značenje koje javna politika ima za aktere, za razliku od pozitivističke analize koja se fokusira na kvantitativne pokazatelje (Simons et al., 2009, str. 1).

odvija u duhu tolerancije i empatije, radi širenja svesti o značaju ozbiljnog rada na dubokim socijalnim problemima i razvoju, za šta je pre svega važan koncept saradnje koji je u teoriji i praksi savremenog sveta prilično potisnut. Problemi koje ćemo navesti samo su neke izdvojene teme u vezi sa kojima je naročito važno konsultovati praksu intersekcionalne analize, ali mogu da posluže i kao ilustracije pri detektovanju određenih pravilnosti koje sputavaju sprovođenje ideala društvene pravde i radikalne demokratije.

Primeri istraživačkih problema u čijem je proučavanju pristup baziran na intersekcionalnosti napravio pomak

Postoje određene vrste problema iz domena socijalne patologije u čijim proučavanjima se razvoj intersekcionalnog pristupa društvenim razlikama ispostavio veoma značajan, zbog toga što je doveo do značajnog napretka u razumevanju mnogih društvenih fenomena karakterističnih za savremeno doba, koji su sve do tada izmicali jasnom određenju i tretiranju. Premda je takvih tema verovatno daleko više nego što na prvi pogled pretpostavljamo i njihovo izlistavanje uz obrazloženje predstavlja svojevrsan argument koji govori u prilog značaju uvođenja i primene pojma intersekcionalnosti za socijalnu patologiju po sebi, ovde ćemo se posebno fokusirati na tri odabrane istraživačke teme. One nisu odabrane po nekom posebnom kriterijumu, već pre iz razloga što su se pokazale ilustrativnim za činjenicu na koju su ukazali autori koji zagovaraju značaj intersekcionalizma, a to je da se identitetske kategorije u istraživačkoj postavci i operacionalizaciji ne mogu posmatrati jednodimenzionalno i međusobno nepovezano. Tri teme za koje je naročito relevantno ukrštanje različitih identitetskih obeležja, kako bi se bolje razumeo i objasnio položaj višestruko marginalizovanih slojeva stanovništva su: identitetski zasnovano nasilje, problem prezastupljenosti određenih identitetskih kategorija u zatvorima i uskraćivanje socijalne pomoći višestruko marginalizovanim i posebno ugroženim kategorijama stanovništva. Ove teme su posebno značajne sa stanovišta upliva društvene nauke u rešavanje aktuelnih problema i povraćaj uticaja kroz uvećanje njene društvene relevantnosti da pruži podatke koji su od značaja za krizne i goruće situacije.

Prva tematska oblast koja nam može poslužiti da demonstriramo činjenicu da pojam intersekcionalnosti može biti višestruko koristan za socijalnu patologiju je *identitetski zasnovano nasilje*. Ova vrsta nasilja ima uzrok u specifičnim rodnim, rasnim, seksualnim, religioznim i drugim pripadnostima, ali u određenim slučajevima, pravilno sagledavanje uzroka i načina prevencije problema može biti upravo nepripadanje i neuklapanje u određene strukturne kategorije (Grabham et al., 2008, str. 28). Na brojnim primerima vidimo kako socijalna isključenost u kombinaciji sa različitim kategorijama razičitosti i depriviranosti koje se akumuliraju, tj. u datim uslovima postaju vidljivije i izraženije ukoliko ih je više od jedne, može da rezultira teškim posledicama poput siromaštva, dugova, gubitka

imovine, ali i gubitkom statusa građana, samim tim i gubitkom svih prava (Lund, 2014, str. 87). Za razliku od ranije pominjanih određenja intersekcionalnosti, ona se može definisati i kao *razrada odnosa identiteta i zakona*, gde se dešava da se razlike u sklopu identitetskih kategorija ignorišu iz razloga što se ne uklapaju u date prepoznate kategorije iz prostog razloga što pravni sistem uglavnom prepoznaje samo jednodimenzionalne identitetske kategorije pojedincima (Goldberg, 2013, str. 144). U zemljama koje su prošle kroz period kolonizacije, pitanje prava na državljanstvo često je povezano sa negiranjem bilo kakvih prava čitavoj grupi ljudi izdvojenoj na bazi etničke pripadnosti, što je jedan od primera identitetski zasnovanog nasilja. Drugi primeri identitetski zasnovanog nasilja su mizoginija, odnosno *mržnja prema ženama* koja rezultira zločinima, ali i *govor mržnje* ciljano usmeren na određene grupacije koje povezuje neko zajedničko (rodno, rasno, klasno ili neko drugo) obeležje.

U vezi sa nekim temama istraživanja, intersekcionalnost se pojavljuje kao *metodološki* značajan koncept ne samo u vezi sa kvalitativnim, već i u vezi sa kvantitativnim istraživanjima. Takva je tema preterane, odnosno neproporcijalne zastupljenosti određenih identitetskih kategorija u zatvorima određenih zemalja, kao što je na primer situacija sa Aboridžinkama u Kanadi. Da se radi o fenomenu koji je potrebno proanalizirati kako sa aspekta rodnih studija, tako i iz perspektive intersekcionalnosti, govore nam sledeći ilustrativni podaci. Primera radi, Aboridžini čine 2% ukupne populacije u Kanadi, ali je njihov udeo u zatvorskoj populaciji čak 10%, dok Aboridžinke čine čak polovinu ukupnog broja žena u zatvorima (Williams, 2008, str. 48). Brojne studije dokazuju *prezastupljenost određenih, najčešće marginalizovanih, kategorija pojedinaca u zatvorima*, uzevši u obzir njihov udeo u ukupnom broju stanovnika određene zemlje. Prema izveštavanju nevladine organizacije Međunarodna Reforma Kaznenog Sistema (engl. Penal Reform International – PRI), pripadnici etničkih manjina i urođeničkih populacija u mnogim zemljama čine i do 50% zatvoreničke populacije, a veliki problem predstavlja upravo činjenica da su podaci o njihovim identitetskim obeležjima i etničkim pripadnostima često nepotpuni.⁷ Primena koncepta intersekcionalnosti na objašnjenje i razumevanje ovog problema prilično je razvijena u međunarodnim okvirima. Studije koje demonstriraju njegovu korisnost za potpuniji uvid u problematičan odnos prema manjinama i njihovoj strukturnoj marginalizaciji, koje takođe istovremeno ukazuju na potrebu za bolje formulisanim politikama koje počivaju na principima *kriminalne pravde*, sve su brojnije (Bell, 2018; Brown, 2012; Mahoney & Chowdhury 2021; Stubbs, 2020; Walt & Jason, 2017).⁸

⁷ Više informacija o ovoj nevladinoj organizaciji i njenoj delatnosti može se naći na njihovoj web stranici: <https://www.penalreform.org/global-prison-trends-2022/ethnic-minorities/>.

⁸ Kod nas su za sada retke studije koje pitanje prezastupljenosti manjina u zatvorima posmatraju iz perspektive intersekcionalnosti. Analize koje idu u ovom pravcu su još uvek tek u naznakama i javljaju se, na primer, u istraživanjima koja se odnose na prezastupljenost Romske dece u specijalnim školama, koja ukazuje na sistemski problem vezan za položaj jedne čitave populacije u društvu (European Roma Rights Center, 2014).

Da ukrštanje kategorija roda i drugih identitetskih kategorija može biti itekako značajno za uočavanje neobičnih tendencija i (ne)pravilnosti pri uskraćivanju socijalne pomoći ugroženim kategorijama stanovništva, koje su ponekad i društveno najosetljivije – takođe su nam pokazale sprovedene analize, koje su uzimale u obzir koncept intersekcionalnosti. Ova tema treći je primer putem kojeg želimo da ilustrujemo mogući značaj primene koncepta intersekcionalnosti u istraživanjima koja se tiču fenomena društvenog isključivanja i siromaštva, što se često razume kao jedan od ključnih uzroka razvoja patološkog, devijantnog ili kriminalnog ponašanja. Analizirajući dostupnost pravne pomoći ženama u Australiji i njihovu životnu situaciju, Hunter i De Simon utvrdili su da je udeo žena u ukupnom broju onih koji uspevaju da dobiju socijalnu finansijsku pomoć svega 37%, kao i da je za uspešno popunjavanje aplikacije za socijalnu pomoć neophodna pomoć advokata koju većina marginalizovanih žena ne može da priušti. Među tražiocima socijalne pomoći po pravilu je često najviše lokalnih etničkih manjina, što unosi i dodatne, jezičke barijere u njihovo snalaženje sa administracijom i regulativom koju moraju razumeti da bi uživale svoja socijalna prava (Hunter & De Simone 2008, str. 164, 172).

Brojne druge studije utvrđuju neobične pravilnosti u nedostupnosti ili otežanoj dostupnosti socijalne pomoći za pojedine ugrožene kategorije stanovništva, koristeći se takođe konceptom intersekcionalnosti, odnosno ukrštanjem relevantnih identitetskih obeležja u vezi sa različitim životnim kontekstima (Reingold & Smith, 2012; Thomas et al., 2023; Bindley et al., 2022). Studije koncipirane prema konceptu intersekcionalnosti, primenjene na problem dostupnosti socijalne finansijske pomoći različitim kategorijama stanovništva, rađene su i u nekim zemljama regiona i kod nas, bez obzira na to što u većini nije upotrebljen i sam pojam intersekcionalnosti (Kotevska, 2016; Beker, 2019; Petkovska & Vukasović, 2009, Solar, 2021). Analize koje počivaju na primeni intersekcionalnosti će u budućnosti biti veoma važne za unapređivanje pravednosti i dostupnosti različitih vidova regulativa koje posreduju u ostvarivanju različitih prava i socijalne pomoći, jer omogućuju uvide u mehanizme reprodukcije nejednakosti i njihovu distribuciju, koja može da ukaže i na mesta potrebne intervencije.

Značaj kvalitativnih metoda istraživanja (naročito simboličkog i narativnog tipa) za intersekcionalno izučavanje patoloških pojava

Pojam intersekcionalnosti, kao što je prethodno napomenuto, proistekao je istovremeno iz dve osnove: sa jedne strane, iz „kulturološkog preokreta” u društvenim naukama kod kojih je široko pitanje kulturološke i simboličke dimenzije pojava stavljeno u prvi plan, a sa druge, ostala je potreba da se razume povezanost identitetskih, subjektivnih aspekata sa strukturalnim pitanjima i pitanjima društvene raspodele, na čiji značaj je ukazala Nensi Frejzer (Fraser, 1996). Sastavni deo *kulturoloških tendencija u kriminološkim pručavanjima* bilo je i popularizovanje istraživačkih pristupa koji su ukazivali na značaj simboličkih i narativnih problema

društvene patologije, odnosno na analitički i kauzalni značaj ovih aspekata pojava. Ovakva istraživanja društvene patologije metodološki su usmerena na *diskurse, medijske narative, literalne reprezentacije, autoetnografske prikaze* i slično, što nisu pristupi koji se tradicionalno neguju u pravnim, političkim i ekonomskim naukama, koje su u našim okvirima pod velikim uticajem pozitivistički postavljene metodologije i epistemologije istraživanja.

Narativna metodologija već postoji kao disciplina i kurs na nekim od međunarodnih akademskih programa, a bavi se pitanjem kako su popularni narativi i diskursi oblikovali kriminologiju od samog njenog nastanka. Ova naučna disciplina obuhvata proučavanje tema kao što su narativno samoprezentovanje osuđenika, etnometodološke, strukturalističke i postmoderne varijante analize kriminoloških narativa različite vrste, poput regulative, viktimologije i sudskih akata, ali i romana, filmova i drugih produkata popularne kulture (Verde, 2017). Zločin se posmatra u sklopu *narativnog skripta* koji mu je prethodio, oblikovan mogućnošću da bude reprezentovan pripovedački. Pojam *narativna kriminologija* formulisana je 2009. godine od strane Luis Preser (Lois Presser), a veoma brzo je prihvaćen i od strane nekoliko drugih autora koji su ovaj pristup dalje razvijali i povezivali sa drugim pravcima istraživanja u kriminologiji (Fleetwood et al., 2019, str. 2). Narativna kriminologija fokusirana je na iskustvo i stvaranje značenja kojima se obrazlažu dela i oblikuje potraga za uzrocima zločina. Metodološki prevashodno oslonjena na tehniku intervjuisanja i posmatranja, kvalitativna kriminologija je u početku bila usmerena na narative počinioca, da bi kasnije počela da obuhvata i proučavanje narativa zaposlenih u ustanovama socijalne kontrole. Analize narativa koje se sprovode u intersekcionalnoj kriminologiji najčešće su kvalitativne, ali su zastupljene i kvantitativne istraživačke tehnike.

Primer intersekcionalno uokvirenog narativnog kriminološkog istraživanja možemo naći i u jednoj studiji radnica u seksualnoj industriji u Zapadnoj Africi koja je urađena uz pomoć dekolonijalne i intersekcionalne analize (Boonzaier, 2019, str. 467). Ovakva analiza usmerena je na proučavanje procesa putem kojih moć i privilegija oblikuju životna iskustva marginalizovanih žena koje rade u seksualnoj industriji i pripadaju nekoj od najosetljivijih i najugroženijih društvenih grupa. Obzirom da načini na koje su neka istraživanja dizajnirana doprinose daljoj marginalizaciji pripadnika osetljivih populacija, potrebno je upotrebiti dekolonijalne i intersekcionalne pristupe. Mogu se primeniti i neki drugi kritički utemeljeni metodološki pristupi koji u narativnoj kriminologiji doprinose boljoj reprezentaciji „druge strane priče“ i predstavljaju svojevrstan apel osećanjima i odgovornostima društva vezanim za društvenu pravdu. Poseban naglasak u narativnoj kriminologiji jeste potencijal da rezultati imaju transformativno dejstvo i izazovu preispitivanje dominantnih i nametnutih narativa, a samim tim i praksi.

Simbolička i vizuelna metodologija proučavanja načina na koji su kriminološke teme *pokrivene u medijima* još jedna je oblast u kojoj je prigodno primeniti intersekcionalno dizajnirana istraživanja i šire teorijske i metodološke aparate

kritičke kriminologije. Vizuelne i tekstualne reprezentacije zločina u popularnoj kulturi, naročito kada su u njih uključene osetljive grupe, teme su u čijem istraživanju intersekcionalnost takođe može da da značajan doprinos. Patrijarhalna ideologija i rasistički i seksistički načini oblikovanja vesti o ženama počinocima pojedinih krivičnih dela koja predstavljaju tabu za društvo, jedna je od tema gde ukrštanje podataka o identitetskim obeležjima počinioaca može učiniti analizu kompletnijom i potpunijom (Mikell, 2019). Forsiranje specifičnih klasnih, rodnih i rasnih konstrukata kroz koje se žene počinioci ovakvih dela prikazuju u medijima ukazuje na perzistentnost štetnih patrijarhalnih i heteronormativnih okvira (Mikell, 2019, str. 79). Ovakvi prikazi trigeruju afektivni mehanizam društvene reakcije i oblikuju specifične mehanizme angažovanja javnosti u vezi sa ovim problemima koji je u suprotnosti sa principima neutralnosti i društvene pravde.

Analiza prateće vizuelne reprezentacije medijskog izveštavanja vezano za zločine u koje su uključene osetljive društvene kategorije takođe je oblast gde pojam intersekcionalnosti može da igra značajnu ulogu. Posebno je interesantno kada se uz pomoć intersekcionalnosti tematski obradi određeni istorijski period ili kada se medijske prakse sagledaju iz dijahronog i komparativnog ugla poređenja više medija u vezi sa temom kakva je, na primer, rasni konflikt unutar novih društvenih pokreta u Americi (Hellauer, 2020). U ovakvim istraživanjima različita pitanja mogu se ispostaviti kao značajna, poput intersekcionalne analize demografskih obeležja pripadnika redakcije koje može biti uzrok određenog načina izveštavanja, preko intersekcionalne analize uslikanih pojedinaca i pojedinki na fotografijama, sve do zastupljenosti različite vrste fotografija i tema praćenih utvrđivanjem mogućih uzroka različitog načina vizuelizacije izveštavanja različitih medijskih kuća. Tumačenje vizuelnog reprezentovanja pojedinih problema i osveščivanje načina na koje oni deluju na čitaoce dalje može da bude važno za informisanje javnosti, ali i za pokušaj da se ova sfera uredi nekim normativnim zahtevima koji bi uticali na to da slika koja se odašilje bude manje jednostrana i ostrašćena. Prikazivanje osoba koje su preživele različite vrste nasilja u medijima je posebno osetljiva tema i doprinos intersekcionalnosti razvoju naprednijih analiza može biti od posebnog značaja u oblasti viktimologije (Slakoff, 2018).

Zaključak

U nastojanju da obrazložimo značaj koncepta intersekcionalnosti za razvoj naprednih istraživanja koja su društveno relevantna, izložili smo niz primera koji pokazuju da postoje teme gde je neophodno istaknuta identitetska obeležja pojedinaca posmatrati zbirno i međusobno povezano. Tri najistaknutija identitetska obeležja koja su bazični sastavni činioci intersekcionalne analize su rasa, rod i klasa, a on podrazumeva reflektivni pristup bazičnoj *identitetskoj trijadi* (Carastathus, 2016, str. 33). Narativi društvenog razvoja i progressa generalno su prihvatili intersekcionalistički pristup i prateće argumente, ali primena u lokalnim teorijskim i

empirijskim istraživanjima zahtevaju dodatne napore. Intersekcionalnost se istovremeno može shvatiti kao teorija identiteta i kao teorija o međusobnim odnosima pojedinih kategorija identiteta višestruko podređenih grupa (Carastathus, 2016, str. 9).

Polazeći od sopstvenog pristupa društvenim razlikama i razumevanja intersekcionalnosti baziranog na promišljanju radikalne demokratije koje je sprovela Nensi Frejzer, predstavili smo osnovna teorijska određenja različitosti kroz afirmativne i problematične strane delovanja tog pojma u savremenoj akademskoj i političkoj praksi. Tretiranjem različitosti kao nečega što odudara od prosečnog i poželjnog u društvu, savremeno društvo nije rešilo brojna pitanja mehanizama priznanja, uključivanja i isključivanja svega što ide preko granice tolerancije koja se iznova i iznova iscertava i podcrtava. Predstavljanjem disciplinarnog utemeljenja kritičke kriminologije i kritičke analize javnih politika, demonstrirana je nužnost da se intersekcionalnost i prateća problematika uključe u formalne kurikulume društvenih i humanističkih fakulteta zemalja sa malim i slabo diferenciranim naučno-istraživačkim sistemom, iz čega proizilazi organičeni kapacitet praćenja akademskih trendova koje diktira anglosaksonski svet i odgovaranja na neka of gorućih pitanja vezanih za život u kompleksnom i dinamičnom okruženju današnjice.

Sledeći korak bio je demonstriranje značaja intersekcionalnosti sa metodološkog aspekta i kroz pojedine teme istraživanja kao što su: identitetski bazirano nasilje, prevelika zastupljenost određenih identitetskih kategorija u zatvorima nekih zemalja i uskraćivanje socijalne pomoći najosetljivijim kategorijama stanovništva. Ukazivanjem na 'kulturalizaciju' problema različitosti u oblasti visokog obrazovanja i javnim politikama, ali i na dodatni značaj uključivanja intersekcionalne perspektive koja sadrži osnove za izbegavanje prepreka koje proizilaze iz preuveličavanja uloge kulture, predstavljena je simbolička i narativna osnova za buduća intersekcionalistički uokvirena proučavanja fenomena iz oblasti socijalne patologije. Uz pomoć primene epistemologije i metodologije koja nije do sada na našim prostorima bila tipična u pravnim, ekonomskim, političkim oblastima, kao što su narativi, medijske i vizuelne reprezentacije koje prate društvene devijacije i reakcije na njih, mapiran je novi istraživački horizont koji će težiti da prevaziđe aktuelnu deskriptivnost i ukrsti probleme identiteta sa strukturama i promišljanjem pravednosti raspodele materijalnih dobara.

Napomena

Ovaj rad predstavlja rezultat angažovanja autorke u skladu sa Planom i programom rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2023. godinu (na osnovu ugovora br. 451-03-47/2023-01) sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Literatura

- Beker, K. (2019). *Višestruka diskriminacija žena u Srbiji i odabranim državama Evropske unije: uporedna analiza* [doktorska disertacija]. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu – Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije – Centar za rodne studije.
- Bell, K. E. (2018). Prison violence and the intersectionality of race/ethnicity and gender, *Russian Journal of Economics and Law*, 12(1), 132–148. <https://doi.org/10.21202/1993-047X.12.2018.1.132-148>.
- Bindley, K., Lewis, J., Travaglia, J., & DiGiacomo, M. (2023). Bureaucracy and burden: An Intersectionality-Based Policy Analysis of social welfare policy with consequences for carers of people with life-limiting illness. *Palliative Medicine*, 37(4), 543–557. <https://doi.org/10.1177/02692163221122289>
- Boonzaier, F. (2019). Researching Sex Work: Doing Decolonial, Intersectional Narrative Analysis. In J. Fleetwood (Ed.). *The Emerald Handbook of Narrative Criminology*. Bingley (pp. 467–493). Emerald Publishing.
- Brown, G. (2012). The Wind Cries Mary—the Intersectionality of Race, Gender, and Reentry: Challenges for African-American Women. *Journal of Civil Rights and Economic Development*, 24(4), 625–648. Available at: <https://scholarship.law.stjohns.edu/jcred/vol24/iss4/1>.
- Carastathis, A. (2016). *Intersectionality: Origins, Contestations, Horizons*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Collins, P. H. (1999). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment* (Revised, 10th Anniv., 2nd edition). Routledge.
- Collins, P. H., & Bilge, S. (2016). *Intersectionality* (1st edition). Maldern: Polity Press.
- Collins, P. H. (2019). *Intersectionality as Critical Social Theory*. Durham: Duke University Press Books.
- Crenshaw, K. W. (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Anti-Discrimination Doctrine, Feminist Theory and Anti-Racist Politics. *The University of Chicago Legal Forum* 1989, article 8.
- Crenshaw, K. W. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299.
- Davis, L. (2014). *The End of Normal: Identity in a Biocultural Era*. First edition. The University of Michigan Press.
- de Bovoar, S. (1983a). *Drugi pol: činjenice i mitovi*. Beograd: BIGZ.
- de Bovoar, S. (1983b). *Drugi pol: životno iskustvo*. Beograd: BIGZ.
- Džejmson, F. (2008). Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma. U J. Đorđević (ur.), *Studije kulture – zbornik* (str. 489–516), Beograd: Službeni glasnik.
- European Roma Rights Center (2014). Još uvek daleko od cilja: Prezastupljenost romske dece u „specijalnim školama” u Srbiji. Brussels: European Roma Rights Center.
- Fraser, N. (1996). *Justice Interruptus: Critical Reflections on the 'Postsocialist' Condition* (1st edition). Routledge.
- Goldberg, B. S. (2013). Intersectionality in Theory and Practice. In A.R. Wilson (Ed.). *Situating Intersectionality: Politics, Policy, and Power*. 2013th edition (pp. 124–158). New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Grabham, E., Cooper, D., Krishnadas, J., & Herman, D. (Eds.). *Intersectionality and Beyond: Law, Power and the Politics of Location*. 1st edition. Abingdon, Oxon; New

- York, NY: Routledge-Cavendish.
- Ham, J. (2020). Using difference in intersectional research with im/migrant and racialized sex workers. *Theoretical Criminology*, 24(4), 551–567. <https://doi.org/10.1177/1362480618819807>
- Healy, J., & Colliver, B. (2022). Introduction. In J. Healy & B. Colliver (Eds.). *Contemporary Intersectional Criminology in the UK* (pp. 1–8). Bristol, UK: Bristol University Press.
- Plakrouz, H., & Lindzi, Dž. (2022). *Cinične teorije*. Smederevo: Heliks.
- Hellauer, T. (2020). Power, intersectionality and news photographs: a case study of Detroit free press and Michigan chronicle news photography between 1963 and 1967. [M. A. Thesis, University of Missouri—Columbia]. Mo Space. Available at: <https://mospace.umsystem.edu/xmlui/handle/10355/81481>.
- Henne, K., & Troshynski, E. I. (2019). Intersectional Criminologies for the Contemporary Moment: Crucial Questions of Power, Praxis and Technologies of Control. *Critical Criminology*, 27(1), 55–71. <https://doi.org/10.1007/s10612-019-09441-z>
- Hunter, R., & De Simone, T. (2008). Identifying disadvantage- Beyond intersectionality. In E. Grabham, D. Cooper, J. Krishnadas, & D. Herman (Eds.), *Intersectionality and Beyond: Law, Power and the Politics of Location*, 1st edition (pp. 159–183). Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge-Cavendish.
- Ignjatović, Đ. (2000). *Kriminologija*. Beograd: Nomos.
- Fleetwood, J., Presser, L., Sandberg, S., & Ugelvik T. (2019). Introduction. In J. Fleetwood (2019). *The Emerald Handbook of Narrative Criminology* (pp. 1–21). Bingley: Emerald Publishing.
- Kotevska, B. (2016). *The Art of Survival – Intersectionality in Social Protection in Macedonia and Bosnia and Herzegovina*. Skopje: European Policy Institute.
- Lugones, M. (2003). *Pilgrimages/Peregrinajes: Theorizing Coalition Against Multiple Oppressions*. Lanham, Md: Rowman & Littlefield Publishers.
- Lund, A. D. (2014). Homelessness and Social Inclusion: The Case of Projekt Udenfor in Denmark. In Dominelli, Lena and Moosa-Mitha, Mehmoona. (Eds.) *Reconfiguring Citizenship: Social Exclusion and Diversity within Inclusive Citizenship Practices* (pp. 87–94). England ; Burlington, VT: Routledge.
- Mahoney, I., & Chowdhury, R. (2021). *Criminal Justice and Inequality What can be done to reduce reoffending?* Nottingham: Nottingham Trent University.
- Mikell, T. C. (2019). *Reading Between the Lines: An Intersectional Media Analysis of Female Sex Offenders in Florida Newspapers*. Available at: <https://www.semantic scholar.org/paper/Reading-Between-the-Lines%3A-An-Intersectional-Media-Mikell/30438ab6823f9c2c103e9d5a93a2aaadc99169c8>
- Mršević, Z. (2016). Mehanizmi delovanja intersekcionalnosti. U *Stanje i perspektive multikulturalizma u Srbiji i državama regiona*. Naučni skupovi/SANU; knj. 165. Odeljenje društvenih nauka, Odbor za proučavanje nacionalnih manjina i ljudskih prava (38) (str. 127–144). Srpska akademija nauka i umetnosti: Institut društvenih nauka, Beograd.
- Nikolić-Ristanović, V., & Konstantinović-Vilić, S. (2018). *Kriminologija*. Beograd: Prometej.
- O'Neill, M., & Seal, L. (2012). *Transgressive Imaginations: Crime, Deviance and Culture*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Pavićević, O., & Bulatović A. (2018). Žene u organizovanom kriminalu. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 37(1), 85–101.
- Pekić, J. (2013). Feminizam i kriminologija – rodne uloge u izučavanju fenomena

- kriminaliteta. U D. Arsenijević & T. Flessenkampor. (Ur.). *Kojeg roda je sigurnost* (str. 171–192). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Petkowska, S. (2011). Demokratija i politika razlike–kroz prizmu aktuelnog stanja. *Filozofija i društvo*, 22(3), 95–119.
- Petkowska, S. & Vukasović, M. (2009). Efikasnost i pravičnost u sistemu studentskog standarda. U *Analza karakteristika siromaštva u Srbiji* (str. 99–115). Beograd: Vlada Republike Srbije & Tim potpredsednika za implementaciju Strategije za smanjenje siromaštva.
- Reingold, B. & Smith, A. R. (2012). Welfare Policymaking and Intersections of Race, Ethnicity, and Gender in U.S. State Legislatures, *American Journal of Political Science*, 56(1), 131–147.
- Simons, M., Olssen, M., Peters, A., & Michael, A. (Eds.) (2009). *Re-Reading Education Policies. A Handbook Studying the Policy Agenda of the 21st Century*. Rotterdam: Sense Publishers
- Slakoff, D. (2018). *The Representation of Female Victims in Front-Page News Stories: The Effect of Race/Ethnicity*, Student Work [Preprint]. <https://digitalcommons.unomaha.edu/studentwork/3708>, stranici pristupljeno 3.5.2023.
- Solar, M. (2021). Romski feminizam: od rodno-ravnopravnog preko intersekcionalnog prema socijalno-reproduktivnom pogledu (1. dio). *Slobodni filozofski*. Dostupno na adresi: <http://slobodnifilozofski.com/2021/11/romski-feminizam-od-rodno-ravnopravnog-preko-intersekcionalnog-prema-socijalno-reproduktivnom-pogledu-1-dio.html>, stranici pristupljeno 3.5.2023.
- Stubbs, J. (2020). Bringing Racialised Women and Girls into View: An Intersectional Approach to Punishment and Incarceration. In Walklate, S., Fitz-Gibbon, K., Maher, J. & McCulloch, J. (Eds.). *The Emerald Handbook of Feminism, Criminology and Social Change: Emerald Studies in Criminology, Feminism and Social Change*, (pp. 295–316). Emerald Publishing Limited, Bingley.
- Thomas, C., Flynn, S., Slayter, E., & Johnson, L. (2023). Disability, Intersectionality, Child Welfare and Child Protection: Research Representations. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 25(1), 45–64. <https://doi.org/10.16993/sjdr.963>
- Verde, A. (2017). Narrative Criminology: Crime as Produced by and Re-Lived Through Narratives. *Oxford Research Encyclopedia of Criminology*. Available at: <https://oxfordre.com/criminology/view/10.1093/acrefore/9780190264079.001.0001/acrefore-9780190264079-e-156>.
- Walt, L. C., & Jason, L. A. (2017). Predicting Pathways into Criminal Behavior: The Intersection of Race, Gender, Poverty, Psychological Factors. *ARC journal of addiction*, 2(1), 1–8.
- Williams, T. (2008). Intersectionality analysis in the sentencing of Aboriginal women in Canada: What difference does it make? In Grabham, E.; Cooper, D.; Krishnadas, J. & Herman D. (Eds.) *Intersectionality and Beyond: Law, Power and the Politics of Location*. (pp. 79–105). Abingdon, Oxon ; New York, NY: Routledge-Cavendish.
- Wright, J. P., & Pietenpol, A. M. (2017). Tyranny of the Minority. In S. E. Brown, & O. Sefiha (Eds.) *Routledge Handbook on Deviance* (pp 486–498). Abingdon: Routledge.
- Špadijer-Džinić, J. (1988). *Socijalna patologija: sociologija devijantnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

The Significance of the Concept of Intersectionality for Social Pathology: Epistemological And Methodological Aspects*

Sanja Petkovska

Research Fellow, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade, Serbia

The aim of the paper is to consider the importance of intersectionality as an innovative theoretical and methodological tool for conceptualizing the social differences in the field of social pathology. In order to realize the goal set, we first approach the definition of intersectionality and its delimitation in relation to related concepts, while clarifying our own understanding of the concept, which we base on material directions within the approach of diversity politics and critical race theory. Unlike modern sociological understandings, contemporary studies of social differences theoretically rely on more complex approaches, such as constructivist interactionism, phenomenology, post-Marxism, gender studies, post-colonial studies, and critical theories of society, which focus on identity and subjectivity. The materialistic aspect of the critical approach and issues related to policies of distribution are mostly neglected, amid the dominance of the postmodernist culture of thinking, which often manifests itself as imprecise and unfounded. The initial impulse for writing this paper is precisely the effort to reanimate that repressed, material dimension. Then, the paper shows the advantages of using the intersectional approach in the research of critical analysis of public policies and critical criminology, so that the focus in the final part of the paper is directed to specific methodological topics and problems in the study of which the concept of intersectionality has proven to be important and necessary.

KEYWORDS: intersectionality / critical theory of race / critical criminology / politics of diversity / critical public policies

RECEIVED: May 3, 2023

REVISION RECEIVED: May 29, 2023

ACCEPTED: May 30, 2023

* Predloženo citiranje: Petkovska, S. (2023). Značaj pojma intersekcionalnosti za socijalnu patologiju: neki epistemološki i metodološki aspekti. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(1), 81–99. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023015>

©2023 by author(s)

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Democracy at Work: Contract, Status and Post-Industrial Justice

Autori: Ruth Dukes & Wolfgang Streeck

Budućnost rada već godinama unazad ostaje neiscrpna tema akademskih radnika i radnica. Iako se o radu može govoriti iz pera raznih autora i autorki u različitim naučnim disciplinama, gotovo po pravilu tema tržišta rada i radničkih prava dobija na značaju nakon velikih društveno-ekonomskih kriza. To je važno i za krize u minulome veku, a važi i za najveće krize 21. veka (svetska finansijska kriza 2008. godine, te društveno-ekonomsko-politička kriza pandemije virusa COVID-19 iz 2020. godine). Ipak, profesor radnog prava na Univerzitetu u Glazgovu, Ruth Dukes, i nemački sociolog i profesor Univerziteta u Kelnu, te bivši direktor Max Planck Institute for the Study of Societies, podvlače da njihova najnovija monografska studija „Democracy at Work: Contract, Status and Post-Industrial Justice“ nije samo još jedna u nizu knjiga o budućnosti rada. Monografija koja je pred čitaocima nudi kritičku perspektivu odnosa rada, demokratije i socijalne pravde u 21. veku i pruža uvid u izazove sa kojima se suočavaju radnici i kreatori politike u savremenom neoliberalnom obliku kapitalizma.

Problematizujući savremeni neoliberalni oblik kapitalističke regulacije društvenih odnosa, autori osvetljavaju odnos demokratije i rada u kontekstu promene prirode rada i zaposlenja. Pitanje i problematizovanje savremenih oblika rada i društvenog položaja radnika nije novo. Ono što potpisnici monografske studije donose novo jeste (pokušaj) odgovora na pitanje da li je moguće pronaći „lek za tegobe neoliberalnog režima rada i kako ih tačno osmisliti i primeniti“? Drugim rečima, akcenat se stavlja na zakon o radu i radno pravo, odnosno ulogu koju bi (novi) oblik normativnog regulisanja radno-pravnih odnosa mogao da ima na savremenom (svetskom) tržištu rada. Ipak, pitanje radnog prava autori ne posmatraju izolovano od političkog i ekonomskog društvenog podsistema.

Tradicionalni radni odnosi (tzv. standardni radni odnosi), koji su obeležili posleratne decenije i države socijalnog staranja, zasnovani na dugoročnim ugovorima i stabilnoj sigurnosti zaposlenja, sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka sa neoliberalnim zaokretom, ustupili su mesto nesigurnijim

oblicima rada, kao što su privremeni i povremeni rad. Novi radni aranžmani stavljaju radnike u višestruko nepovoljni položaj, podrivaju mehanizme socijalne zaštite i pregovaračku moć radnika. Dodatno, erozija tradicionalnog radnog odnosa dovela je i do krize demokratije, vele autori, pošto glasovi radnika nisu adekvatno zastupljeni u procesima donošenja odluka. Demokratija na radnom mestu, kakvom smo je do sada poznavali, deo je prošlosti. Radni odnosi regulisani su bezbrojnim varijantama ugovora o radu, koji gotovo bez izuzetka legalizuju eksploataciju radnika, a radnu snagu fragmentišu i atomizuju. Drugim rečima, sam *ugovor* je neraskidivo povezan sa i oblikuje društveni *status* radnika, koji deluje u sinergiji sa strukturnom pozicijom radnika, a koja je, opet, usklađena sa društvenim i ekonomskim resursima koji na različite načine ograničavaju ili omogućavaju društveno delanje.

Da bi društvo odgovorilo na ove izazove, autori predlažu novi pristup industrijskim odnosima koji naglašava ulogu kolektivnog pregovaranja u oblikovanju uslova rada. Aksiom od kojeg autori polaze jeste da postoje zajednički interesi koje radnička klasa deli. Radničku klasu čine pojedinci koji dele tzv. proletersko stanje. *Proletersko stanje* (eng. proletarian condition) podrazumeva „poziciju u društvenoj strukturi koja izaziva specifičnu anksioznost koju nazivamo proleterskom, što odražava dve vrste strukturalne nesigurnosti: prvo, poziciju na tržištu rada koja vas čini zavisnim od pronalazjenja nekoga ko će kupiti vaš rad i, drugo, poziciju u organizacionoj hijerarhiji proizvodnje koja vam ne dozvoljava da neizvesnost vaše tržišne situacije prenosite na one ispod vas (...) U proleterskom stanju, postoji stalno prisutan rizik da ekonomske promene mogu poremetiti vezu između zaposlenja i prihoda, lišavajući vas sredstava za život, vašeg uobičajenog načina života, poštovanja drugih, sposobnosti da vaspitavate svoju decu na način koji omogućava da izrastu u punopravne članove zajednice“ (str. 16).

U argumentaciji za ponovno uspostavljanje demokratije na radnom mestu, autori u prvom poglavlju otvaraju pitanje o značaju radnog prava u kapitalističkim radnim odnosima. U tom pogledu, podsećaju na dva velika teorijska priloga koji se bave zakonskom regulativom ugovaranja rada. Prva je analiza prava i društva koju je razvio američki sociolog Philip Selznick, dok je druga kritička društveno-pravna tradicija koja je evoluirala 1920-ih u Vajmarskoj Nemačkoj pod intelektualnim vođstvom Hugo Sinzheimer. Kao temelje na koje se naslanjaju u svojoj daljoj analizi, Dukes i Streeck podsećaju da su njihovi predstavnici, sa svojim različitim pristupima, pokušali da problematizuju pitanje „kako se nešto poput moralnog jedinstva, zajedničkog osećaja pravde i pravičnosti, može pojaviti u kapitalističkoj političkoj ekonomiji regulisanoj zakonom“ (str. 24).

Zasebno poglavlje posvećeno je usponu i padu radnog prava prema kojem su radnici i sindikati bili na vrhuncu moći u kapitalističkoj ekonomiji. Autori problematizuju aktuelnost koncepta industrijskog državljanstva (eng. industrial citizenship), referišući na prava i obaveze koje pojedinci imaju u vezi sa svojim radom i zaposlenjem. Koncept je usko povezan sa razvojem radničkih sindikata i

drugih organizacija za kolektivno pregovaranje, koje su nastojale da zaštite prava i interese radnika pred industrijalizacijom i kapitalističkom eksploatacijom. Kroz kolektivno pregovaranje, radnici su mogli da pregovaraju o boljim platama, beneficijama i uslovima rada i da ostvare svoja prava kao građani na radnom mestu. U današnje vreme, sa sve nesigurnijim zaposlenjima autori otvaraju pitanje novih oblika industrijskog državljanstva. Ne zaboravljajući da u jednačinu uključe posledice globalizacije, liberalizacije i digitalizacije (uključujući i podelu na kapitalistički centar i periferiju, te posledično i radnike centra i periferije), autori u narednom poglavlju ispituju aktuelne trendove u oblastima radnih odnosa i radnog prava kroz empirijsko istraživanje „četiri arhetipska radnika u trećoj deceniji dvadeset prvog veka: *gig* radnike, skladištare u Amazon-u, negovateljice i univerzitetske profesore“ (str. 72). Sagledavanje njihovih radnih odnosa kroz okvir ugovora i statusa slikovito pokazuje složenost savremenih društvenih odnosa.

Naposletku, autori otvaraju i pitanje post-industrijske pravde. Zalažu se za uspostavljanje *postindustrijskog društvenog ugovora* koji bi proširio socijalnu zaštitu na sve radnike, bez obzira na njihov radni status. Postindustrijska pravda za potpisnike monografije je vizija pravde koja je prilagođena stvarnosti post-industrijske ere i podrazumeva preispitivanje uloge države i tržišta u regulisanju rada i zapošljavanja. Koncept predstavlja poziv na akciju kreatorima politika i naučnicima da ponovo promisle tradicionalne pojmove pravde i jednakosti u svetlu izazova koje savremeni kapitalizam nudi. Demokratija je takođe ugrožena koncentracijom ekonomske moći u rukama (nevelike) elite, što podriva sposobnost građana da oblikuju ekonomsku politiku i donošenje odluka, te da utiču i na svoje radne uslove i pregovaranja. Stoga je, po mišljenju autora, neophodan participativniji i demokratskiji pristup ekonomskom i društvenom upravljanju, koji bi osigurao da interesi radnika i običnih građana budu zastupljeni u ekonomskom donošenju odluka.

*Dr Aleksandra Marković**

* Naučna saradnica, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija.
E-mail: aleksandra.markovic1@hotmail.com

Sociološko nasleđe Vojina Milića - 100 godina od rođenja

Autori: Manić, Željka & Mirkov, Anđelka

Zbornik radova *Sociološko nasleđe Vojina Milića – 100 godina od rođenja* nastao je na bazi jednog dela prezentacija sa istoimenog skupa održanog 17. septembra 2022. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. *Institut za sociološka istraživanja* organizovao je ovaj naučni skup kategorisan kao “skup od nacionalnog značaja” kako bi odao počast i podsetio nas na jednog od najznačajnijih naučnika iz društveno-humanističkih oblasti sa postjugoslovenskih prostora. Međutim, svako ko je upoznat sa likom i delom ovog naučnika može da postavi pitanje zbog čega ovaj nacionalni skup nije imao širi, međunarodni značaj, kakav nasleđe Vojina Milića zaslužuje? Zbornik je usledio nekoliko meseci nakon konferencije koja je okupila naučnike i univerzitetske radnike različitih profila i interesovanja, koje je povezalo interesovanje za rad Vojina Milića. Donekle očekivano, najveći deo učesnika bili su sociolozi, ali pomalo neočekivano, među zvanicama i učesnicima ovog nacionalnog skupa nije se našao niko sa Pravnog fakulteta na kom je Vojin Milić odbranio doktorsku disertaciju, kao ni sa većine drugih odeljenja Filozofskog fakulteta. Donekle neočekivano u kontekstu pristupa samog Milića koji je povezivao discipline, skup njemu posvećen bio je disciplinarno gledajući, prilično homogen.

Pored toga što je široj akademskoj javnosti danas najpoznatiji kao utemeljivač sociologije u periodu SFRJ na Filozofskom fakultetu u Beogradu i kao deo redova Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, danas deluje podjednako potrebno i uputno podsetiti na činjenicu da je primarna naučna disciplina ovog velikog naučnika bila filozofija, a da je njegov pristup bio orijentisan kritički. Premda danas uglavnom definisan kao sociolog i šire poznat kao utemeljivač sociologije na našim prostorima, danas deluje relevantno podsetiti i na činjenicu da je Milić doktorirao 1958. godine na temu *Metodološki problemi u sociološkom istraživanju* na Pravnom fakultetu u Beogradu, kao i da dobar deo istraživačkih radova koje je kasnije predstavlja analize međunarodnih i nacionalnih regulatornih okvira za naučnoistraživački rad. Njegovo stvaralaštvo odisalo je *interdisciplinarnošću* i *transdisciplinarnim* nastojanjima koja su vođenja vrhunskim naučnim principom *celovitosti* nauke, koja su u srpskim naučnim okvirima danas, po svemu sudeći, svojevrsni oblik blasfemije.

Struktura zbornika prati strukturu programa konferencije baziranu na jednostavnoj klasifikaciji stvaralačkog nasleđa koje je Milić ostavio za sobom, koje se grubo se može podeliti na sociološku teoriju, metodologiju naučnih istraživanja u oblasti društvenih nauka i humanistike, kao i sociologiju znanja i nauke. Ove tri oblasti ni u kom slučaju ne pokrivaju sve disciplinary i tematske oblasti u kojima je Milić delovao: pored filozofije i prava u kojima je stekao svoje diplome i sociologije u kojoj je delovao veći deo svog profesionalnog života, Vojin Milić je bio prilično strastveno posvećen pitanjima koja danas spadaju u domen studija naučne politike, odnosno uslova i zakonitosti razvoja i rasta naučne produkcije, ali i pitanju internacionalizacije provincijalnih naučnika kako društvenih, tako i prirodnih nauka.¹ Takođe, Milić se bavio i marksističkom teorijom, ali u relativno manjem obimu.

Struktura priloga u zborniku koja, kao što je prethodno napomenuto, prati osnovne disciplinarnе oblasti u kojima je Milić delovao, sastoji se iz tri celine. Prvi segment knjige, koji se sastoji iz priloga koje je napisalo troje autora, nosi podnaslov Sociološka teorija. Kao što i samo ime podnaslova zbornika kaže, *Aleksandra Marković, Andrej Kubiček i Dragana Grundogan* bavili su se razradom dveju tema kojima je Milić dao značajan doprinos, a to su teorija društvene strukture, odnosno *klasne teorije* sa jedne strane, a sa druge strane je tema obrazovne segregacije, odnosno *horizontalnih nejednakosti u visokoobrazovnom sistemu*. Sva tri autora prvog segmenta ove zbirke priloga su istraživači mlađe generacije, a njihovi radovi predstavljaju svojevrsnu aktuelizaciju važnih socioloških oblasti koja je inspirisana Milićevim radom.

Drugi segment zbornika, Metodologija socioloških istraživanja, okupio je autore koji se u svom radu fokusiraju na metodološku problematiku. U skladu sa tim, *Jasmina Petrović* bavila se „Stvaranjem kredibilne iskustvene evidencije za sociološka istraživanja“, odnosno „doprinosom Vojina Milića razvoju metodoloških načela i istraživačke prakse“, dok je profesor metodologije *Vladimir Ilić* predstavio „Milićevo shvatanje komplementarnosti i triangulacije kod kombinovanih (mixed methods) istraživanja“. Rad *Nemanje Zvijeri* na temu upotrebe vizuelnih metoda u sociologiji, kojima se Milić nije preterano bavio, razmatra mogućnost njihove upotrebe u budućnosti, inspirisan svojevrsnim pokušajem misaonog eksperimenta na temu kako bi se vizuelne istraživačke metode uklopile u Milićeva metodološka načela.

Zbornik zatvara objedinjujuće poglavlje Sociologija saznanja i sociologija nauke. Značaj ove dve disciplinarnе oblasti za nauku i njenu budućnost nema potrebe ovde posebno obrazlagati. Osim, izuzetno je važno napomenuti da su u našoj lokalnoj i

¹ Kao jedan od primera Milićevih radova koji zavređuju pažnju i danas na temu analiza naučne produkcije u oblasti prirodnih nauka možemo izdvojiti rad: *Dokorati u obrazovanju i obnavljanju naučnog osoblja: prirodne, tehničke i medicinske nauke SFR Jugoslavije: 1955-1959, 1970-1974*, Beograd: Sociološko društvo Srbije, 1982.

regionalnoj naučnoj produkciji u sklopu društveno-humanističkih nauka to zapostavljene discipline, odnosno sociološke podoblasti. Ovaj segment zborika sastoji se od čak četiri poglavlja. Prvo je napisao profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu *Jovo Bakić* na temu kako se Milićev pristup *kritici ideologije* može primeniti na savremeni društveni i politički život Srbije, odnosno na njegov konzervativni, reakcionarni, neo-tradicionalni, ili bolje rečeno anti-modernistički, anti-prosvetiteljski i anti-progresivistički deo. *Jelena Pešić*, docentkinja na Odeljenju za sociologiju istog fakulteta, napisala je rad na temu „Doprinos Vojina Milića proučavanju globalnih nejednakosti u proizvodnji znanja: teorijsko razmatranje upotrebe konceptualnog para *središte-periferija* u proučavanju organizacije nauke“.

Primenu koncepta *središte periferija* i teze o zavisnom razvoju naučne produkcije malih, perifernih zemalja na analizu pretpostavki prema kojima takve zemlje oblikuju i mogu u budućnosti nastojati da promene svoje naučnoistraživačke politike, demonstrirala je *Sanja Petkovska*, naučna saradnica na Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu u prilogu koji nosi naziv „Proučavanje naučnoistraživačke politike perifernih zemalja u radu Vojina Milića“. Prilog *Željke Manić*, docentkinje na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta koja se profilisala u oblasti metodologije socioloških istraživanja, zatvara ovaj zbornik radova predstavljanjem rezultata istraživanja „Milićevog doprinosa naukometriji“. Ovaj prilog za cilj je imao da analizira Milićev doprinos naukometriji, bibliometriji i prosopografiji, koja se bazira na „istraživanju biografskih podataka o pojedincima i društvenim grupama, koje su se istakle u određenoj oblasti značajnim doprinosima“ (str. 141).

Pored nesumljivog značaja ovog zbornika i njegovih jasnih prednosti, postoje i određene slabosti na koje je uputno ukazati. Dve uočljive slabosti ovog zbornika jesu *generički podnaslovi* i prevelika odabranih autora heterogenost u pristupima Milićevom nasleđu, što u krajnjem ishodu ne govori mnogo ni o složenosti, a ni o kvalitetima njihovih napora da Milićev rad ponovo oživi i bude uključen u proučavanje aktuelnih sociojalno-političkih transformacija postjugoslovenskih tranzicija u većoj meri nego što je bio do sada. Naučni prilozi uvršteni u ovaj zbornik mogu se grubo podeliti u tri grupe radova: 1) radovi koji za cilj imaju analizu nekog segmenta Milićeve naučne produkcije; 2) radovi kojima je skup poslužio kao povod da prezentuju svoje radove koji se na nekom nivou mogu povezati sa Milićevim akademskim delovanjem i njegovim akademskim opusom; 3) radovi koji ne samo da predstavljaju prikaz i analizu nekog segmenta Milićeve naučne produkcije, već nam daju smernice kako se neslede koje je on za sobom ostavio, kako epistemološko, tako i metodološko, može dalje razvijati, daljim osmišljavanjem budućih kreativnih istraživačkih projekata koji će se bazirati na pristupu *kritičke teorije društva* za koju je i sam Milić bio duboko opredeljen tokom čitavog profesionalnog života i razvoja. U oživljavanju *kritičkog pristupa društvenoj analizi*, pomalo posustalog u lokalnim društveno-humanističkim naukama, leži

neosporan i veliki značaj kako skupa, tako i ovog zbornika: jer činjenica je da u odnosu na intenzivan i bogat razvoj *kritičke teorije društva* na međunarodnoj akademskoj sceni, Srbija daleko i duboko zaostaje za svetom. Možda je to zaostajanje u praktikovanju kritičke analize za svetom svojevrsan uzrok ali i posledica ignorisanja Milićevog naučnog značaja u srpskim akademskim krugovima i negranja njegovih neospornih, regionalnih doprinosa. Kako urednice zbornika navode u uvodnom obraćanju čitaocima, „značaj Milićevog stvaralaštva uveliko je priznat u domaćoj sociologiji“ (str. 7). Dakle, objavljivanje ovog zbornika je dobar korak da se Milićev uticaj na savremene društvene nauke reaktualizuje i proširi.

Premda je tokom samog skupa pokrenuto pitanje u kojoj meri je Milićev značaj potisnut namernim ignorisanjem, daleko važnije pitanje za savremenu srpsku akademsku zajednicu čini se da je: da li je upravo to lokalno umanjivanje značaja jedan od ključnih uzroka da Milićev rad ne bude prepoznatljiviji i citiraniji na međunarodnom planu, kako savremenom, tako i posmatrano sto godina unazad? Ovaj veliki naučnik sa naših prostora daleko veću i širu, kako lokalnu, tako i globalnu priznatost i prepoznatost i danas svakako zaslužuje, jer je po značaju i tokom vremena u kom je delovao daleko nadilazio, ne samo jugoslovenske, nego i šire, regionalne okvire.

*Dr Sanja Petkovska**

* Naučna saradnica, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija.
E-mail: sanjalicica@gmail.com

Sećanje

Prof. dr Biljana Simeunović Patić
31.8.1970–21.4.2023.

Kada nas prerano i iznenada napuste kolege i prijatelji, kao što je otišla naša Bilja, ostajemo dugo u neverici ne prihvatajući nenadoknadivi gubitak. Prof. dr Biljanu Simeunović Patić upoznale smo u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u kome je 1994. godine započela naučnu karijeru. Već tada se isticala vrednoćom i sposobnošću da se kritički odnosi prema dostignućima kriminologije i graničnih disciplina i spremnošću da te svoje originalne stavove jasno i dosledno zastupa. Nedugo po njenom dolasku u Institut, kolegijalnost je prerasla u druženje i prijateljstvo. Bilo je zadovoljstvo s njom profesionalno saradivati – iako tada tek početnica, savesno je, odgovorno i kvalitetno obavljala svoje zadatke, uvek otvorena prema saznanjima iz drugih društvenih nauka, spremna na saradnju sa iskusnijim istraživačima. Zahvaljujući tim svojim sposobnostima, znanjima i širini interesovanja, Biljana je izgradila uspešnu karijeru i stekla veliki naučni ugled. Na žalost, neumoljiva sudajka prekinula je njenu životnu nit na vrhuncu karijere, u trenutku kada više nije bilo potrebe da se usavršava i dokazuje, nego samo da koristi plodove dotadašnjeg rada.

Od sećanja na našu Bilju – vrednu i oštromnu mlađu saradnicu na projektima još su dragocenija sećanja na susrete i druženja uz kafu gde se nikad s njom nisu mogli voditi „prazni“ razgovori - njena strastvena „zaljubljenost“ u kriminologiju, viktimologiju i sve druge naučne oblasti povezane sa čovekom i društvom, dolazila je do izražaja u tim dugim razgovorima. Kriminologija i istraživanja nisu bila samo

njena profesionalna zavičajnost nego istinska ljubav. Bila je prava naučna „gozba“ slušati obilje podataka i činjenica iz njenih vlastitih i tuđih istraživanja. Od Biljane su pravnici prvi put saznali „jeres“ da kriminologija nije samo vanpravna sociološka disciplina, nego interdisciplinarna nauka sa mnogostruko širim aspektima. Pričajući, unosila je celu sebe u tematiku, a svojom visprenošću, elokvencijom i analizom ubedila bi lako sagovornike.

I kao da je i sada vidimo, vitku kao breza, izražajnih, tamnih očiju kako brzo i živo govori i ponekad odsečnim gestom ističe svoje reči. Osim pametnog, ponekad brzog prodornog pogleda (pogotovu ako se sa vama ne slaže u stavovima) često je blagi osmeh krasio njeno lice. Isti takav naročiti osmejak daje duhovnost ljudskim figurama starih Etruraca. Biljana nije bila osoba koja će se lako drugima poveravati, niti je svojim problemima opterećivala druge i ostala je tome dosledna do kraja. Više je izražavala svojim ukupnim odnosom i ponašanjem prema nekome, nego što je kazivala rečima. Mogli ste se kladiti da će svaki poklon koji dobijete od nje sadržati upravo ono što ste netom poželeti, uvek pažljivo odabrano i umetnički upakovano, jer vas je dobro poznavala i nastojala da vas obrađuje. Ako zatraži vaše mišljenje – redovno će ga poštovati, čak i kada se sa njim ne slaže. A sa svakim novim susretom ili pozivom, iako se u međuvremenu dugo niste videli ili čuli, nastavlja se nekadašnje prijateljstvo jednakom bliskošću i neposrednošću, kao da ste se tek juče rastali. Takvim svojim odnosom davala nam je na znanje da u njoj imamo ne samo korektnu saradnicu, nego i odanu i iskrenu prijateljicu. Svi koji su je poznavali znaju za njenu odgovornost, istrajnost, iskričavost, požrtvovanost i predusretljivost koja se retko sreće.

Biljane, onakve kakvu ćemo je pamtiti – sposobne, pametne, ponosne, hrabre i dostojanstvene, više nema. Ostalo je sećanje na naše prijateljstvo koje je bilo „obnavljano“ novim susretima, jednako sadržajnim i emotivnim.

U ovom kratkom Sećanju, lično obojenom, nije mesto za analizu i vrednovanje Biljaninih mnogobrojnih dela iz različitih naučnih oblasti. Doći će vreme da o tome pribranije i određenije pišu i govore najbolji znalci iz naučnih oblasti bliskih interesovanjima prof. dr Biljane Simeunović Patić.

Hvala joj na svemu što je pružila, ne samo srpskoj nauci, svojim studentima, saradnicima, svojim najbližima i svojim prijateljima.

Nataša Mrvić Petrović
Branislava Knežić

Uputstvo autorima

Informacije o časopisu i naučna politika

Časopis *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* objavljuje radove na srpskom i engleskom jeziku iz različitih oblasti društvenih nauka, kao što su kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija i specijalna edukacija. Posvećen je teorijsko-konceptijskim, empirijskim i komparativnim proučavanjima raznovrsnih, prvenstveno aktuelnih, društvenih pojava i problema.

Časopis objavljuje naučne i stručne radove.

Naučni članci: 1) originalni ili izvorni naučni rad (rad u kome se iznose prethodno neobjavljeni rezultati sopstvenih istraživanja naučnim metodom); 2) pregledni rad (rad koji sadrži originalan, detaljan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kome je autor ostvario određeni doprinos); 3) kratko ili prethodno saopštenje (originalni naučni rad punog formata, ali manjeg obima ili preliminarnog karaktera); 4) naučna kritika, odnosno polemika (rasprava na određenu naučnu temu zasnovana isključivo na naučnoj argumentaciji i korišćenjem naučne metodologije) i osvrti.

Radovi klasifikovani kao naučni moraju imati dve pozitivne recenzije.

Stručni članci: 1) stručni rad (prilog u kome se nude iskustva korisna za unapređenje profesionalne prakse, ali koja nisu nužno zasnovana na naučnom metodu); 2) informativni prilog (uvodnik, komentar i sl.); 3) prikaz (knjige, slučaja, naučnog događaja, seta podataka i sl.); 4) stručna kritika, odnosno polemika i osvrti.

Časopis objavljuje isključivo radove koji nisu prethodno objavljeni, osim u obliku apstrakta, predavanja, doktorske disertacije ili master rada, niti se razmatraju za objavljivanje na drugom mestu.

Svi prijavljeni radovi se, pre slanja na recenziju, proveravaju na plagijarizam i autoplagijarizam.

Radovi koji su prihvaćeni za objavljivanje publikuju se po redosledu koji utvrđuje glavni urednik.

Otvoreni pristup

Časopis se izdaje u režimu otvorenog pristupa (Green Open Access). Celokupan sadržaj dostupan je korisnicima besplatno. Postupak prijavljivanja rukopisa, recenzije, obrada i objavljivanje rada su besplatni.

Licenciranje

Objavljeni radovi se distribuiraju pod uslovima Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Politika samoarhiviranja

Autorima je dozvoljeno da objavlvenu verziju rada deponuju u institucionalni ili tematski repozitorijum ili da je objave na ličnim internet stranicama (uključujući i profile na društvenim mrežama za istraživače, kao što su ResearchGate, Academia.edu, itd.), na internet stranici institucije u kojoj su zaposleni u bilo koje vreme nakon objavljivanja u časopisu. Autori su obavezni da pritom navedu pun bibliografski opis članka objavljenog u časopisu *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* (autori, naslov rada, naslov časopisa, volumen, sveska, paginacija) i da postave link, kako na identifikator digitalnog objekta (DOI) tog članka, tako i na korišćenu licencu.

Politika otvorenog pristupa primarnim podacima i njihovog arhiviranja

Sa ciljem ostvarivanja otvorenog pristupa primarnim podacima, časopis *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* podržava i autorima predlaže prilaganje primarnih podataka dobijenih tokom istraživanja, a koji su dostupni u odgovarajućim repozitorijumima i zadovoljavaju međunarodne standarde interoperabilnosti, potencijalno imaju dodeljen jedinstveni identifikator, opremljeni su adekvatnim metapodacima i zaštićeni standardizovanom mašinski čitljivom licencom.

Smernice u vezi sa korišćenjem veštačke inteligencije i AI alata u časopisima

U skladu sa ICMJE smernicama i WAME preporukama u vezi sa primenom veštačke inteligencije i AI alata i chatbotova (npr. ChatGPT) u pisanju naučnih izveštaja, časopis *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* podržava sledeće preporuke: 1) AI alati ne mogu biti autori ili koautori; 2) autori treba jasno da navedu kada su AI alati korišćeni i kako su oni korišćeni; 3) autori snose svu odgovornost za celokupan sadržaj rukopisa, njegovu tačnost i integritet, odnosno odsustvo plagijata, što uključuje i one delove, izjave i materijale koji potiču od AI alata; i 4) uredništvo zadržava pravo provere autentičnosti rada.

Prijavljivanje rukopisa

Rukopisi se prijavljuju putem elektronske pošte (sekretarredakcijeiksi@gmail.com).

Prijavljivanjem rukopisa autori garantuju da rukopis nije prethodno objavljen, niti je u postupku donošenja odluke o objavljivanju u drugom časopisu, da su svi autori pregledali rad pre prijavljivanja i saglasni sa objavljivanjem u časopisu *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, kao i da su kao autori navedena sva i samo ona lica koja su značajno doprinela sadržaju rukopisa. Potpisana *Izjava o autorstvu* je sastavni deo prijavljivanja rada.

Za rukopise koji izveštavaju o istraživanjima na ljudskim subjektima autori garantuju da je dobijena informisana saglasnost i da je procedura sprovedena u skladu sa Helsinškom deklaracijom. Za rukopise u kojima se koriste instrumenti i softveri autori garantuju da imaju odgovarajuća zakonska prava.

Ukoliko rukopis sadrži ranije objavljene ilustracije (slike, grafikone i sl.), autori su u obavezi da dostave dozvolu za njihovo publikovanje od vlasnika autorskih prava.

Obaveza je autora da u rukopisu navedu da li su u finansijskom ili bilo kom drugom bitnom sukobu interesa koji bi mogao da utiče na njihove rezultate ili interpretaciju rezultata.

Recenziranje rukopisa

Časopis *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* primenjuje postupak dvostruko anonimnog recenziranja. Rukopise nezavisno ocenjuju najmanje dva recenzenta. Recenzenti se biraju isključivo prema tome da li raspoložu relevantnim znanjima za ocenu rukopisa. Glavni urednik zadržava pravo da bez upućivanja na recenziju odbije rukopise koji nisu pripremljeni u skladu sa ovim uputstvom, ne odgovaraju tematici časopisa ili ne ispunjavaju uslove za objavljivanje.

Recenzente imenuje glavni urednik samostalno ili na predlog članova uredništva. Pored rukopisa, recenzentima se šalje uputstvo za ocenjivanje koje sadrži obrazac recenzije.

Originalni rukopis i recenzije ocenjuje urednik i donosi jednu od sledećih odluka: 1) objaviti bez izmena; 2) objaviti uz predložene izmene; 3) izmeniti i vratiti na recenziju; ili 4) rukopis nije za objavljivanje. Ukoliko recenzije nisu saglasne, urednik može tražiti dodatna objašnjenja od recenzenata ili angažovati trećeg recenzenta.

Po završetku postupka recenzije, autorima se šalju anonimne recenzije i komentari urednika. Od autora se očekuje da u roku od mesec dana dostave revidiran rukopis sa jasno obeleženim izmenama i prateće pismo sa odgovorima na komentare recenzenata i urednika.

Konačna verzija prihvaćenog rukopisa dostavlja se autorima na uvid i odobravanje. Autori mogu uneti samo minimalne izmene u roku od tri dana. Nakon ove faze rukopis se ne može revidirati.

Priprema rukopisa

Naslovna strana

Odvajeno od rukopisa, kao poseban dokument treba priložiti naslovnu stranu koja sadrži: 1) naslov rada (isti naslov se navodi i u tekstu rukopisa); 2) podatke o autorima: ime, srednje slovo i prezime, godina rođenja, afilijacija i e-adresa; 3) podatke o autoru zaduženom za korespondenciju: ime i prezime, afilijacija, službena poštanska adresa i e-adresa; 4) kratak naslov rada (do 50 znakova sa razmacima).

Preporuka je da se priloži ORCID identifikator za svakog autora.

Za radove koji su nastali kao rezultat istraživanja na projektima, u napomeni treba navesti naziv finansijera projekta, naziv i broj projekta. Za radove koji su prethodno delimično izloženi na naučnom ili stručnom skupu, u napomeni treba navesti podatke o skupu. Za radove koji su deo doktorske disertacije ili master rada, u napomeni treba navesti podatke o doktorskoj disertaciji ili master radu.

Format rukopisa

Rukopis treba da bude napisan latinicom u tekst procesoru Microsoft Word, na stranici formata A4, sa marginama od 2,54 cm, fontom Times New Roman (12 tačaka) i duplim proredom. Stranice se ne numerišu.

Naslov rada piše se velikim početnim slovom, podebljano i centrirano, font 14. Kratak naslov (do 50 znakova bez razmaka) piše se u zaglavlju (header) velikim slovima. Naslovi prvog reda ili naslovi odeljaka pišu se velikim početnim slovom, podebljano i centrirano, font 12. Naslovi drugog reda pišu se velikim početnim slovom, podebljano i poravnato ulevo. Naslovi trećeg reda pišu se velikim početnim slovom, podebljano, uvučeno i sa tačkom na kraju, nakon čega u nastavku sledi tekst rada. Naslovi četvrtog reda pišu se velikim početnim slovom, podebljano, kurzivom, uvučeno i sa tačkom na kraju, nakon čega sledi tekst rada. Naslovi petog reda pišu se velikim početnim slovom, kurzivom, uvučeno i sa tačkom na kraju, nakon čega sledi tekst rada. Naslovi se ne numerišu.

Dužina rukopisa

Originalni naučni radovi i pregledni radovi treba da budu obima do 30.000 znakova, ne računajući reference, tabele, grafikone i zahvalnicu. Uredništvo može odobriti objavljivanje radova većeg obima kada izražavanje naučnog sadržaja to zahteva.

Kratka ili prethodna saopštenja, naučne kritike, polemike ili osvrti i stručni radovi treba da budu obima do 10.000 znakova, ne računajući reference, tabele, grafikone i zahvalnicu.

Informativni prilozi i prikazi treba da budu dužine do 5.000 znakova.

Jezik

Rukopis treba da bude napisan jasno i jezički korektno. Neuredni rukopisi, sa većim brojem pravopisnih i gramatičkih grešaka neće biti prihvaćeni. Uredništvo zadržava pravo na lekturu i korekturu radova pre objavljivanja, a predložene izmene se dostavljaju autorima na uvid i odobravanje.

Naslov

Naslov rada treba da bude sažet i informativan, usklađen sa temom rada i da sadrži reči prikladne za pretraživanje i indeksiranje. Naslov rada se dostavlja na srpskom i engleskom jeziku.

Apstrakt

Apstrakt dužine do 250 reči dostavlja se na srpskom i engleskom jeziku. U apstraktu ne treba navoditi reference. Preporuka je da apstrakt originalnih naučnih radova i preglednih radova bude strukturisan sa istaknutim naslovima odeljaka: Uvod, Cilj, Metode, Rezultati i Zaključak. Za ostale kategorije radova preporučuje se nestrukturisan apstrakt, izuzimajući prikaze za koje apstrakt nije obavezan.

Ključne reči

Uz apstrakt treba dostaviti tri do osam ključnih reči na srpskom i engleskom jeziku. Ključne reči treba da budu relevantne za temu rada, prikladne za pretraživanje i indeksiranje.

Ključne reči se navode ispod apstrakta i međusobno razdvajaju zaptom.

Keywords: one, two, three

Ključne reči: jedan, dva, tri

Skraćenice

Za svaku skraćenicu koja se koristi u rukopisu pri prvom navođenju treba navesti pun naziv.

General Data Protection Regulation (GDPR), Zakonik o krivičnom postupku (ZKP), International Classification of Functioning, Disability, and Health for Children and Youth (ICF-CY), Measuring the Quality of Prison Life (MQPL) survey

Standardne skraćenice ne treba definisati, npr. *df*, *SD*.

Rezultati i statistika

Rezultate treba predstaviti pregledno i jasno, koristeći tabele ili grafikone, bez dupliranja. Oznake primenjenih statističkih testova pišu se kurzivom (npr., *F*, *t*, *p*), sa izuzetkom simbola grčkog alfabeta (npr. χ^2 , α).

Primeri: $F(4, 87) = 20.53, p < .001, \text{partial } \eta^2 = .49$

$\chi^2(3) = 13.73, p = .003, V = .10$

$r = -.34, p < .05$

Decimalne brojeve treba pisati sa tačkom. Nule ne treba pisati kada se izveštava o statistici čija je apsolutna vrednost teorijski ograničena na raspon 0–1 (npr. *r*, *p*, α). Decimalne brojeve treba zaokružiti na dve decimale, osim procenata koji se zaokružuju na jednu decimalu i rezultata za koje je podatak o razlikama na trećoj decimali važan (npr. *p*). Ne navoditi $p = .000$.

Tabele, grafikoni i slike

Tabele i grafikoni treba da budu sačinjeni u Word formatu ili nekom Word kompatibilnom formatu i označeni arapskim brojevima, po redu pojavljivanja u tekstu i naslovom koji ih jasno opisuje. Tabele, slike i grafikone treba sastaviti tako da budu razumljivi bez pozivanja na tekst. U tekstu se navode na sledeći način: „U Tabeli 1...“ i : „Na Grafikonu 1...“. Napomena u kojoj se objašnjava njihov sadržaj, uključujući skraćenice i zvezdice kojima se označava verovatnoća, navodi se ispod tabele, grafikona ili slike.

Redni broj i oznaka tabele, grafikona i slike se piše njih, podebljano, poravnato ulevo. Naslov tabele, grafikona i slike se piše ispod njihovog rednog broja i oznake, velikim početnim slovom, kurzivom i poravnato ulevo.

Tabele ne treba da sadrže vertikalne linije. Horizontalne linije treba koristiti na vrhu i dnu tabele i za odvajanje zaglavlja od ostalih redova. Sve tekstualne unose treba pisati velikim početnim slovom. Naslove u zaglavlju i sve unose treba pisati centrirano, osim unosa u krajnjoj levoj koloni koji treba da budu pomereni ulivo, bez tačke na kraju.

Grafikoni i slike treba da budu čitljivi po veličini i rezoluciji. Legendu koja objašnjava simbole treba pozicionirati unutar granica grafikona ili slike.

Table 1

Sample structure and comparison in relation to the gender and age of the participants

Variable	CP		TD		χ^2 (df)	p	ϕ
	n	%	n	%			
Gender							
Male	61	55.5	66	49.3			
Female	49	44.5	68	50.7	0.70 (1)	.403	.06
Age							
7–12	48	43.6	73	54.5			
13–18	62	56.4	61	45.5	2.42 (1)	.120	-.11

Note: CP – Group of children with cerebral palsy (n = 110); TD – group of children with typical development (n = 134).

Tabela 2

Obrazac participacije u okruženju zajednice: Korelacija frekventnosti pojedinačnih aktivnosti i uzrasta ispitanika

Frekventnost aktivnosti u zajednici	Uzrast ^a	
	CP	TR
1. Izlasci (u komšiluku)	-.223 *	.001
2. Događaji u zajednici	-.133	.088
3. Organizovane fizičke aktivnosti	.256 **	-.168
4. Slobodne fizičke aktivnosti	-.134	-.213 *

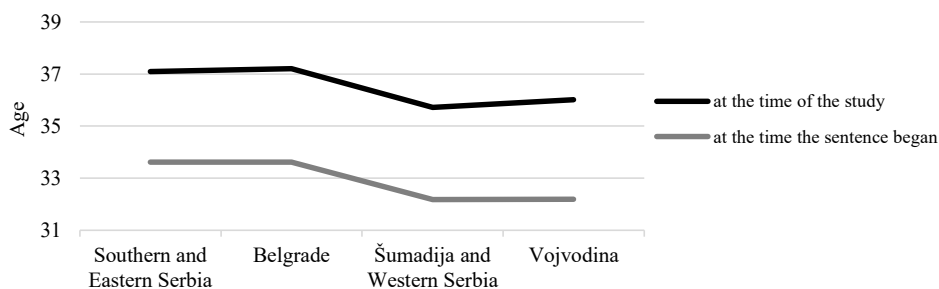
Napomena: CP – Grupa ispitanika s cerebralnom paralizom (n = 110); TR – Grupa ispitanika tipičnog razvoja (n = 134).

^a Prikazane su vrednosti Spiranove korelacije ranga

* p < .05. ** p < .01.

Figure 1

Age of offenders with compulsory drug addiction treatment in different regions of Serbia

Zahvalnica / Finansiranje

U zahvalnici na kraju teksta navodi se finansijska pomoć, tehnička pomoć, saveti i sl.

Fusnote

Fusnote je dozvoljeno koristiti samo izuzetno, i to za davanje dodatnih informacija ili materijal zaštićen autorskim pravima. Informacije u fusnoti treba da budu sažete i ne bi trebalo da sadrže dugačke pasuse.

Pravila citiranja u okviru teksta

Citiranje korišćenih izvora u tekstu rada i navođenje referenci u spisku referenci treba uskladiti sa važećom verzijom Priručnika *Američke psihološke asocijacije*, tzv. APA 7 priručnik.

U slučaju da se u tekstu citira izvor koji ima jednog ili dva autora, uvek se navode njihova prezimena i godina izdanja.

Odgovorno kreiranje javne politike je od presudnog značaja za stabilnost kvaliteta zatvorskog života (Liebling, 2008).

Potrebno je više pažnje posvetiti edukaciji osoba sa oštećenjem vida cilju povećanja znanja o seksualnom i reproduktivnom zdravlju (Stekić, 2022).

Raznovrsnost participacije u rekreativnim aktivnostima pokazuje najveći longitudinalni pad (Imms & Adair, 2017).

Kada je reč o normativno-strateškom okviru u oblasti zaštite dece od nasilja u institucijama u Republici Srbiji i Bosni i Hercegovini, njihova usmerenost je slična, bez većih razlika u sadržaju (Branković & Tanasijević, 2022).

Ukoliko se prezimena autora navode kao deo rečenice, godina izdavanja se navodi kao deo rečenice ili se navodi u zagradi nakon prezimena autora.

McKercher and Darcy (2018) proposed ...

U istraživanju objavljenom 2022. godine, Stekić preporučuje da ...

Kao što su zaključili Branković i Tanasijević (2022), usmerenost normativno-strateških okvira ...

Pri prvom navođenju van zagrade, prezimena stranih autora treba transkribovati, pri čemu unutar zagrade treba navesti prezimena u originalu.

Sumirajući nalaze o barijerama u transportu, Djuri i Luk (Duri & Luke, 2022) uočavaju ...

Preuzimanje i doslovno navođenje tuđih delova teksta iz izvora treba da bude obeleženo znakovima navoda. Iza kraćeg citiranog odlomka van navodnika se stavlja zapeta posle godine izdanja, a zatim skraćena „str.“ i broj stranice sa koje je citat preuzet. Ukoliko je tekst rada na engleskom, koristi se skraćena „p.“, odnosno „pp.“ ako odlomak ili odlomci padaju na više stranica originalnog teksta. Uzastopni brojevi stranica se odvajaju crtom.

Jedno od mogućih objašnjenja je da je terapeutsko institucionalno okruženje ono okruženje u kome “ima malo ili nimalo nasilja i agresije” (Collins & Munroe, 2004, str. 131).

For older persons, prison is a “difficult place in which to be old” (Ginn, 2012, p. 2).

The personal construct theory provides “very little a priori knowledge about aggression” and is best suited “within the psychotherapeutic setting and other approaches dealing primarily with the individual level of analysis” (Drndarević, 2021, pp. 100–101).

Invalidnost, dakle, uključuje disfunkcionalnost na jednom ili na više nivoa: oštećenje (na nivou tela i delova tela), ograničenje aktivnosti (na nivou cele osobe) i ograničavanje participacije (na društvenom nivou; World Health Organization [WHO], 2002, str. 10, 19).

Citirani odlomak koji sadrži 40 ili više reči postavlja se u uvučenom obliku „bloka“, bez stavljanja navodnika. Citat u zagradi pojavljuje se nakon završne interpunkcije, odnosno tačke koja zatvara blok. Za svaki citat duži od 350 slovnih mesta autor mora imati pismeno odobrenje vlasnika autorskih prava, koje treba da priloži.

Changes in participation over the life course, as well as differences in levels of participation between people or settings, are likely to occur as a result of complex transactions among the following: aspects of the individual that develop over time; the context or setting in which participation occurs, including the nature of the participation activities; and the overarching environment in which people live. (Imms et al., 2017, p. 22).

Ako se citira izvor koji ima tri i više autora, pri prvom i svakom narednom citiranju, navodi se samo prezime prvog autora uz prateću oznaku „et al.“ u okviru zagrade i van zagrade, sa izuzetkom oznake „i saradnici“ koja se navodi u okviru rečenice ukoliko je tekst rada napisan na srpskom jeziku.

Having social support is crucial as it facilitates mobility and engagement in activities (Smith et al., 2021).

Prescott et al. (2020) confirmed that ...

Odnos prema socijalnom okruženju je neke od poteškoća bivših osuđenika (Đorović et al., 2020).

U istraživanju Đorovića i saradnika (2020) nađeno je da ...

Ukoliko dva ili više autora imaju isto prezime, ispred svakog treba dodati početno slovo imena.

Naučne diskusije na temu merenja participacije i evaluacije rada zdravstvenih službi se preklapaju (G. King et al., 2007; S. King et al., 1996).

Ukoliko je prvi ili jedini autor institucija, navodi se pun naziv institucije, odnosno može se navesti naziv organizacije i uvesti skraćena koja se koristi umesto naziva u narednim citatima.

Prema izveštaju Nacionalne organizacije osoba sa invaliditetom (2017) ...

Telehealth is “the use of telecommunications and virtual technology to deliver health care outside of traditional health-care facilities”, as outlined by the World Health Organization (WHO, 2020, p. 4).

Pri citiranju više izvora, odnosno referenci, njihov redosled se uspostavlja prema abecednom redu prema prezimenu(ima) autora, a izvori se odvajaju interpunkcijskim znakom tačka sa zaptetom. Više referenci sa istim prezimenima autora se navode hronološki prema godini objavljivanja, međusobno odvojene zaptetama, poštujući pravilo: (a) bez datuma/„n.d.“ citati, (b) datirani citati i (c) citati „u štampi“ ili “in press”.

Primer: (Anaby et al., 2022; Canadian Institutes of Health Research, 2016; Ciccone, n.d., 2010; Dew & Boydell, 2017; Soper et al., 2019, 2020, 2021; Tanimu, 2010; Vujičić, 2023)

U slučaju da postoji više referenci sa (a) tri ili više autora, (b) istim prvim autorima i (c) istim godinama objavljivanja, reference se ne navode u uobičajenom ugovorenom obliku. Liste prezimena u citatima su proširene tako da sadrže prezimena dovoljnog broja autora, osim prvog autora, da bi se pokazale razlike među ovim referencama. Ukoliko je potrebno zbirno citirati više referenci sa identičnim listama autora i godinama izdavanja, unose se oznake po abecednom redu („a“, „b“, „c“) pored godine izdanja, s tim što se iste oznake unose i u spisku referenci, odnosno poštujući pravilo: (a) bez datuma/„n.d.“ citati, (b) datirani citati i (c) citati „u štampi“ ili “in press”.

Ciccone (n.d.-a, 2023a, 2023b, in press-a) confirmed that ...

Istraživanja ometenosti su kako empirijska (Imms, King, et al., 2017; Milićević & Klič, 2014a), tako i teorijska (Imms, Granlund, et al., 2017; Milićević & Klič, 2014b).

Citiranje sekundarnog izvora, odnosno rada koji je citiran u primarnom izvoru, ali nije konsultovan, treba da sadrži prezime(na) autora i godinu rada koji je citiran u primarnom izvoru, nakon kojih sledi zarez, fraza „citirano kod“ ili “as cited in” i primarni izovr. Samo primarni izvor se navodi spisku referenci.

The Prison Reform Trust (2016, as cited in Turner et al., 2018) presented a different approach.

Early studies showed that over 50% of adults with cerebral palsy were employed (Klapper & Birch, 1966, as cited in Murphy et al., 2000).

Luvaser i saradnici (Levasseur et al., 2010, citirano kod Piškur et al., 2014, str. 213) ističu da ...

Lična komunikacija, kao što je e-mail, lični intervju, privatno ili nearhivirano pismo ili telefonski razgovor, dokumentuje se samo kroz citate, bez navođenja u spisku referenci.

Uz pismenu saglasnost i odobrenje autora Džin En Samers (Jean Ann Summers, lična prepiska, 26.1.2014), pristupilo se ...

The study was intended to allow us to develop precisely this ‘sense of practice’ (Bottoms, personal communication, 2008)...

Pravila navodenja referenci u spisku referenci

Sve reference na koje se autor pozvao u radu pišu se latinicom, u skladu sa APA 7 standardima, na kraju rada, u odeljku *Literatura*. Koristiti podešavanje: *Paragraph – Indentation – Hanging*.

Bibliografske jedinice se navode abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. U slučaju više radova čiji prvi autori imaju ista prezimena, reference se navode abecedno prema imenu, odnosno inicijalima. Ukoliko ima više bibliografskih jedinica od istog autora, kriterijum je godina izdanja i to prema hronološkom redu, od ranije izdatih radova ka novijim, odnosno poštujući pravilo: (a) bibliografske jedinice bez datuma/„n.d.“, (b) datirane bibliografske jedinice i (c) bibliografske jedinice „u štampi” ili “in press”. U slučaju da ima i koautorskih radova sa istim prvim autorom, tada radove sa koautorstvom treba navesti iza autorskih prema prezimenu prvog sledećeg autora. Ako bibliografska jedinica nema autora, naziv institucije ili naslov dela zauzima prvo mesto. Prefiksi u vidu određenih ili neodređenih članova (npr. a, the) se ne uzimaju u obzir prilikom određivanja redosleda.

Primer:

- Axelsson, A. K. (2015).
 Axelsson, A. K., Granlund, M., & Wilder, J. (2013).
 Constructive. (n.d.).
Crimes of specific and basic intent. (n.d.).
 Criminal Code of the Republic of Serbia, RS Official Gazette, No. 55/2014, 35/2019.
 Ilijić, Lj. (2019).
 Ilijić, Lj., & Pavićević, O. (2019).
 Imms, C., & Adair, B. (2017).
 Imms, C., Adair, B., Keen, D., Ullenhag, A., Rosenbaum, P., & Granlund, M. (2016).
 McDowell, B. C., Duffy, C., & Parkes, J. (2015).
 McHugh, M. C., & Howard, D. E. (2017).
 Milićević, M., & Klić, I. (2014a).
 Milićević, M., & Klić, I. (2014b).
Publication manual of the American Psychological Association (7th ed.). (2020).
 Soper, A. K., Cross, A., Rosenbaum, P., & Gorter, J. W. (2020).
 Soper, A. K., Cross, A., Rosenbaum, P., & Gorter, J. W. (2021).
 von Elm, E., Altman, D. G., Egger, M., Pocock, S. J., Gøtzsche, P. C., & Vandenbroucke, J. P. (2007).
 von Luxburg, U. (2007).
 WHOQOL Group. (1993).
 World Health Organization. (2020).

Ako rad ima do 20 autora, u spisku referenci se navode imena svih autora. Ukoliko broj autora prelazi 20, potrebno je navesti prvih 19 i trotačkom (...) ih odvojiti od poslednjeg autora.

Ukoliko je saopštenje sa skupa štampano u celini (proceeding), treba slediti pravila navodenja poglavlja u monografijama ili radova u tematskim zbornicima.

Ukoliko je za referencu dostupan DOI broj, neophodno je navesti u formatu linka.

Primer: <https://doi.org/10.47152/rkkp.58.3.1>

Članak u časopisu

- Anaby, D. (2018). Towards a new generation of participation-based interventions for adolescents with disabilities: the impact of the environment and the need for individual-based designs. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 60(8), 735–736. <https://doi.org/10.1111/dmcn.13749>
- Anaby, D., Khetani, M., Piskur, B., van der Holst, M., Bedell, G., Schakel, F., de Kloet, A., Simeonsson, R., & Imms, C. (2022). Towards a paradigm shift in pediatric rehabilitation: accelerating the uptake of evidence on participation into routine clinical practice. *Disability and Rehabilitation*, 44(9), 1746–1757. <https://doi.org/10.1080/09638288.2021.1903102>
- Holmes, E. A., O'Connor, R. C., Perry, V. H., Tracey, I., Wessely, S., Arseneault, L., Ballard, C., Christensen, H., Cohen Silver, R., Everall, I., Ford, T., John, A., Kabir, T., King, K., Madan, I., Michie, S., Przybylski,

- A. K., Shafran, R., Sweeney, A., ... Bullmore, E. (2020). Multidisciplinary research priorities for the COVID-19 pandemic: a call for action for mental health science. *The Lancet Psychiatry*, 7(6), 547–560. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30168-1](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30168-1)
- Karić, J. B., & Kordić, M. B. (2022). Stavovi sportskih trenera prema gluvoći kao indikator stvaranja inkluzivne klime. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 21(4), 283–295. <https://doi.org/10.5937/specedreh21-38710>
- Liebling, A. (2008). Incentives and earned privileges revisited: Fairness, discretion, and the quality of prison life. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 9(Suppl. 1), 25–41. <https://doi.org/10.1080/14043850802450773>

Knjiga

- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5®)*. American Psychiatric Publishing.
- Milićević, M. (2020). *Community participation of children with cerebral palsy in Serbia: Conceptual considerations and evaluation*. Institute of Criminological and Sociological Research. <https://doi.org/10.47152/127442>
- Pavićević, O., Bulatović, A., & Ilijčić, Lj. (2019). *Otpornost – asimetrija makro diskursa i mikro procesa*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Poglavlje u monografiji ili tematskom zborniku

- Aday, R. H., & Krabill, J. J. (2013). Older and Geriatric Offenders: Critical Issues for the 21st Century. In L. Gideon (Ed.), *Special Needs Offenders in Correctional Institutions* (pp. 203–232). SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781452275444.n7>
- Imms, C. (2020). The Nature of Participation. In C. Imms & G. Dido (Eds.), *Participation: Optimising Outcomes in Childhood-Onset Neurodisability* (pp. 5–11). Mac Keith Press.
- Jovašević, D. (2015). Dete kao žrtva ubistva u pravu Srbije. U M. Hughson & Z. Stevanović (Ur.), *Kriminal i društvo Srbija: izazovi društvene dezintegracije, društvene regulacije i očuvanja životne sredine* (str. 333–344). Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Liebling, A., Hulley, S., & Crewe, B. (2012). Conceptualising and measuring the quality of prison life. In D. Gadd, S. Karstedt, & S. F. Messner (Eds.), *The SAGE Handbook of Criminological Research Methods* (pp. 358–372). SAGE Publications Ltd. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446268285.n24>
- Loewenthal, K. M., & Lewis, C. A. (2018). *An introduction to psychological tests and scales* (2nd ed.). Psychology press.

Saopštenje sa skupa

- Lazarević, E., & Vujačić, M. (2011, 25–26. novembar). *Deca sa smetnjama u razvoju u redovnoj školi: mogućnosti za podsticanje stvaralaštva, saradnje i inicijative* [rezime saopštenja sa skupa]. XIV međunarodna naučna konferencija „Pedagoška istraživanja i školska praksa“, Beograd, Srbija.
- Marriott, H. (2022, September 13–15). *A novel approach in educating healthcare professionals and users on the benefits of exercise in children and young people – Moving Medicine UK* [Paper presentation]. The international symposium CAPA 2022 – Capturing the Magic, Participation for all, Beitostølen, Norway.
- Trajković, M., Popović-Čitić, B., & Bukvić Branković, L. (2023, 31. mart–2. april). *Intercultural sensitivity of primary and secondary school students in Belgrade: Gender and age specificities* [Paper presentation]. XXIX Scientific Conference Empirical Studies in Psychology, Belgrade, Serbia.
- Kubiček, A., & Marković, A. (2022). Hate speech towards Roma children in digital space: Discourse analyses of user's comments. In I. Stevanović & M. Kolaković-Bojović (Eds.), *International Scientific Thematic Conference "Children and the Challenges of the Digital Environment"*, Palić, 16–17 June 2022 (pp. 65–82). Institute of Criminological and Sociological Research.

Disertacije i teze

- Enterkin, J. (1996). *Female prison officers in men's prisons* [Doctoral dissertation]. University of Cambridge.
- Demeši Drljan, Č. (2011). Faktori rizika i karakteristike dečje cerebralne paralize [doktorska disertacija]. Medicinski fakultet u Novom Sadu.
- Teovanović, P. (2013). *Sklonost kognitivnim pristrasnostima* [doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu]. NaRDuS. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_nardus_3303
- Tišma, O. (2019). Značaj porodične funkcionalnosti na karakter socijalne rehabilitacije lečenih zavisnika od psihoaktivnih supstanci [master rad, Univerzitet u Beogradu]. rFASPER. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_rfasper_4566

Reference bez autora

- Zakon o socijalnoj zaštiti, Službeni glasnik Republike Srbije br. 24/11. (2011).
- World Health Organization (WHO). (2004). *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (ICD-10)*. World Health Organization.

Veb stranica

- Human Rights Watch. (2020, March 26). *Protect Rights of People with Disabilities During COVID-19: Ensure Access to Information, Essential Services For Those Most at Risk*. <https://www.hrw.org/news/2020/03/26/protect-rights-people-disabilities-during-covid-19>
- Law on Execution of Criminal Sanctions, RS Official Gazette, No. 55/2014 & 35/2019 (2020). https://www.mpravde.gov.rs/files/LAW_ON_EXECUTION_OF_CRIMINAL_SANCTIONS.pdf
- Merrick, R. (2020, March 20). *Coronavirus: NHS doctors to be given guidelines to decide which victims go on ventilators*. Independent. <https://www.independent.co.uk/news/uk/politics/coronavirus-boris-johnson-uk-doctor-victims-intensive-care-ventilator-italy-a9415356.html>
- Pecking order. (n.d.). In *Encyclopædia Britannica*. Encyclopædia Britannica Inc. Retrieved February 12, 2023, from <https://www.britannica.com/dictionary/pecking-order>
- UNICEF. (2020). *COVID-19: Considerations for Children and Adults with Disabilities*. <https://www.unicef.org/media/125956/file/COVID-19-response-considerations-for-people-with-disabilities-190320.pdf>

Baze podataka

- Aristovnik, Aleksander, M. G., Tjijptadi, D., Hen, M., Machin-Mastromatteo, J. D., Boafu, I. M., Benkari, N., Yao, C., Yusof, N., Gericota, M., Kral, P., Lutala, P., Sharabati, A.-A., Kar, S. K., Verulava, T., Oducado, R. M., Terano, H. J., Olaniyan, O. F., Pu, B., Faris, M., ... Al., E. (2021). *Impacts of the Covid-19 Pandemic on Life of Higher Education Students: Global Survey Dataset from the First Wave* [Data set]. Mendeley Data. <https://doi.org/10.17632/88y3nffs82.2>
- Mertens, G., Duijndam, S., Lodder, P., Smeets, T., & Roelands, S. (2020). *Tracking fear levels for the coronavirus (COVID-19)* [Data set]. OSF. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/RYN DG>

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja = Journal of the
Institute of Criminological and Sociological Research / urednice Branislava Knežić,
Milena Milićević. - God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd : Institut za kriminološkai
sociološka istraživanja, 1972- (Beograd : Pekograf). - 24 cm

Tri puta godišnje.
ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306